

Правни факултет
Универзитета у Нишу

**ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ**

„Одговорност у правном и друштвеном контексту”

књига четврта

Ниш, 2024.

**ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ**

**„Одговорност у правном и друштвеном контексту”
књига четврта**

Издавач

Правни факултет Универзитета у Нишу

За издавача

Проф. др Небојша Раичевић, декан

Главни и одговорни уредник

Проф. др Небојша Раичевић

Рецензенти

Проф. др Мирослав Лазић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Миомира Костић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Предраг Цветковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Марина Димитријевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Дејан Вучетић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Душица Миладиновић-Стефановић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Проф. др Сања Марјановић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Технички уредник

Владимир Благојевић

Лектура, уређивање и превођење / Превод резимеа

Гордана Игњатовић

Штампа

Медивест, Ниш

Тираж

100

ISBN 978-86-7148-326-1

Зборник радова је настао као резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

САДРЖАЈ

Реч уредника	5
Драган Јовашевић КАЗНЕНА ПОЛИТИКА СУДОВА ЗА КРИВИЧНО ДЕЛО НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ У СРБИЈИ	7
Миомира П. Костић АЛТЕРНАТИВНЕ САНКЦИЈЕ – ПОВРАТАК У БУДУЋНОСТ ИЛИ УТОПИЈА КРИМИНАЛНОПОЛИТИЧКИХ МЕРА.....	37
Ирена Пејић ПРАВНЕ ГАРАНЦИЈЕ ДЕЛОВАЊА ПАРЛАМЕНТАРНЕ ОПОЗИЦИЈЕ	59
Милена Јовановић Zattila НАГРАЂИВАЊЕ ЗАПОСЛЕНОГ КАО КОРПОРАТИВНА МЕТОДА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КОМПАНИЈЕ.....	79
Предраг Цветковић ТОКЕНОМИЈА: УВОД У АНАЛИТИЧКИ ОКВИР	97
Видоје Спасић УГОВОР О ЛИЦЕНЦИ (ПРАВА И ОБАВЕЗЕ УГОВОРНИХ СТРАНА).....	115
Александар Ђорђевић КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ ЦРКВЕНЕ ИМОВИНЕ У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ	139
Душица Миладиновић-Стефановић, Младен Анђелковић, Зоран Стефановић УТИЦАЈ ЕКОНОМСКИХ СЛОБОДА И ДЕМОКРАТИЈЕ НА НИВО КОРУПЦИЈЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА.....	153
Михајло Цветковић УЛОГА НАКНАДЕ ШТЕТЕ У ЗАШТИТИ ЉУДСКИХ ПРАВА ПО ЕВРОПСКОЈ КОНВЕНЦИЈИ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА.....	177
Марко Димитријевић, Срђан Голубовић РЕДЕФИНИСАЊЕ МАНДАТА ЦЕНТРАЛНИХ БАНАКА У САВРЕМЕНОМ МОНЕТАРНОМ ПРАВУ: ПРИМЕР ФУНКЦИЈЕ ФИСКАЛНОГ АГЕНТА	199

Милош Прица ПРАВНО УРЕЂИВАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ НОВИНАРА И УРЕДНИКА КАО ИЗРАЗ АУТОНОМИЈЕ МЕДИЈА.....	215
Милица Вучковић ГРАЂАНСКОПРАВНА ЗАШТИТА ОД ИМИСИЈА У ШВАЈЦАРСКОМ ПРАВУ	229
Саво Вешковић ТРЖИШНА ПОТВРДА ПОСЛОВНЕ ИДЕЈЕ У КОНЦЕПТ ФАЗИ СТАРТАПА.....	249
Катарина Милошевић ЦИЉЕВИ ОПОРЕЗИВАЊА И МОДАЛИТЕТИ ЊИХОВЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ У САВРЕМЕНИМ ПОРЕСКИМ СИСТЕМИМА	277
Маша Смиљана Шовић НАСЛЕДНОПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ УСВОЈЕЊА.....	295

РЕЧ УРЕДНИКА

Поштовани читаоци,

пред Вама је четврта књига тематског зборника радова „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, настала као резултат истраживања на истоименом пројекту, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021–2025. године. Ова књига садржи петнаест ауторских или коауторских радова наставника и сарадника Правног факултета Универзитета у Нишу који су ангажовани као истраживачи на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”. Највећи број радова посвећен је правним темама, али има и радова који се баве политичким и економским проблемима. Сви радови, у већој или мањој мери, из различитих аспеката, анализирају одговорност као правну и друштвену категорију, настојећи да укажу на кораке које треба предузети да би се појачала одговорност свих друштвених актера. Захваљујемо свим ауторима на указаном поверењу, а посебну захвалност дугујемо рецензентима радова, који су својим ангажовањем дали значајан допринос објављивању ове научне публикације.

Ниш, децембар 2024. године

Главни и одговорни уредник

Проф. др Небојша Раичевић

КАЗНЕНА ПОЛИТИКА СУДОВА ЗА КРИВИЧНО ДЕЛО НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ У СРБИЈИ

Апстракт: У савременом европском законодавству, па тако и у законодавству Републике Србије је, на бази међународних стандарда, предвиђена кривична одговорност и кажњавање за кривично дело насиље у породици. Но, ова је појава уређена и прописима породичног права. Ради се о специфичном облику испољавања криминалитета насиља између лица која су чланови (или бивши чланови) истог породичног домаћинства. Као кривично дело, насиље у породици се састоји у примени насиља, претњи нападом на живот или тело или у дрском или безобзирном понашању чиме се угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана породице учиниоца. За ово кривично дело, које се јавља у основном, посебном и тежим облицима испољавања предвиђене су строге казне затвора. У раду се, после уводних излагања о појму, карактеристикама, елементима, обележјима и садржини кривичног дела насиља у породици, анализирају статистички подаци о обиму, динамици и тенденцијама испољавања кривичног дела насиља у породици, те начину окончања кривичних поступака према његовим учиниоцима, као и конкретно изреченим казнама затвора, те другим санкцијама у Републици Србији у посматраном периоду. Ова анализа пружа драгоцене информације о начину тумачења и примени законских прописа на конкретне случајеве пресуђења кривичног дела насиља у породици која се испољавају у судској пракси које могу да дају путоказ законодавцу у новелирању законских решења.

Кључне речи: насиље, породица, члан, кривично дело, казне, статистика, казнена политика судова.

* jovas@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID: 0000-0003-1136-5980

** Овај рад је резултат истраживања на пројекту који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу: „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, у периоду 2021-2025.год

1. Увод

Иако је од најстаријих времена, не само у Републици Србији, већ и у другим државама присутно насиље у различитим облицима или видовима испољавања, ипак тек у последње време појачану пажњу законодавца, надлежних државних органа, стручне и опште јавности закупа насиље у породици или породичној заједници. Ради се о специфичним, често перфидним, више мање прикривеним облицима физичког, психичког, економског, сексуалног или сличног насиља између блиских сродника или лица у партнерским односима. И поред тога, тек у 21. веку у Републици Србији се предузимају организовани друштвени напори да се спрече и сузбију ови облици противправног, недозвољеног, забрањеног „насилничког” понашања између чланова исте породице или породичне заједнице, без обзира да ли је сродство засновано на крвној или адоптивној вези.

„Насиље у породици” као самостално кривично дело у Републици Србији уведено је тек 2002. године новелом Кривичног закона (1977),¹ да би Породични закон (2005.)² дефинисао ову појаву предвиђајући систем превентивних мера за њено спречавање. Кривични законик (2005.) са новелама из 2009. и 2016. године³ прописује кривичну одговорност и кажњивост за насиље у породици у основном, посебном и тежим облицима испољавања. Коначно, систем превентивних мера и појачану заштиту и подршку жртвама насиља у породици пружа Закон о спречавању насиља у породици (2016.).⁴ Сва ова законска решења своје упориште имају у низу релевантних међународних докумената регионалног карактера.

2. Насиље у породици и међународни стандарди

Темељни међународни докуменат који представља основу за јединствену, систематизовану и ефикасну борбу против насиља у породици представља Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (2011.) позната као „Истанбулска конвенција”.⁵ Ова се Конвенција односи на све видове насиља

¹ Закон о изменама и допунама Кривичног закона, *Службени гласник РС*, бр. 10/2002.

² Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/2005, 72/2011 и 6/2015.

³ Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

⁴ Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник РС*, бр. 94/2016.

⁵ Закон о ратификацији Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против

над женама, укључујући и насиље у породици, које жене погађа несразмерно и то како у доба мира, тако и у доба рата (оружаног сукоба).

Конвенција (члан 3.) дефинише „насиље у породици” и његове облике или видове испољавања. „Насиље над женама” означава кршење људских права, али и облик дискриминације над женама. Оно обухвата сва дела родно заснованог насиља која доводе до или могу да доведу до: физичке, сексуалне, психичке, односно, финансијске повреде или патње за жене, обухватајући и претње таквим делима, принуду или произвољно лишавање слободе, било у јавности, било у приватном животу. Као „насиље у породици” одређује се свако дело физичког, сексуалног, психичког, односно економског насиља до којег долази у оквиру породице или домаћинства, односно између бивших или садашњих супружника или партнера, независно од тога да ли учинилац дели или је делио исто боравиште са жртвом. Другу врсту насиља представља „родно засновано насиље над женама” у смислу насиља које је усмерено против жене зато што је жена, односно које несразмерно погађа жене (при чему појам „жена” укључује и девојке – децу узраста испод осамнаест година живота).

Поред тога, Конвенција прописује и друга различита противправна, забрањена и кажњива понашања – као „специфична” кривична дела насиља, где спадају: а) психичко насиље (члан 33.) – свако намерно понашање, које озбиљно нарушава психички интегритет неког лица принудом, односно претњу таквим понашањем, б) прогањање (члан 34.) – намерно понашање понављањем претњи упућених другом лицу, које узрокују да се оно плаши за своју безбедност, в) физичко насиље (члан 35.) – намерно извршена дела физичког насиља над другим лицем, г) сексуално насиље, укључујући силовање (члан 36.) које обухвата различите видове намерног понашања као што су: 1) вагинална, анална или орална пенетрација сексуалне природе на телу другог лица без њеног, односно његовог пристанка, коришћењем било ког дела тела, односно предмета, 2) друге сексуалне радње са лицем без њеног, односно његовог пристанка и 3) навођење другог лица на покушај сексуалних радњи са трећим лицем без њеног, односно његовог пристанка.⁶ При томе се сматра да пристанак мора да буде добровољан, те да је настао као исход слободне воље лица што се као фактичко питање процењује у сваком

насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2013.

⁶ Dubravka Hrabar, *Istanbulska konvencija i zamke rodne perspektive*, Zagreb: vlastita naklada, 2018, str. 49-54.

конкретном случају. Ова дела могу да буду извршена над садашњим или бившим супружницама или партнеркама и д) принудни брак (члан 37.) – присиљавање одраслог лица или детета да ступи у брак са учиниоцем дела.

У сузбијању насиља у породици Истанбулска конвенција препоручује националним законодавствима кажњивост за: а) умишљајно (намерно) извршење наведених кривичних дела (члан 41.), б) покушај извршења ових кривичних дела (умишљајно започињање радње извршења без наступања последице и в) саучесништво у облику подстрекавања и помагања које је добило карактер самосталне радње извршења.

За учиниоце кривичних дела која су предвиђена Конвенцијом, поред казне затвора, могу се изрећи (члан 45.) и специфичне кривичноправне мере као што су: а) праћење, односно надзор осуђених лица и б) укидање права на родитељство, уколико се принцип најбољег интереса за дете не може гарантовати на други начин, а што може да обухвати и безбедност жртве.

При одмеравању казне, учиниоцу насиља у породици, суд у сваком конкретном случају посебно узима у обзир следеће отежавајуће околности (члан 46.), као што су: а) кривично дело учињено над бившом или садашњом супружницом или партнерком у складу са националним законодавством од стране члана породице или лица, које живи заједно са жртвом, односно лица, које је злоупотребило свој ауторитет, б) поновљено кривично дело (специјални поврат), односно сродно дело, в) кривично дело учињено над лицем, које је постало угрожено услед одређених околности, г) кривично дело учињено над дететом или у присуству детета, д) кривично дело учињено од стране два или више удружених лица, ђ) кривично дело коме је претходило или га је пратило екстремно насиље, е) кривично дело учињено на опасан начин – уз употребу оружја или уз претњу оружјем, ж) кривично дело са озбиљним физичким, односно психичким последицама за жртву и з) ако је учинилац претходно осуђиван за кривична дела сличне природе (специјални повратник).

3. Појам, елементи и карактеристике насиља у породици

Данас у Републици Србији чак три законска прописа дефинишу појам, елементе, карактеристике, садржину и појавне облике испољавања насиља у породици.

Породични закон (2005.) одређује појам и обележја насиља у породици (члан 197.)⁷ као понашање којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице. Насиље у породици нарочито представљају следеће радње: а) наношење или покушај наношења телесне повреде, б) изазивање страха претњом убиства или наношењем телесне повреде члану породице или њему блиском лицу, в) присиљавање на сексуални однос, г) навођење на сексуални однос или сексуални однос са лицем које није навршило четрнаест година живота или немоћним лицем, д) ограничавање слободне кретања или комуницирања са трећим лицима и њ) вређање као и свако друго дрско, безобзирно или злонамерно понашање.⁸

Кривични законик (2005.) у групи кривичних дела против брака и породице, у глави деветнаестој, предвиђа кривично дело насиље у породици (члан 194.) које се састоји у примени насиља, претњи нападом на живот или тело, дрском или безобзирном понашању чиме се угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице.⁹ Као објекат заштите дела јавља се: а) телесни и душевни интегритет и б) достојанство личности члана породице. То указује да ово дело представља посебан, специјалан облик кривичног дела угрожавања сигурности.¹⁰

Радња извршења дела¹¹ је, према слову закона, изражена употребом трајног глаголског облика што значи да дело постоји без обзира да ли је делатност чињења предузета једном или више пута према истом пасивном субјекту, при чему број поновљених радњи може бити од значаја за одмеравање казне учиниоцу.¹² Ова се радња извршења састоји из више алтернативно предвиђених делатности као што су: а) примена насиља, б) претња нападом на живот или тело и в) дрско или безобзирно понашање.¹³

⁷ Helena Križan, *Obiteljsko nasilje*, Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, 2018, str.41-49.

⁸ Слађана Јовановић, *Правна заштита од насиља у породици*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2010, стр. 114-128.

⁹ Драган Јовашевић, *Кривично право, Посебни део*, Београд: Досије, 2017, стр. 147.

¹⁰ Милош Бабић, Иванка Марковић, *Кривично право, Посебни део*, Бања Лука: Правни факултет, 2008, стр. 150-152.

¹¹ Драган Јовашевић, Љубинко Митровић, Вељко Икановић, *Кривично право Републике Српске, Посебни део*, Бања Лука: Универзитет Апеирон, 2017, стр. 238-239.

¹² Ђорђе Ђорђевић, *Кривично право, Посебни део*, Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2011, стр. 84-85.

¹³ Драган Јовашевић, Душица Миладиновић Стефановић, *Кривично право, Посебни*

Насиље¹⁴ је свака делатност којом се непосредно, блиско и стварно угрожава телесни и душевни интегритет пасивног субјекта. То је радња којом се проузрокује опасност од наступања телесне повреде. Она може бити предузета различитим делатностима, на различите начине и различитим средствима. Најчешће се испољава у употреби силе, физичке или психичке, непосредне или посредне принуде. Други облик радње извршења представља претња у виду стављања у изглед (најава) непосредног напада на живот или телесни интегритет другог лица. Овде се ради о квалификованој претњи – стављању у изглед доношења последице смрти или телесне повреде, с тим што претња мора бити непосредна, стварна, могућа, озбиљна и неотклоњива.¹⁵ Коначно, дрско или безобзирно понашање представља понашање којим се грубо, вулгарно, непристојно понаша према другом лицу.

За постојање овог кривичног дела је битно да се радња предузима према одређеном пасивном субјекту – члану породице учиниоца. Као члан породице у смислу Породичног закона (члан 197, став 3.) сматрају се следећа лица: а) супружник или бивши супружник, б) деца, родитељи и остали крвни сродници, те лица у тазбиском или адоптивном сродству, односно лица која везује хранитељство, в) лица која живе или су живела у истом породичном домаћинству, г) ванбрачни партнери или бивши ванбрачни партнери и д) лица која су међусобно била или су још увек у емотивној или сексуалној вези, односно која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

На другачији начин Кривични законик (члан 112, тачка 28.) као чланове породице сматрају следећа лица: а) супружници и њихова деца, б) преци супружника у правој линији крвног порекла, в) ванбрачни партнери и њихова деца, г) усвојилац и усвојеник, д) хранилац и храненик, ђ) браћа и сестре, њихови супружници и деца, е) бивши супружници и њихова деца, ж) родитељи бивших супружника ако живе у заједничком домаћинству и з) лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

Последица кривичног дела насиља у породици се јавља у виду конкретне опасности – угрожавања спокојства (изазивање страха у смислу

део, Ниш: Правни факултет, 2023, стр. 168-171.

¹⁴ Илија Симић, Милић Петровић, *Кривични закон Републике Србије, Практична примена*, Београд: Службени гласник, 2002, стр. 117.

¹⁵ Љубиша Lazarević, Branko Vučković, Vesna Vučković, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje: Obod, 2004, str. 560-562.

угрожавања осећања личне сигурности) телесног интегритета или душевног стања. Извршилац дела може бити само члан породице пасивног субјекта – *delictum proprium*, а у погледу кривице потребан је умиљшај.

За основни облик кривичног дела је прописана казна затвора у трајању од три месеца до три године.¹⁶ Посебан облик кривичног дела насиље у породици¹⁷ (став 5.) чини лице које прекрши мере заштите од насиља у породици које му је суд одредио на основу закона којим се уређују породични односи. Против члана породице суд може одредити једну или више мера заштите од насиља сходно члану 198. Породичног закона којима се привремено забрањује или ограничава одржавање личних односа са другим чланом породице. Ове мере могу да трају најдуже годину дана. За ово је кривично дело прописана од септембра 2009. године казна затвора од три месеца до три године и новчана казна кумулативно. Коначно, кривично дело насиље у породици има три тежа, квалификована облика испољавања за која закон прописује строже кажњавање.¹⁸

Први тежи облик дела,¹⁹ за који је прописана казна затвора у трајању, од шест месеци до пет година постоји ако је учинилац при предузимању радње извршења користио оружје, опасно оруђе или друго средство које је подобно да се тело тешко повреди или здравље тешко наруши. Употреба опасног средства представља квалификаторну околност овог дела.

Други тежи облик дела, за који је прописана казна затвора у трајању од две до десет година (до септембра 2009. године казна затвора од једне до осам година) постоји у два случаја: а) када је услед предузете радње извршења из нехата наступила тешка телесна повреда (у било ком облику) или тешко нарушавање здравља члана породице или б) ако је радња извршења предузета према малолетнику, дакле, лицу узраста до осамнаест година живота. Код овог облика дела обим и

¹⁶ До новеле Кривичног законика из септембра 2009. године за основни облик овог кривичног дела је била прописана новчана казна или казна затвора до једне године, када је дошло до зашттравања казнене репресије према учиниоцима ових кривичних дела.

¹⁷ Мирослав Ђорђевић, Ђорђе Ђорђевић, *Кривично право*, Београд: Про јурис, 2020, стр. 154-155.

¹⁸ Илија Симић, Александар Трешњев, *Кривични законик са краћим коментаром*, Београд: Про инфо, 2010, стр. 142.

¹⁹ Berislav Pavišić, Velinka Grozdanić, Petar Veić, *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb: Narodne novine, 2007, str. 534-537.

интензитет проузроковане теже последице (која мора бити у узрочно последичној вези са предузетом радњом извршења) и узраст пасивног субјекта представљају квалификаторне околности за које закон прописује строжије кажњавање.

Најтежи облик кривичног дела²⁰ (став 4.) постоји ако је услед предузете радње извршења наступила смрт члана породице. Смрт пасивног субјекта мора бити резултат радње извршења (употребљеног средства или начина предузете радње) и мора бити обухваћена нехатом учиниоца. За ово је дело прописана казна затвора у трајању од три до петнаест (а раније до дванаест) година.

Коначно, Законом о спречавању насиља у породици (2016.) се уређује спречавање насиља у породици, као и поступање државних органа и установа у спречавању насиља у породици и пружању заштите и подршке жртвама насиља у породици. Спречавање насиља у породици састоји се од скупа мера (чл. 3.): а) којима се открива да ли прети непосредна опасност од насиља у породици, и б) које се примењују када је непосредна опасност од насиља у породици већ откривена. Непосредна опасност од насиља у породици постоји када из понашања могућег учиниоца и других околности произлази да је он спреман да у времену које непосредно предстоји по први пут учини или понови насиље у породици. Како се ова „спремност” утврђује, представља фактичко питање које се решава у конкретном случају на основу објективних и субјективних околности.

Овај Закон (члан 3, став 3.) дефинише насиље у породици као „акт физичког, сексуалног, психичког или економског насиља према лицу са којим се учинилац налази у садашњем или ранијем брачном или ванбрачном или партнерском односу или према лицу са којим је крвни сродник у правој линији, а у побочној линији до другог степена или са којим је сродник по тазбини до другог степена или коме је усвојитељ, усвојеник, храњеник или хранитељ или према другом лицу са којим живи или је живео у заједничком домаћинству”.

4. Обим, динамика и структура извршених кривичних дела насиља у породици

Законски прописи, којима су дефинисана поједина кривична дела уопште, па тако и кривично дело насиља у породици, нису само апстрактни појмови садржани у правним актима, већ налазе своје оживотворење у

²⁰ Наташа Мрвић Петровић, *Кривично право*, Београд: Службени гласник, 2005, стр. 287.

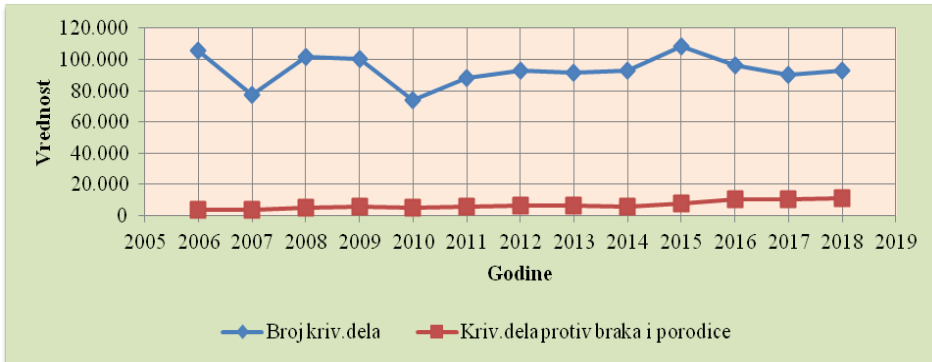
свакодневној пракси у различитим облицима и видовима испољавања. Стога је логично да ово кривично дело анализирамо у конкретним појавним облицима испољавања у судској (статистичкој) пракси. У овој анализи смо користили статистичке податке објављене у званичним билтенима Републичког завода за статистику²¹ од када је ступило на снагу важеће кривично законодавство у Републици Србији до 2018. године, као што су подаци о обиму, кретању, динамици и тенденцијама извршења кривичних дела против брака и породице, те кривичних дела насиља у породици.

Табела 1. Удео кривичних дела против брака и породице у обиму укупно извршених кривичних дела у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

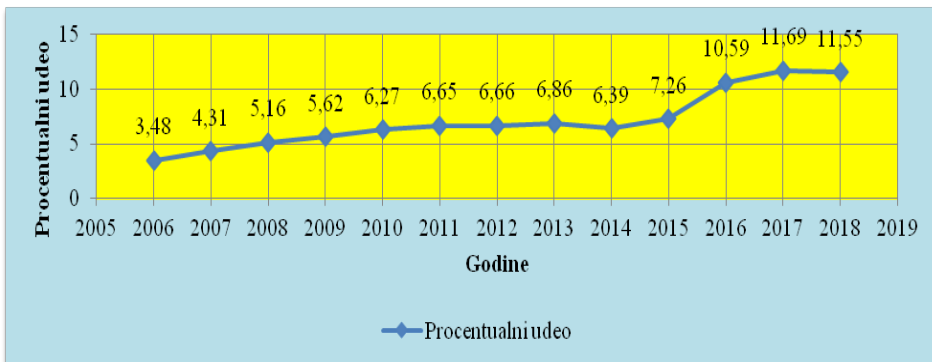
година	број крив.дела	КД против брака и породице	процентуални удео
2006.	105.701	3.680	3,48
2007.	77.000	3.317	4,31
2008.	101.723	5.250	5,16
2009.	100.026	5.617	5,62
2010.	74.279	4.657	6,27
2011.	88.207	5.868	6,65
2012.	92.879	6.182	6,66
2013.	91.411	6.268	6,86
2014.	92.600	5.914	6,39
2015.	108.759	7.891	7,26
2016.	96.237	10.190	10,59
2017.	90.348	10.561	11,69
2018.	92.874	10.729	11,55

²¹ Подаци за пунолетна осуђена лица су садржана у следећим документима: *Билтен Републичког завода за статистику број 490*, Београд, 2009. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 502*, Београд, 2009. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 514*, Београд, 2010. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 529*, Београд, 2010. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 546*, Београд, 2011. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 558*, Београд, 2012. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 576*, Београд, 2013. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 588*, Београд, 2014. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 603*, Београд, 2015. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 617*, Београд, 2016. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 630*, Београд, 2017. године, *Билтен Републичког завода за статистику број 643*, Београд, 2018. године и *Билтен Републичког завода за статистику број 653*, Београд, 2019. године.

Графикон 1. Кривична дела против брака и породице у обиму укупно извршених кривичних дела у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Графикон 2. Процентуални удео кривичних дела против брака и породице у обиму укупно извршених кривичних дела у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

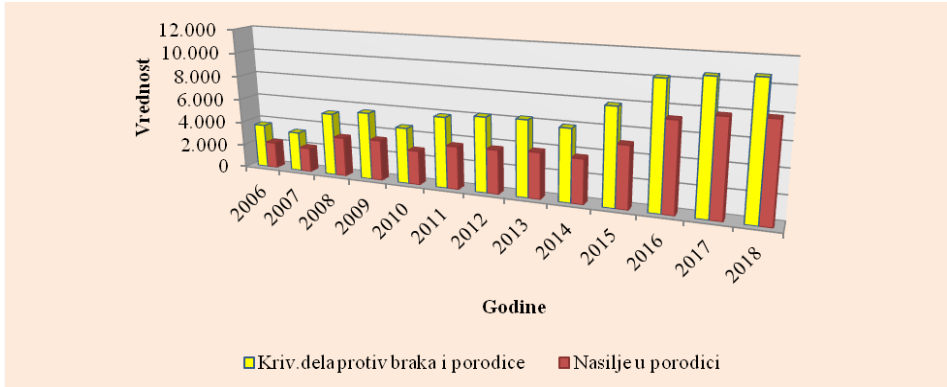
Из наведених података можемо закључити следеће: 1) у посматраном периоду криминалитет је у Републици Србији бележио различите трендове, почев од максималног броја извршених кривичних дела у износу од 108.759 (2015.) преко 105.710 кривичног дела извршеног у току прве анализиране – 2006. године до минималног броја од „свега” 88.207 кривичних дела (2011.) и коначно 74.279 кривичних дела (2010.), 2) оваква тенденција се не може истовремено установити и код кривичних дела против брака и породице, будући да су она од почетних 3.680 дела (2006.) или 3.317 (2007.) до краја посматраног периода беле-

жили константан пораст до 7.891 кривичног дела (2015.) или максималног броја од 10.729 кривичних дела (2018.) и 3) у истом периоду је растао и проценат учешћа кривичних дела против брака и породице у укупном броју извршених кривичних дела на територији Републике Србије. Тако је проценат кривичних дела против брака и породице од почетних 3,48 % (2006.) или 4,31 % (2007.) у односу на укупан криминалитет посматране године, перманентно показивао тренд раста да би последњих година доживео максимално учешће у износу од 7,26 % (2015.), па чак до 11,55 % (2018.), односно 11,69 % (2017.), где свако десето извршено кривично дело представља неко од кривичних дела против брака и породице).

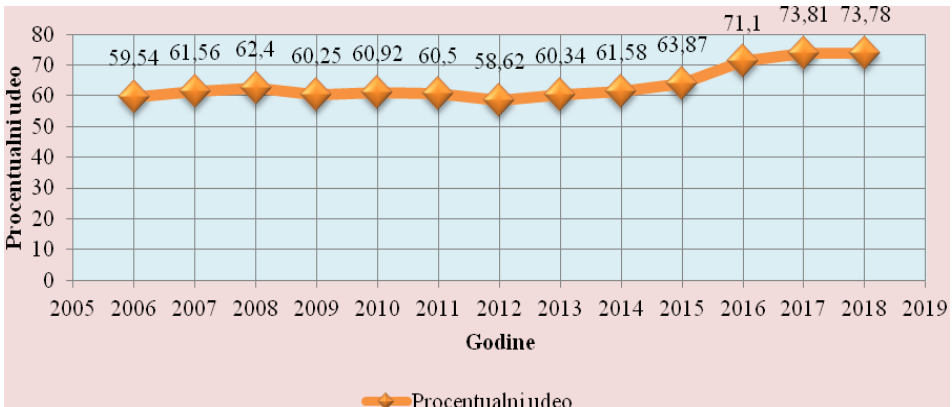
Табела 2. Динамика и однос броја пријављених кривичних дела насиља у породици у укупном броју кривичних дела против брака и породице у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

године	КД против брака и породице	насиље у породици	процентуални удео
2006.	3.680	2.191	59,54
2007.	3.317	2.042	61,56
2008.	5.250	3.276	62,40
2009.	5.617	3.384	60,25
2010.	4.657	2.837	60,92
2011.	5.868	3.550	60,50
2012.	6.182	3.624	58,62
2013.	6.268	3.782	60,34
2014.	5.914	3.642	61,58
2015.	7.891	5.040	63,87
2016.	10.190	7.244	71,10
2017.	10.561	7.795	73,81
2018.	10.729	7.916	73,78

Графикон 3. Динамика пријављених кривичних дела насиља у породици у укупном броју кривичних дела против брака и породице у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Графикон 4. Процентуални удео пријављених кривичних дела насиља у породици у укупном броју кривичних дела против брака и породице у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

И подаци изложени у табели 2. засновани на статистичким показатељима представљају основе за интересантне закључке о месту кривичног дела насиља у породици у структури криминалитета уопште, односно у структури кривичних дела против брака и породице као што

су: 1) у посматраном периоду се уочава закономерност која се огледа у чињеници – како расте број извршених кривичних дела против брака и породице, тако је растао и број извршених кривичних дела насиља у породици, и то, како у апсолутном, тако и у процентуалном износу, 2) број извршених кривичних дела насиља у породици је забележио најмањи удео у броју кривичних дела против брака и породице почетних година примене позитивног кривичног законодавства. Тако је 2006. године забележено 2.191 кривично дело ове врсте, односно 2.042 кривична дела која су извршена у току 2007. године. Максималан број извршених кривичних дела насиља у породици је забележен последњих анализираних година и то у току 2015. године када је извршено 5.040 ових кривичних дела, односно 7.244 кривична дела у току 2016. године, па даље у току 2017. године је извршено 7.795 кривичних дела и коначно последње анализираних година када је извршено укупно 7.916 кривично дело насиља у породици и 3) кривично дело насиља у породици је најчешће извршавано кривично дело против брака и породице у Републици Србији. Оно у броју укупно извршених кривичних дела ове врсте учествује од минималних 59,54 % (2006.), од када се бележи константан раст до 63,87 % (2015.) или 71,10 % (2016.) учешћа кривичног дела насиља у породици у групи кривичних дела против брака и породице. Највећи удео кривичних дела насиља у породици у укупном броју извршених кривичних дела против брака и породице је забележен у годинама када је почела примена Закона о спречавању насиља у породици (2016.). Тако је у току 2017. године евидентирано чак 73,81 % удела насиља у породици, односно 73,78 % у току 2018. године.

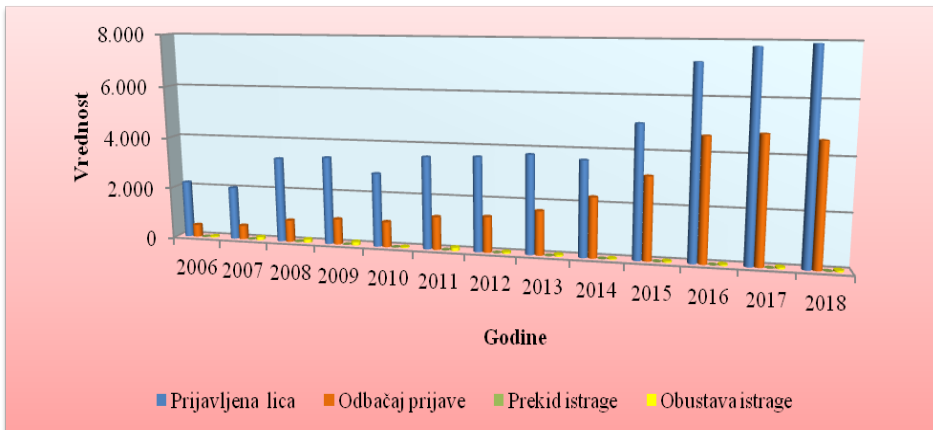
5. Политика гоњења за кривична дела насиља у породици

За ефикасну борбу против криминалитета уопште друштву стоје на располагању различита средства, мере и поступци, а у првом реду систем кривичних санкција и овлашћења јавног тужилаштва у кривичном гоњењу учинилаца кривичних дела. Таква је ситуација и са сузбијањем кривичног дела насиља у породици. У наставку рада излажемо карактеристике политике кривичног прогона (гоњења) учинилаца кривичног дела насиља у породици.

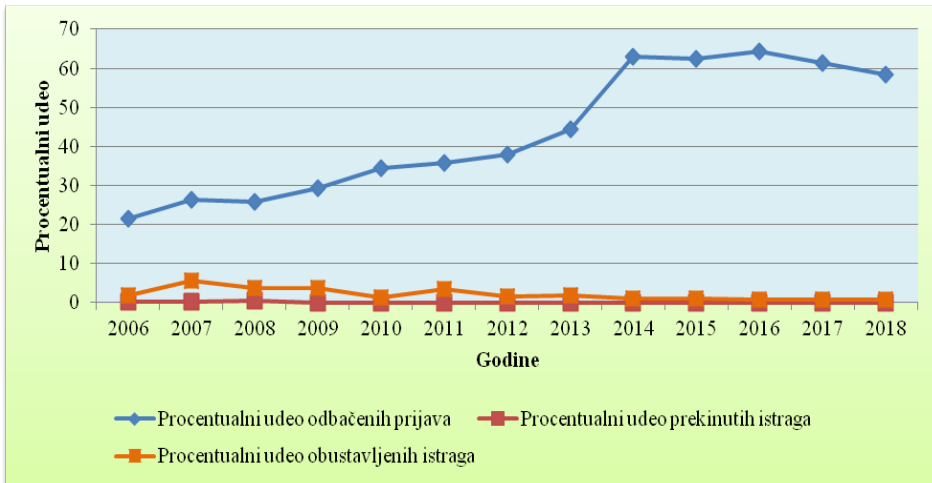
Табела 3. Начин окончања претходног кривичног поступка за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

година	пријављена лица	одбачај пријаве	процент. удео	прекид истраге	процент. удео	обустава истраге	процент. удео
2006.	2.191	473	21,59	5	0,23	41	1,87
2007.	2.042	537	26,30	3	0,15	116	5,68
2008.	3.276	845	25,79	17	0,52	125	3,82
2009.	3.384	991	29,28	3	0,09	130	3,84
2010.	2.837	978	34,47	0	0	38	1,34
2011.	3.550	1.271	35,80	2	0,06	124	3,49
2012.	3.624	1.373	37,89	0	0	61	1,68
2013.	3.782	1.687	44,41	1	0,03	68	1,80
2014.	3.642	2.296	63,04	0	0	37	1,02
2015.	5.040	3.148	62,46	3	0,06	52	1,03
2016.	7.244	4.663	64,37	1	0,01	47	0,65
2017.	7.795	4.792	61,48	0	0	62	0,80
2018.	7.916	4.625	58,43	2	0,03	64	0,81

Графикон 5. Број пријављених лица, одбачених кривичних пријава, прекида и обустава истрага за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Графикон 6. Процентуални удео одбачених кривичних пријава, прекинутих и обустављених истрага за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Иако је број извршених кривичних дела насиља у породици у посматраном периоду изузетно висок, и то како уопште, тако и процентуално, па тако у око 50-60 % случајева учествује у броју укупно извршених кривичних дела против брака и породице, занимљиви су и подаци који се односе на политику кривичног гоњења њухових учинилаца. Ови подаци, као и закључци донети на бази њихове анализе, треба да забрину надлежне органе кривичног гоњења због изузетно високог броја одбачених кривичних пријава за ово тешко кривично дело са елементима насиља које се гони по службеној дужности.

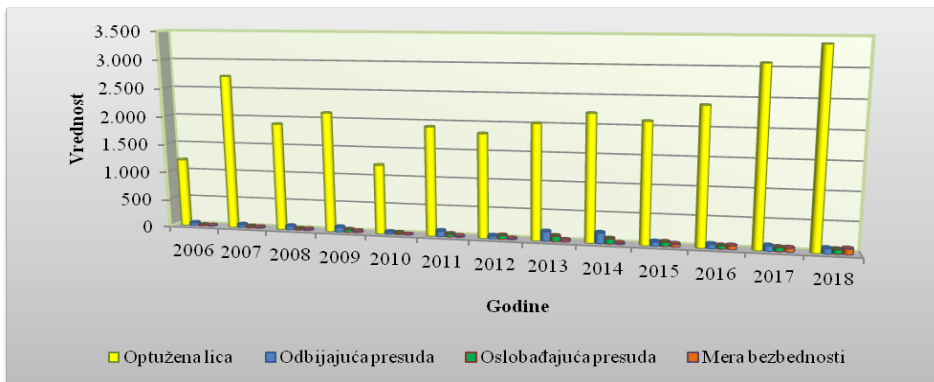
У односу на број пријављених лица за кривична дела насиља у породици изузетно је висок проценат одбачених кривичних пријава и он се креће од 1/5 до 3/5 поднетих пријава. Најмање је пријава за кривично дело насиља у породици одбачено у току 2006. године – 21,59 % до максималних 64,37 % одбачаја (2016.). У истом периоду је број прекида истраге за пријављено кривично дело насиља у породици готово симболичан. Тако ниједном истрага за ово кривично дело није прекинута у току 2010. и 2014. године, док је у једном случају до прекида истраге дошло само у току 2013. и 2016. године, до максималног броја прекинутих истрага у седамнаест случајева (2008.), што износи 0,53 % од укупног броја пријављених лица за ово кривично дело. На крају,

нешто је већи број обустава истраге из законом прописаних разлога према пријављеним лицима за кривично дело насиља у породици. Тај се број обустава истраге кретао са различитим трендом, зависно од посматране године, од минималних 0,65 % (2016.) до максималних 5,68 % (2007.).

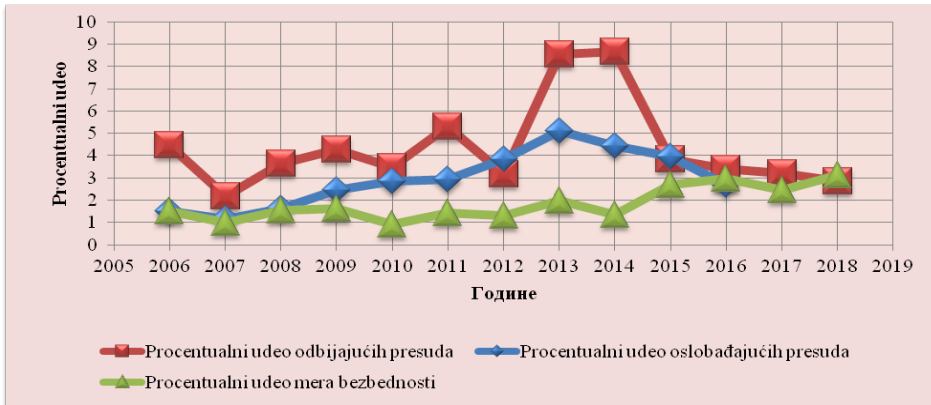
Табела 4. Начин окончања главног кривичног поступка за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

година	оптужена лица	одбијајућа пресуда	процент. удео	ослобађајућа пресуда	процент. удео	мера безбедности	процент. удео
2006.	1.210	54	4,46	18	1,49	18	1,49
2007.	2.722	59	2,17	31	1,14	27	0,99
2008.	1.898	69	3,64	31	1,63	29	1,53
2009.	2.115	90	4,26	52	2,45	34	1,61
2010.	1.228	43	3,50	35	2,85	11	0,90
2011.	1.918	102	5,32	56	2,92	27	1,41
2012.	1.827	58	3,17	70	3,83	24	1,31
2013.	2.024	173	8,55	103	5,09	40	1,98
2014.	2.215	192	8,67	98	4,42	30	1,35
2015.	2.104	81	3,85	83	3,94	57	2,71
2016.	2.386	81	3,39	64	2,68	71	2,98
2017.	3.077	99	3,22	79	2,57	76	2,47
2018.	3.385	97	2,87	86	2,54	106	3,13

Графикон 7. Број оптужених лица, одбијајућих и ослобађајућих пресуда, као и изречених мера безбедности за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Графикон 8. Процентуални удео одбијајућих и ослобађајућих пресуда, као и изречених мера безбедности за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Судски поступак за кривично дело насиља у породици је у посматраном периоду примене позитивног кривичног законодавства у Републици Србији у релативно високом броју случајева окончан без изрицања осуђујуће пресуде, односно без изречене казне или друге кривичне санкције. Када се при томе има у виду висок проценат одбачених кривичних пријава за ово кривично дело који се креће од 50-60 % случајева, посебно забрињавају подаци да скоро 10 % пријављених лица пролази некажњено за ово тешко кривично дело насиља.

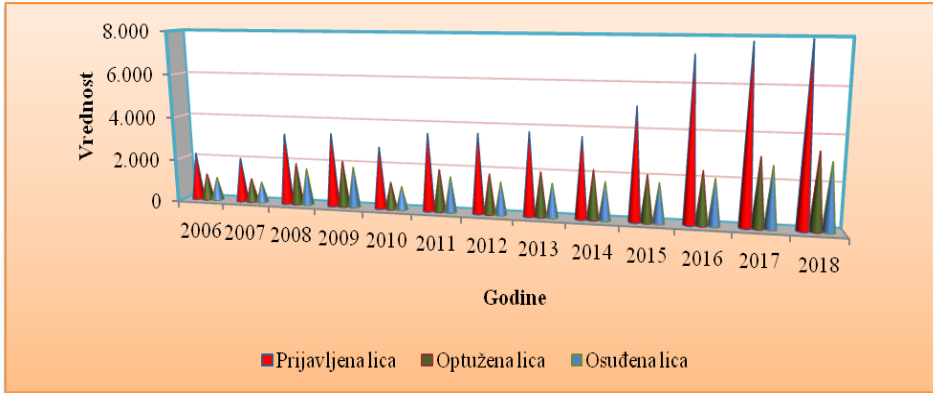
Тако из података о начину окончања поступка за учиниоце кривичних дела насиља у породици можемо извући следеће закључке: 1) велики је број кривичних предмета за пријављена кривична дела насиља у породици у посматраном периоду окончан без осуђујуће пресуде, дакле, без изрицања казне или друге врсте кривичне санкције, 2) за ово је кривично дело одбијајућа пресуда (пресуда којом се из законом предвиђених разлога оптужба одбија као неоснована) доношена у различитим процентима од минималних 2,17 % од броја пријављених лица (2007.) до максималних 8,58 % (2013.) или чак 8,67 % (2014.), 3) максималан број пресуда којима се оптужба јавног тужиоца одбија је донет управо 2014. године – и то 192 пресуде, односно у току 2013. године – 173 пресуде, 4) слична је ситуација и са донетим ослобађајућим пресудама за кривично дело насиља у породици. У посматраном периоду се број ослобађајућих пресуда за ово кривично дело кретао од мини-

малних 1,14 % (2007.) до максималних 4,42 % (2014.), 5) у апсолутним бројевима, највише је ослобађајућих пресуда донето управо у току 2013. године и то у 103 случаја, односно у току 2014. године у 98 случајева, 6) за кривично дело насиље у породици је у готово идентичном броју случајева кривични поступак према пријављеном лицу окончан изрицањем мера безбедности медицинског карактера. Тај се број у посматраном периоду кретао од 0,90 % (2010.) до максималних 2,98 % (2016.) или 2,71 % (2015.), односно 3,13 % (2018.) и 7) највише је медицинских мера безбедности према учиниоцима овог кривичног дела изречено у току 2016. године и то у 71 случају, односно у току 2017. године са 76 мера и на крају 2018. године са максималних 106 мера.

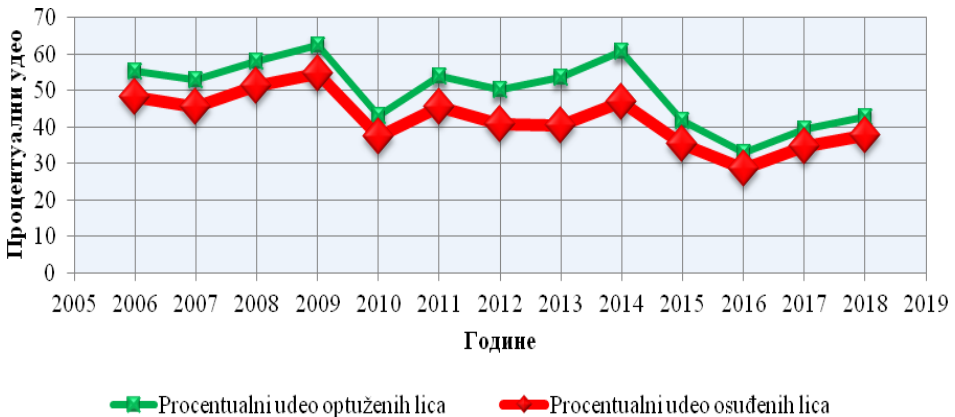
Табела 5. Однос броја пријављених, оптужених и осуђених лица за кривична дела насиља у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

године	пријављена лица	оптужена лица	процентуални удео	осуђена лица	процентуални удео
2006.	2.191	1.210	55,23	1.059	48,33
2007.	2.042	1.082	52,99	931	45,59
2008.	3.276	1.898	57,94	1.681	51,31
2009.	3.384	2.115	62,50	1.850	54,67
2010.	2.837	1.228	43,29	1.059	37,33
2011.	3.550	1.918	54,03	1.616	45,52
2012.	3.624	1.827	50,41	1.472	40,62
2013.	3.782	2.024	53,52	1.532	40,51
2014.	3.642	2.215	60,82	1.712	47,01
2015.	5.040	2.104	41,75	1.778	35,28
2016.	7.244	2.386	32,94	2.065	28,51
2017.	7.795	3.077	39,47	2.713	34,80
2018.	7.916	3.385	42,76	2.974	37,57

Графикон 9. Број пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Графикон 10. Процентуални удео оптужених и осуђених лица за кривично дело насиље у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Када говоримо о ефикасности и квалитету политике кривичног гоњења учинилаца кривичних дела насиља у породици у Републици Србији, од највећег је значаја упоређивање броја осуђених, односно оптужених лица за ово кривично дело према броју пријављених лица. Наведени подаци у том погледу не дају основе за закључак да је јавно тужилаштво на ефикасан, законит, благовремен и квалитетан начин заступало поднети оптужни акт за ово кривично дело.

Из статистичких показатеља закључујемо следеће: 1) број оптужених у односу на пријављена лица за кривично дело насиља у породици је различит зависно од посматране године. Тако се он креће од минималних 32,94 % оптужених лица (или само 2.386 оптужена лица у односу на 7.244 пријављена лица) у току 2016. године. Највише је оптужених лица забележено у току 2007. године у односу на пријављена лица – када је тај проценат износио 133,30 % (што указује на чињеницу да је те године оптужен и велики број лица која су била пријављена за ово кривично дело претходне календарске године). Иначе, најчешће је оптуживано 40 до 60 % пријављених лица што може да укаже и на квалитет рада органа унутрашњих послова и јавног тужилаштва у претходном кривичном поступку, 2) када се ради о броју осуђених у односу на пријављена лица за кривична дела насиља у породици ситуација је још драматичнија. Тако је најмање осуђених лица и то само 28,51 % (мање од 1/3) у односу на пријављена лица забележено 2016. године када је осуђено 2.065 лица у односу на 7.244 пријављена лица. Нешто је више осуђених лица забележено у току 2017. године – са 34,80 % или у току 2018. године са 37,57 %, 3) највише је осуђених лица забележено 2009. године – 54,67 % када је осуђено 1.850 лица од 3.384 пријављена лица и 4) проценат осуђених лица у односу на пријављена лица за кривично дело насиља у породици креће се у просеку од 40-55 % случајева (дакле, око половине пријављених лица за ово дело бива уопште и осуђено, дакле, оглашено кривим).

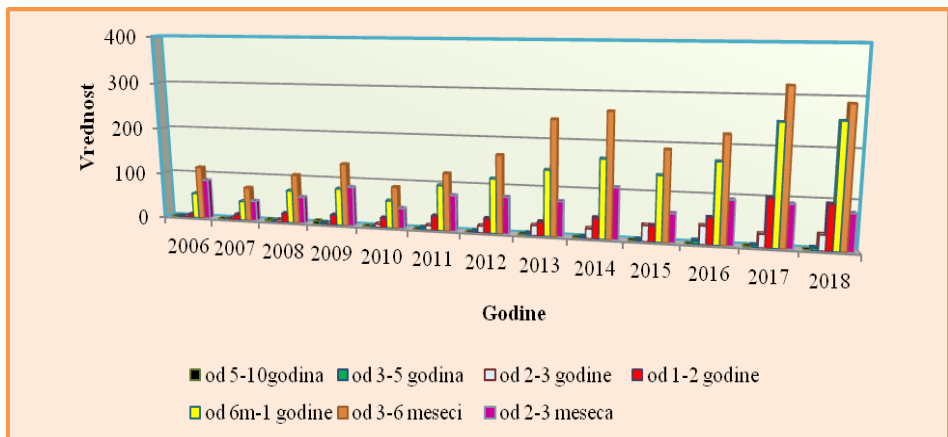
6. Казнена политика судова за кривична дела насиља у породици

На оцену о квалитету и ефикасности надлежних државних органа кривичног правосуђа ипак у сузбијању криминалитета у највећој мери утиче квалитет окончаних кривичних поступака за кривична дела насиља у породици. То се односи на врсту и меру изречених казни и других врста кривичних санкција, при чему треба имати у виду да је за ово кривично дело у основном и квалификованим, односно посебним облицима прописана једино и искључиво казна затвора. Но, судска статистика нам пружа другачија сазнања на основу којих можемо закључити о казненој политици судова, односно о политици изрицања кривичних санкција за ово кривично дело.

Табела 6. Изречене казне затвора учиниоцима кривичног дела насиља у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године, по трајању

године	осуђена лица	од 5-10 година	од 3-5 година	од 2-3 године	од 1-2 године	од 6м-1 године	од 3-6 месеци	од 2-3 месеца
2006.	1.059	1	2	2	7	55	114	86
2007.	931	0	0	3	12	42	73	44
2008.	1.681	4	1	5	20	71	106	58
2009.	1.850	7	4	1	22	80	134	85
2010.	1.059	1	0	7	21	59	89	44
2011.	1.616	1	5	10	31	97	123	77
2012.	1.472	0	3	15	31	116	166	79
2013.	1.532	2	5	22	30	139	243	75
2014.	1.712	1	3	21	44	166	262	109
2015.	1.778	1	4	34	34	137	189	61
2016.	2.065	0	8	39	56	169	223	94
2017.	2.713	2	5	28	101	250	320	91
2018.	2.974	1	6	33	94	255	288	78

Графикон 11. Изречене казне затвора учиниоцима кривичног дела насиља у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године, по трајању

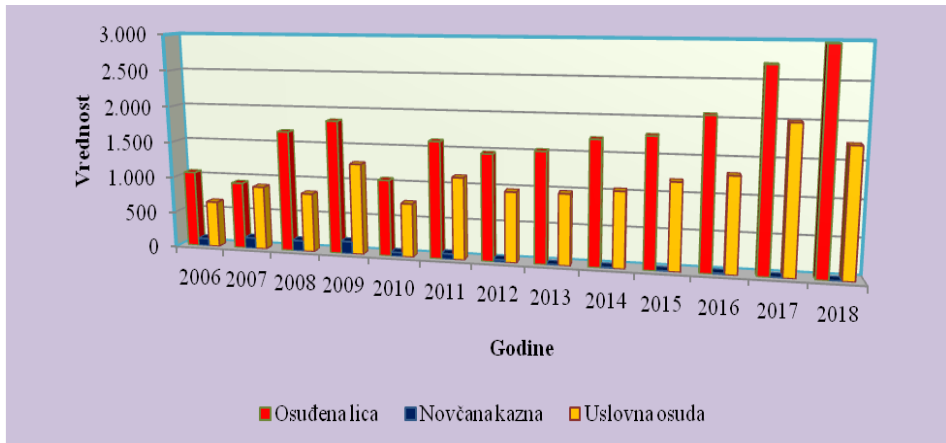
Наведени подаци о врсти и мери изречених казни затвора (у односу на прописане казне) за кривично дело насиље у породици указују на квалитет поднетих оптужних аката за ова кривична дела, квалитет и вредност изведених доказа на основу којих је суд и одлучивао о врсти и мери казне коју је изрицао учиниоцима кривичних дела. На основу наведених статистичких показатеља можемо закључити следеће о казненој политици судова за анализирано кривично дело: 1) за кривично дело насиље у породици је најчешће изрицана казна затвора у трајању од три до шест месеци. Тај се број изречених казни кретао од минималне 73 казне (2007.) или 89 казни ове врсте (2010.) до максималног броја изречених казни у овом трајању од 262 казне (2014.) или 288 изречене казне ове врсте (2018.), односно 320 кратких казни затвора (2017.), 2) потом следи казна затвора у трајању од шест месеци до једне године која је најчешће изречена управо последње анализираних 2018. године у 255 случајева, односно у току 2017. године у 250 случајева. Ова је врста и мера казне затвора најређе изречена 2007. године – у свега 42 случаја или у току 2006. године према само 55 пријављених лица, 3) на трећем месту по учесталости изрицања казни за кривично дело насиље у породици следи казна затвора у трајању од два до три месеца. Она је изречена од минималних 44 случајева (2007. и 2010.) до максималних 109 случајева (2014.), 4) у нешто мањем обиму и учесталости се креће казна затвора у трајању од једне до две године. Тако је ова казна изречена од минималних седам пута (2006.) до максималних 94 пута (2018.), односно 101 пут (2017.), 5) казна затвора у трајању од пет до десет година је изрицана најређе. Наиме, ова казна није изречена ниједном пријављеном учиниоцу кривичног дела насиља у породици у току 2007., 2012. и 2016. године, док је само једном изречена у току 2006., 2010., 2011., 2014., 2015. и 2018. године. У два случаја је ова казна изречена само у току 2013. и 2017. године, 6) ретко је, такође, изрицана и казна затвора у трајању од три до пет година. Наиме, ова казна није изречена ниједном пријављеном лицу за посматрано кривично дело у току 2007. и 2010. године, док је најчешће изречена у 34 случаја у току 2015. године, односно у 39 случајева у току 2016. године и 7) иако није наведено у приказаној табели о врсти и мери изречених казни затвора пријављеним лицима за кривично дело насиља у породици, треба указати на чињеницу да је казна затвора у трајању од 10 до 15 година изречена у току 2006. године само у два случаја, док је казна затвора у трајању од 30 до 40 година изречена само једном (2016. – за тешко убиство члана породице који је претходно злостављао).

Но, поред законом прописане казне затвора за све облике кривичног дела насиља у породици у кривичном законодавству Републике Србије, у судској пракси се могу пронаћи интересантни подаци о броју и врсти изречених других врста кривичних санкција за учиниоце овог дела, што са великим бројем одбачених кривичних пријава, односно донетих одбијајућих и ослобађајућих пресуда ствара сумњу код опште јавности у одлучност државе да се ефикасним системом казни супротстави свим облицима и видовима испољавања насиља у породици, породичној заједници или партнерским односима.

Табела 7. Изречене друге врсте кривичних санкција учиниоцима кривичног дела насиља у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

године	осуђена лица	новчана казна	условна осуда	судска опомена	новчана казна као споредна казна	рад у јавном интересу	ослобођење од казне
2006.	1.059	102	642	7	3	0	5
2007.	931	148	887	10	14	1	14
2008.	1.681	147	820	14	3	0	5
2009.	1.850	171	1.265	26	17	3	9
2010.	1.059	55	745	8	9	3	9
2011.	1.616	75	1.135	10	17	23	10
2012.	1.472	33	970	9	13	15	3
2013.	1.532	8	977	1	27	7	3
2014.	1.712	13	1.041	4	24	14	2
2015.	1.778	8	1.193	2	38	27	4
2016.	2.065	17	1.301	2	54	15	8
2017.	2.713	8	1.998	4	84	19	7
2018.	2.974	6	1.736	2	61	12	4

Графикон 12. Број осуђених лица, изречених новчаних казни и условних осуда учиниоцима кривичног дела насиља у породици у Републици Србији у периоду 2006-2018. године

Из наведених статистичких података о другим кривичним санкцијама које су у периоду 2006-2018. године у Републици Србији изрицане учиниоцима кривичних дела насиља у породици, а који су наведени у претходној табели, можемо закључити следеће: 1) у одређеном броју случајева учинилац је оглашен кривим, али је ослобођен од законом прописане казне. Тај број ослобођења од казне се кретао од минималних два пута (2014.), три пута (2012. и 2013.) или четири пута (2015. и 2018.) до максиманих десет пута (2011.) или чак четрнаест пута (2007.), 2) у односу на број осуђених лица по анализираним годинама за кривично дело насиља у породици је најчешће изрицана условна осуда. Она је максимално изрицана крајем анализираног временског периода и то: у току 2016. године у 1.301 случају (у односу на 2.065 осуђених лица што износи 63 %) или у 1.736 случајева у току 2018. године или чак у 1.998 случајева у току 2017.године (у односу на 2.713 осуђених лица што чини чак 73,65 %). Иначе, условна осуда је најређе изречена учиниоцу овог кривичног дела у току 2006.године у „свега” 642 случаја, 3) потом следи по учесталости изрицања за ово кривично дело новчана казна (што је несхватљиво да се ова врста кривичне санкције изриче учиниоцима кривичних дела насиља иако је њена првенствена сврха сузбијање имовинских кривичних дела која се врше из лукративних мотива). Тако је ова врста казне изречене за кривично дело насиља у породици максимално у току 2009. године у 171 случају од 1.850 осуђе-

них лица (што чини 9,24 %). Најређе је новчана казна изречена у току 2013. године – у свега тринаест случајева (од 1.532 осуђена лица што износи 0,85 %) или у току 2015. године у петнаест случајева од 1.778 осуђених лица (што износи 0,84 %), 4) интереснатно је да је за ово кривично дело често изрицана и новчана казна као споредна казна уз казну затвора. Тако је ова казна изречена по три пута (2006. и 2008.) до максималних 54 пута (2016.), 5) у малом броју случајева су за кривично дело насиља у породици изречене и: а) судска опомена као најблажа врста кривичне санкције за пунолетна лица и б) казна рада у јавном интересу. И ово становиште судске праксе домаћих судова сматрамо неприхватљивим јер се овде ради о алтернативним кривичним санкцијама које се изричу за „багателна” кривична дела (за која је прописана казна затвора до једне, односно до три године највише), а где кривично дело насиље у породици свакако не припада (ни по природи, карактеру, садржини, обиму и интензитету последице, значају објекта заштите, нити по прописаној врсти и мери казне), 6) у посматраном периоду судска опомена за ово кривично дело је изрицана од једног пута (2013.), два пута (2015., 2016. и 2018.) до максималних 26 пута (2009.) и 7) слична је ситуација и са казном рада у јавном интересу која је најчешће изрицана у току 2015. године и то у 27 случајева и у току 2011. године у 21 случају. Најређе је ова врста казне изречена 2007. године – само једном или само три пута (2009. и 2010.), док у току 2006. и 2008. године ова казна није уопште изрицана.

7. Закључак

На темељу међународних стандарда из Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (2011.) у низу савремених кривичних законодавстава, па тако и у законодавству Републике Србије успостављен је систем ефикасне правне заштите од насиља у породици.

Кривични законик (2005.) међу кривичним делима против брака и породице као кривично дело насиље у породици (члан 194.) сматра примену насиља, претњу нападом на живот или тело, као и дрско или безобзирно понашање чиме се угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана породице. На једноставнији начин, последичном диспозицијом, насиље у породици одређује Породични закон (2005.) као понашање којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице (члан 197.).

Коначно, Закон о спречавању насиља у породици (2016.) под насиљем у породици (члан 3, став 3.) сматра „акт физичког, сексуалног, психичког или економског насиља према лицу са којим се учинилац налази у садашњем или ранијем брачном или ванбрачном или партнерском односу или према лицу са којим је крвни сродник у правој линији, а у побочној линији до другог степена или са којим је сродник по тазбини до другог степена или коме је усвојитељ, усвојеник, храњеник или хранитељ или према другом лицу са којим живи или је живео у заједничком домаћинству”.

У судској и статистичкој пракси у Републици Србији се ово кривично дело јавља са промењивим тенденцијама, али и са различитим начинима за окончање кривичног поступка према његовим учиниоцима, чак и без изречене казне или друге кривичне санкције.

Из анализираних статистичких података уочава се тенденција раста у периоду 2006-2018. године, како криминалитета уопште, тако и кривичних дела против брака и породице од почетних 3.680 дела (2006.) до 10.729 дела (2018.), као и проценат учешћа кривичних дела против брака и породице у укупном криминалитету на територији Републике Србије од 3,48% (2006.) до 11,55% (2018.), где свако десето извршено кривично дело чини неко од кривичних дела против брака и породице. Слична је ситуација са кретањем кривичног дела насиља у породици које бележи раст од 2.191 дела (2006.) до 7.916 дела (2018.). Иначе, то је најчешће извршавано кривично дело против брака и породице које учествује са високим уделом од 59,54% (2006.) до 73,78% (2018.) – дакле, од половине до две трећине.

На стање криминалитета уопште, па тако и кривичних дела насиља у породици указује посебно чињеница високог броја одбачених кривичних пријава који се креће од 1/5 до 3/5 поднетих пријава. Број одбачаја пријава за ово тешко дело насиља полази од 21,59% (2006.) до 64,37% (2016.). Но, када се ради о ефикасности политике кривичног гоњења учинилаца овог дела произилази мали број оптужених у односу на пријављена лица који се кретао око 40 до 60%, што указује на квалитет рада органа унутрашњих послова и јавног тужилаштва у претходном кривичном поступку. Сличан је однос осуђених према пријављеним лицима који се кретао од 28,51% (2006.) до 37,57% (2018.) – дакле, око трећине.

За кривично дело насиље у породици је законом прописана казна затвора, па је логично да је у судско-статистичкој пракси ова казна

и изрицана према његовим учиниоцима. Најчешће се управо ради о казни затвора у трајању од три до шест месеци, после чега следи по учесталости казна затвора у трајању од шест месеци до једне године, док је најређе изрицана казна затвора у трајању од пет до десет година (ниједном у току 2007., 2012. и 2016. године, а само једном у току 2006., 2010., 2011., 2014., 2015. и 2018. године). Казна затвора у трајању од 10 до 15 година изречена је два пута (2006.), а казна затвора у трајању од 30 до 40 година само једном (2016.). С друге стране, за ово тешко дело криминалитета насиља најчешће се изрицана условна осуда у износу од 63% (2016.) или 73,65% (2018.), иако она уопште није прописана за ово кривично дело.

Интересантна су такође и решења домаће судске праксе из којих прозилази да је за ово кривично дело изрицана новчана казна (што је нелогично јер се не ради о делу које се врши из лукративних мотива) у обиму чак до 9,24% (2009.). Коначно, од осталих кривичних санкција за насиље у породици су изрицане, истина ретко, спорадично још само: а) судска опомена и б) рад у јавном интересу.

Литература

Бабић, М., Марковић, И. (2008). *Кривично право, Посебни део*, Бања Лука: Правни факултет

Ђорђевић, Ђ. (2011). *Кривично право, Посебни део*, Београд: Криминалистичко-полицијска академија

Ђорђевић, М., Ђорђевић, Ђ. (2020). *Кривично право*, Београд: Про јурис

Јовановић, С. (2010). *Правна заштита од насиља у породици*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања

Јовашевић, Д. (2017). *Кривично право, Посебни део*, Београд: Досије

Јовашевић, Д., Митровић, Љ., Икановић, В. (2017). *Кривично право Републике Српске, Посебни део*, Бања Лука: Универзитет Апеирон

Јовашевић, Д., Миладиновић Стефановић, Д. (2023). *Кривично право, Посебни део*, Ниш: Правни факултет

Križan, H. (2018). *Obiteljsko nasilje*, Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Lazarević, Lj., Vučković, B., Vučković, V. (2004). *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje: Obod

Мрвић Петровић, Н. (2005). *Кривично право*, Београд: Службени гласник
Рајишић, В., Грозданић, В., Веић, Р. (2007). *Коментар Казненог закона*, Загреб: Народне новине

Симић, И., Петровић, М. (2002). *Кривични закон Републике Србије, Практична примена*, Београд: Службени гласник

Симић, И., Трешњев, А. (2010). *Кривични законик са краћим коментаром*, Београд: Про инфо

Нрбар, Д. (2018). *Истанбулска конвенција и замке родне перспективе*, Загреб: vlastita naklada

Прописи

Закон о изменама и допунама Кривичног закона, *Службени гласник РС*, бр. 10/2002.

Закон о ратификацији Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник РС-Међународни уговори*, бр. 12/2013.

Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник РС*, бр. 94/2016.

Кривични законик, *Службени лист РЦГ*, 2016.

Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/2005, 72/2011 и 6/2015.

Статистички билтени

Билтен Републичког завода за статистику број 490, Београд, 2009.

Билтен Републичког завода за статистику број 502, Београд, 2009.

Билтен Републичког завода за статистику број 514, Београд, 2010.

Билтен Републичког завода за статистику број 529, Београд, 2010.

Билтен Републичког завода за статистику број 546, Београд, 2011.

Билтен Републичког завода за статистику број 558, Београд, 2012.

Билтен Републичког завода за статистику број 576, Београд, 2013.

Билтен Републичког завода за статистику број 588, Београд, 2014.

Билтен Републичког завода за статистику број 603, Београд, 2015.

Билтен Републичког завода за статистику број 617, Београд, 2016.

Билтен Републичког завода за статистику број 630, Београд, 2017.

Билтен Републичког завода за статистику број 643, Београд, 2018.

Билтен Републичког завода за статистику број 653, Београд, 2019.

Prof. Dragan Jovašević, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

COURTS' PENAL POLICY ON THE CRIMINAL OFFENSE OF FAMILY VIOLENCE IN SERBIA

Summary

On the basis of international standards, the contemporary European legislation, as well as the legislation of the Republic of Serbia, envisage criminal liability and punishment for the criminal offense of domestic (family) violence. At the national level, this subject matter is also regulated in family law provisions. Domestic violence is a specific form of crime of violence between persons who are members (or former members) of the same family household. As a criminal offense, domestic violence entails the use of violence, threats of assault on life or limb, or insolent or reckless behavior that endangers the tranquility, physical integrity or mental state of the perpetrator's family member. This criminal offense has three forms of manifestation: basic, special and more serious forms of domestic violence, which are punishable by stringent prison sentences. In this paper, the author first provides an overview of the concept, characteristics, elements, characteristics, content of the criminal act of domestic violence, as well as the international standards related to this subject matter. In the central part of the paper, the author analyzes the statistical data from the Statistical Office of the Republic of Serbia on the criminal offence of domestic violence in the period 2006-2018, including the scope, dynamics and tendencies pertaining to the extent, dynamics and tendencies of this criminal offence, as well as the outcome of criminal proceedings and the sanctions imposed against the perpetrators in the observed period. This analysis provides valuable data about the judicial practice and indicates how courts interpret and apply legal provisions to specific cases in adjudicating the criminal offense of domestic violence. This analysis may also serve as guidance to the legislator in amending legal solutions.

Keywords: domestic violence, family, member, crime, punishment, statistics, courts' penal policy.

АЛТЕРНАТИВНЕ САНКЦИЈЕ – ПОВРАТАК У БУДУЋНОСТ ИЛИ УТОПИЈА КРИМИНАЛНОПОЛИТИЧКИХ МЕРА**

Апстракт: Алтернативне санкције обухватају различите поступке и мере којима се избегава вођење кривичног поступка и/или кажњавање за учињене прекршаје и лака кривична дела, или се, у циљу успешније ресоцијализације осуђеног, уместо казне затвора, одређује испуњење неких обавеза, укључење у социјално-педагошки и амбулантни третман или делимично затварање. Кривично законодавство Републике Србије из 2005. године прописује алтернативне санкције, као: новчану казну, рад у јавном интересу, мере упозорења и мере безбедности.

Кључне речи: алтернативне санкције, новчана казна, рад у јавном интересу, мере упозорења, мере безбедности.

1. Уводна разматрања

Неопходност постојања казне затвора (као и других облика казне лишења слободe), с једне стране и промене у филозофији кажњавања уопште али и приликом извршења ове казне, с друге стране, дуго су били предмет пажње правника, пенолога и криминолога. Тежња за ограничавањем примене казне лишења слободe јавила се временски упоредо са предлагањем мера које би могле заменити ову казну. Ломброзо (Lombroso) је сматрао да треба избећи изрицање казне затвора увек када је то могуће и заменити ту казну надокнадом штете, телесном казном, условном осудом, новчаном казном, јемством или укором. Представници социолошке школе, међу њима посебно Лист (Liszt), исти

* kosticm@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID: 0000-0002-1802-7733

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

цали су штетност краткотрајних казни затвора и залагали се за примену новчане казне и условне осуде. Тако се пред крај XIX и почетком XX века почиње да развија један број нових казних мера, које су најпре могле да постану супститути до тада најчешће изричане казне затвора.

Изражавање све чешће тенденције ка хуманизацији кривичног правосуђа, посебно у врстама и начину извршења казне лишења слободе, утицало је на појаву мера безбедности, васпитних и других мера, које се некада описују као мере социјалне заштите, па све до развоја разних мера ограничавања слободе, које представљају замену за казну лишења слободе. Родоначелник медијације на европском тлу, познати норвешки криминолог Нилс Кристи (Nils Christie) конфликте међу људима посматра као својину и сматра да је увођење диверзионих модела и других облика алтернативних санкција неопходно како би се избегло да се у криминологији настави ширење процеса у којима конфликти бивају одузети од страна које су у њих укључене непосредно, па услед тога нестану или постану власништво других људи.¹

2. Значење појма „алтернативно кажњавање”

„Алтернативно кажњавање” обухвата различите поступке и мере којима се избегава вођење кривичног поступка и/или кажњавање за учињене прекршаје и лака кривична дела, или се, у циљу успешније ресоцијализације осуђеног, уместо казне затвора одређује испуњење неких обавеза, укључење у социјално-педагошки и амбулантни третман или делимично затварање.

Израз алтернативне санкције употребљава се као синоним за термин *community sanctions and measures*. Скупштина Савета Европе је 1981. године препоручила државама чланицама да „кратке затворске казне... замене другим мерама, које су једнако ефикасне, али не производе лоше пратеће последице”. Министарски савет СЕ је 1986. године усвојио Резолуцију под називом „О појединим алтернативама казнама затвора”.² У Резолуцији Савет Европе подстиче државе чланице да почну да примењују казне које представљају алтернативу казни затвора и да размотре могућности њиховог увођења у правни систем. Препоручено је да се размотре могућности за спровођење три врсте реформи: 1) примена мера којима се установљава кривица учиниоца, али се не повезују са

¹ Nils Christie, „Conflicts as property“, *The British Journal of Criminology*, Vol. 17, January 1977, No. 1, p. 1.

² CE Resolution (76) 10, 9th March, 1986.

другим санкцијама; 2) узимање у обзир понашања учиниоца између пресуде и почетка примене санкције; 3) увођење програма служења казне у заједници, који стварају услове за активну ресоцијализацију учинилаца кажњивих дела. Према Препорукама (92) 16 Савета Европе из 1992. године алтернативним мерама и санкцијама избегава се затворска изолација јер се извршавају у окриљу друштвене заједнице. Учиниоцу се ограничавају неке слободе уз истовремено одређење испуњења неких законом предвиђених услова и/или обавеза.³ Алтернативни модели кажњавања представљају покушај за поправљање делинквената у социјалном окружењу, као вид реинтеграције у друштвену заједницу, путем „процеса припреме делинквента и заједнице за каснији повратак делинквента као корисног и прихватљивог грађанина... Нагласак је на стварању услова у његовој околини који ће му омогућити да води испуњен живот и да поступа по закону”. У Букурешту је донета Букурештанска декларација о алтернативним санкцијама и мерама у земљама Централне и Источне Европе (2001)⁴ којом се јасно разграничава активност државних органа у предсудском и судском поступку, као и у периоду после судског поступка на примени алтернативних мера. Осим тога, Декларација детаљније прописује препоруке за спровођење концепта правде у оквиру кривичне реформе.

Истовремено, УН су развијале своје предлоге реформи. На VII Конгресу УН о спречавању криминала и третмана учинилаца (Милано), чланице су усвојиле резолуцију бр. 16 која је ставила фокус на смањење броја затвореника и промоцију алтернатива затворским казнама и на социјалну реинтеграцију учинилаца. Пет година касније, донета су Стандардна минимална правила Уједињених нација за алтернативне казнене мере (казнене мере које су алтернатива затворској казни – *non-custodial mesusres*) (1990) или Токијска правила, која предвиђају да се у одређеним случајевима уместо затворских казни примене следеће мере кажњавања: условна казна или условна суспензија казне затвора; кућни притвор; условна осуда; рад у заједници; јавни строги укор; обавезно смештање у институцију за лечење учинилаца који су зависни од опојних супстанци; моралне санкције (које често подразумевају различите врсте споразума између учиниоца и жртве о надокнади сваке штете која је нанета жртви). Рехабилитација је основни легисла-

³ Recommendation No. R (92) 16 on 19 October 1992 and explanatory memorandum, Council of Europe Press, Strassbourg, 1994, Appendix, str. 22.

⁴ Букурештанска декларација о алтернативним санкцијама и мерама у земљама Централне и Источне Европе, Букурешт, 10-11- септембар, 2001, видети у: *Алтернативе затворским казнама*, Фонд за отворено друштво, Београд, 2005, стр. 187-196.

тивни циљ социјално заснованих модела поправљања, који могу бити лоцирани у друштвеној заједници. Степен према коме је корекциони систем социјално заснован може бити одређен учесталашћу, квалитетом, трајањем социјалних односа, бројем обавеза према широко распрострањеним државним институцијама, обухватношћу према другим друштвеним службама које се користе и степеном учешћа локалних група и појединаца.⁵

Алтернативне санкције треба да се примењују према малолетним делинквентима и пунолетним неосуђиваним лицима који су извршили: прекршаје, кривична дела из области угрожавања саобраћаја, кривична дела у вези са употребом и стављањем у промет опојних дрога, имовинска кривична дела (крађе аутомобила, ствари из аутомобила, оштећење туђе ствари, обичне и провалне крађе).

Алтернативне мере и санкције могу се јавити као: накнада имовинске штете и/или поравнање учинилац-жртва; друштвено-користан рад; амбулатни социјално-педагошки третман; мере појачаног (електронског) надзора на слободи и кућни притвор. Ове алтернативне санкције се у пенолошкој литератури називају „правим” за разлику од супститута казне затвора који постоје у домаћем и страним законодавствима, попут новчане казне, мера упозорења и мера безбедности. Границе између ових облика санкционисања често се губе у пракси, па се пробација у савременим англо-америчким системима комбинује са мерама електронског надзора и праћења или краткотрајним затварањем, при чему ова мера мења свој првобитни смисао.

3. Промене у кривичном законодавству Србије 2005. године

Ново кривично законодавство Републике Србије усвојено је као сет закона из ове области, и то: Кривични законик РС,⁶ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица⁷ и Закон о извршењу кривичних санкција.⁸ Кривични законик РС

⁵ *Стандардна минимална правила Уједињених нација за алтернативне казнене мере* (казнене мере које су алтернатива затворској казни – non-custodial measures) (Токијска правила), усвојена резолуцијом Генералне скупштине 45/110 од 14. децембра 1990.

⁶ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

⁷ *Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*, „Службени гласник Републике Србије”, Београд, 6. октобар 2005., бр. 85.

⁸ *Закон о извршењу кривичних санкција*, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014, 35/2019.

прописује четири врсте кривичних санкција: казне, мере упозорења, мере безбедности и васпитне мере (чл. 4). Као казне, Кривични законик прописује: казну затвора, новчану казну, рад у јавном интересу и одузимање возачке дозволе. У гл. V прописане су мере упозорења: условна осуда и судска опомена. Законик посебно прописује једанаест мера безбедности. Прве четири спадају у групу медицинских мера безбедности, а то су: обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи; обавезно психијатријско лечење на слободи; обавезно лечење наркомана; обавезно лечење алкохоличара. Остале мере су: забрана вршења позива, делатности и дужности; забрана управљања моторним возилом; забрана приближавања и комуникације са оштећеним; забрана присуствовања спортским приредбама; одузимање предмета; протеривање странаца из земље; јавно објављивање пресуде (чл. 79 КЗ).

4. Новчана казна и извршење новчане казне

Новчана казна је кривична санкција имовинског карактера, која се састоји у обавези осуђеног лица да у одређеном року уплати у корист државе досуђени новчани износ, под претњом да ће се у случају неиспуњења наплата принудно извршити, односно преиначити у казну затвора. Новчану казну изриче суд, а своју обавезу делинквент испуњава према држави. Она се може извршити и према округу или било ком другом ентитету који одреди суд. Ова казна је у широкој употреби у земљама Европе, тако да се у Енглеској, Шведској, Немачкој изриче у око три четвртине случајева. У САД ова казна се често изриче уз пробацију.

Превентивни утицај ове казне могуће је остварити само уколико она погађа самог учиниоца кривичног дела и уколико је правилно одмерена (јер би ефекат њеног симболичног одређења само подстакло делинквента на даље вршење кривичних дела).

Савремена законодавства познају различите системе прописивања и одмеравања новчане казне. До сада се издвојило неколико система у прописивању и одмеравању новчане казне: систем прописивања и одмеравања новчаних казни у фиксним износима; систем одређивања новчане казне на дане; систем просечних личних доходака; систем пропорционалног одмеравања новчане казне; мешовити систем одмеравања новчане казне.⁹

⁹ Наведено према: Мрвић-Петровић, Н., Ђорђевић, Ђ., *Моћ и немоћ казне*, Војноиздавачки завод, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1998., стр. 64-71.

Систем прописивања и одмеравања новчаних казни у фиксним износима значи фиксно одређивање износа казне или општег минимума и општег максимума и посебних минимума и максимума за свако поједино кривично дело. У европским земљама у употреби је *систем одређивања новчане казне на дане*, при чему се одмерена казна изражава као одређени број дана-новчане казне,¹⁰ док се у САД новчана казна чешће одмерава према врсти кривичног дела које је учињено. *Систем просечних личних доходака* као начин одмеравања новчане казне има своја два основна облика. Најпре, просечни лични доходак може бити онај који се одређује на основу примања учиниоца кривичног дела коме се суди или се ради о просечном личном доходу у држави, федералној јединици или некој мањој административно-територијалној јединици. У оба случаја утврђује се вредност просечног личног дохода за период времена који је претходио суђењу делинквенту. Усвајање неке од варијанти овог система води ка различитим законским решењима. Према систему пропорционалног одмеравања новчане казне, законом се прописује минимална и максимална пропорција новчане казне са одређеним вредностима у вези са кривичним делом, а казна се одмерава и изриче у одређеној пропорцији са тим вредностима. Пропорција се најчешће утврђује према штети која је учињена кривичним делом или са висином противправне имовинске користи која је прибављена извршењем дела, али је могућа и друга врста пропорције. Код мешовитих система долази до одступања од доследности у примени основног усвојеног система и до комбиновања приликом одмеравања новчане казне у циљу постизања бољих решења у примени новчане казне.

Кривични законик РС прописује у чл. 43 да је новчана казна једна од казни које се могу изрећи учиниоцу кривичног дела. Законом је чак предвиђен начин извршења новчане казне (чл. 51). Према одредбама Кривичног законика (чл. 49-50) код нас су предвиђена два начина одређивања новчане казне: у дневним износима и у одређеном износу ако није могуће утврдити висину дневног износа на основу слободне процене суда или би прибављање таквих података знатно продужило трајање кривичног поступка.

¹⁰ Одређени број дана новчане казне подразумева утврђивање вредности једног дана-новчане казне, што утврђује суд на основу елемената који одређују материјалну ситуацију осуђеног. При томе се обично узимају у обзир сви његови приходи и имовина коју поседује. Укупни приходи за одређени период се поделе на одговарајући број дана, па се добијени једнодневни приходи множе са бројем дана колико износи казна. Оваквим системом се настоји да новчана казна погађа сва осуђена лица сразмерно њиховим материјалним могућностима, чиме се постуже индивидуализација новчане казне и правичније кажњавање лица неједнаких имовних могућности. Видети опширније: Мрвић-Петровић, Н., Ђорђевић, Ђ., *op. cit.*, стр. 66.

Новчана казна прописана је Кривичним закоником у чл. 43. Новчана казна може се изрећи и као главна и као споредна казна. За кривична дела извршена из користољубља новчана казна као споредна казна може се изрећи када није прописана законом, или кад је законом прописано да ће се учинилац казнити казном затвором или новчаном казном, а суд као главну казну изрекне казну затвора.¹¹ Иначе, средства од наплаћене новчане казне приход су буџета Републике Србије.

Решење којим се одређује извршење новчане казне доноси по службеној дужности суд који је изрекао првостепену одлуку.¹² У пресуди се одређује рок плаћања новчане казне који не може бити краћи од петнаест дана нити дужи од три месеца. У оправданим случајевима суд може дозволити да осуђени плати новчану казну у ратама, с тим да рок исплате не може бити дужи од једне године.¹³ У погледу надлежности и поступка за наплату новчане казне, примењују се одредбе Закона о извршном поступку, уколико одредбама ЗИКС-а није другачије одређено. Принудној наплати новчане казне се приступа када осуђени не плати новчану казну у одређеном року. Трошкове такве наплате сноси осуђени. Казна се наплаћује продајом и пописом покретних ствари осуђеног. Уколико је то недовољно, продају се и непокретне ствари осуђеног. Уколико и тада новчана казна не може да се наплати у целини или уопште не може да се наплати, извршни суд о томе обавештава суд који је донео првостепену одлуку о новчаној казни.

Ако осуђени не плати новчану казну у одређеном року, новчана казна или њен ненаплаћени део тада се замењују казном затвора у складу са одредбама Кривичног законика РС, а осуђени коме је новчана казна замењена казном затвора има исти положај као лице које издржава казну затвора изречену за прекршај. Наиме, суд ће тада за сваких започетих хиљаду динара новчане казне одредити један дан казне затвора, с тим да казна затвора не може бити дужа од шест месеци. Ако је изречена новчана казна у износу већем од седамсто хиљада динара, казна затвора не може бити дужа од једне године. Уколико је осуђени платио само део новчане казне, суд ће остатак казне сразмерно заменити казном затвора, а ако осуђени исплати остатак новчане казне, извршење казне затвора ће се обуставити. Одредбама Кривичног законика предвиђено је да се ненаплаћена новчана казна може, уместо казном затвора, заменити казном рада у јавном интересу. За сваких започетих

¹¹ Видети чл. 48 КЗ РС.

¹² Извршење новчане казне прописано је у гл. IV ЗИКС-а, чл. 187-193.

¹³ Видети: чл 51 ст. 1 КЗ РС.

хиљаду динара новчане казне одредиће се осам часова рада у јавном интересу, с тим да рад у јавном интересу не може бити дужи од тридесет и шест часова. После смрти осуђеног новчана казна неће се извршити.¹⁴

У односу приоритета извршења између новчане казне, трошкова кривичног поступка и имовинскоправног захтева оштећеног, најпре се врши наплата трошкова кривичног поступка. Ако се због наплате новчане казне имовина осуђеног тако смањи да се имовинскоправни захтев оштећеног не може намирити, тај се захтев намирује из наплаћене новчане казне, али највише до висине казне.

5. Друштвено-користан рад (казна службења у заједници или рад у јавном интересу)

Један од начина реинтеграције делинквената у заједницу и надокнаде штете жртвама састоји се у изрицању наредбе делинквенту да изврши неку услугу у корист друштвене заједнице, плати казну држави или обештети жртву (*restitution*). Некада се комбинују две или више наведених обавеза. Служење у заједници се дефинише као рад који се обавља у корист заједнице без накнаде.

Казна друштвено-корисног рада може бити прописана у корист жртве или друштвене заједнице. Ангажовање осуђеног лица може бити у виду обављања извесног посла у оквиру друштвене заједнице или државних органа. Казнени карактер ове мере састоји се у томе што је не чини рад, сам по себи, већ се њоме врши својеврсно ускраћивање слободе. Облици мере су такви да је она негде предвиђена као независна и главна санкција (Република Србија), затим се у неким земљама везује уз условну осуду, а негде опет постоје оба модалитета. По правилу, меру извршава државна служба која је задужена за све облике пробације. У законодавним решењима најчешће се рад у јавном интересу везује за неки облик пробације или условне осуде са заштитним надзором. Овом мером се некада замењује казна затвора у трајању до шест месеци, али има законских решења, као на пример у Шпанији, која дозвољавају и замену дуже казне.

По први пут у историји нашег кривичног законодавства, Кривичним закоником РС из 2005. године рад у јавном интересу је прописан као казна која се може изрећи само као главна казна (чл. 44). Суд који је одлучио у првом степену покреће поступак за извршење казне рада у јавном интересу пред повереником посебне организационе јединице

¹⁴ Видети: чл. 51 КЗ РС.

Управе према пребивалишту односно боравишту осуђеног.¹⁵ Рад у јавном интересу не сме угрожавати здравље и безбедност осуђеног и обавља се код правног лица које се бави пословима од јавног интереса, а нарочито хуманитарним, здравственим, еколошким или комуналним делатностима. Управа закључује уговор о сарадњи са правним лицем из става 1. овог члана о обављању рада у јавном интересу којим се одређују међусобни односи Управе, послодавца и осуђених у вези са обављањем рада у јавном интересу. Повереничка служба води евиденцију о закљученим уговорима. Руководилац Повереничке службе или лице које он овласти, доноси одлуку о упућивању осуђеног на рад у јавном интересу код одређеног послодавца, коју доставља осуђеном и послодавцу. Избор послодавца, врсту посла и програм рада одређује Повереник. Управа осигурава осуђене за случај повреде на раду.

6. Накнада штете и неформално поравнање оштећеног и окривљеног

Ова санкција уведена је у европска кривична законодавства под утицајем англо-саксонског права, најчешће у виду посебног услова уз условну осуду или кроз поступке помирења и поравнања учиниоца и жртве око накнаде штете. У литератури се ипак наводи да се накнада штете само у ограниченом виду може да укључи у систем санкција и то уколико је извршено кривично дело лакше природе и ако се ради о посебној категорији учинилаца према којима ће та санкција деловати (малолетници или млађа пунолетна лица која су по први пут извршила лакша кривична дела).

Накнадом штете жртви може се избећи вођење кривичног поступка према окривљеном, па чак и елиминисати потреба за кривичном осудом учиниоца, без обзира на чињеницу постојања кривичног дела. Овај се поступак користи ради растерећења кривичне процедуре.

На овом примеру законске регулативе могуће је уочити да ова мера одговара општем теоријском концепту тзв. диверзионог или диверсификационог кривичног модела. Током неформалних поступака помирења, применом програма помирења (*recontiliation programs*), накнада штете је начин да се споразумно разреши конфликт између учиниоца и жртве. Добровољни контакт између њих обавља се уз присуство и посредовање државних службеника, медијатора и волонтера. Ипак, сматра се

¹⁵ Видети: Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера, *Сл. гласник РС*, бр. 55/2014, 87/2018, чл. 38-43.

да помирење учиниоца и жртве не може бити практиковано код извршења тешких кривичних дела (против живота и тела, полне слободе, имовине).¹⁶

У Србији је донет Закон о посредовању – медијацији 2005. године.¹⁷ У чл. 1 прописано је да се Законом одређују правила поступка посредовања – медијације у спорним односима, а нарочито: у имовинскоправним односима физичких и правних лица, трговинским, породичним, радним и другим грађанскоправним односима, управним и кривичним, у којима стране могу слободно да располажу, уколико законом није прописана искључива надлежност суда или другог органа. Тако је и у нашем правном систему створена правни основ за посредовање и мирење учиниоца и жртве у кривичним стварима.

7. Мере безбедности

Супститути краткотрајним казнама затвора су мере безбедности, које се у разним облицима појављују у многим кривичним законодавствима. Оне се, уз условну осуду, новчану казну и судску опомену чак сматрају најпогоднијим кривичним санкцијама које се могу изрицати уместо казне затвора.

Према одредбама ЗИКС-а¹⁸ упућивање лица на извршење мере обавезног психијатријског лечења и чувања у здравственој установи врши суд који је ту меру изрекао у првом степену.¹⁹ Када је ова мера безбедности изречена уз казну затвора, осуђени се најпре упућује на извршење мере безбедности. Ова мера може садржати само она ограничења кретања и понашања која су неопходна ради лечења и чувања лица према коме се мера примењује и ради одржавања реда и дисциплине. Законитост извршења ове мере надзире суд који је изрекао меру у првом степену.

¹⁶ По овом питању не постоји сагласност. На Међународној конференцији „Алтернативни облици реаговања на криминалитет и права жртве, одржаној у Београду 12. новембра 2005. године, износио свој реферат „Посредовање и кривични судови као велики ритуали” проф. Nils Christie, један од утемељивача поступка ресторативне правде у Норвешкој и Европи, изнео је став о томе да је управо могуће посредовање код убистава. Nils Christie је навео да је „убиство случај за медијацију”, уз сагласност обе стране – убице и породице жртве – где се може постићи сагласност чак и за надокнаду штете.

¹⁷ Закон о посредовању у решавању спорова, „Службени гласник РС”, 55/2014.

¹⁸ Чл. 195-201 ЗИКС-а.

¹⁹ О извршењу мера безбедности медицинског карактера видети опширније: Ђурђић, В., *Кривично процесно право, Ток кривичног поступка*, СКЦ, Ниш, 1998., стр. 315-318

Стручност рада у извршењу мере безбедности надзире министарство надлежно за здравство. Извршење ове мере безбедности детаљно је регулисано прописом који доноси министар надлежан за правосуђе у сарадњи са министром надлежно за послове здравља.

Обавезно психијатријско лечење на слободи се извршава у здравственој установи коју одреди суд који је изрекао меру.²⁰ Суд који је меру изрекао упућује лице којем је мера изречена у здравствену установу у року од осам дана од правноснажности одлуке којом је мера изречена. Лице којем је мера изречена обавезно је да се у року који одреди суд, а најкасније у року од петнаест дана од достављања одлуке о упућивању на лечење јави здравственој установи ради лечења. Суд доставља препис правноснажне судске одлуке здравственој установи. Здравствена установа је обавезна да најмање сваких шест месеци обавештава суд, који је меру изрекао, о стању здравља лица које је на лечењу. Установа је обавезна да обавести суд и о завршетку лечења.

Упућивање лица на извршење мере обавезног лечења наркомана, односно мере обавезног лечења алкохоличара врши суд који је изрекао меру у првом степену, а ако се лице налази у притвору општински суд у чијем седишту се притвор извршава.²¹ О упућивању на извршење мера суд обавештава установу у коју се лице којем је мера изречена упућује. Ако се лице којем је нека од ових мера изречена, не јави установи на лечење или самовољно напусти започето лечење, установа ће одмах о томе обавестити надлежни суд који наређује његово довођење, односно издавање потернице. Установа у којој се извршава ова мера најмање једном у шест месеци обавештава надлежни суд о њеном извршавању, као и завршетку лечења. После извршења мере лице према коме је мера извршена упућује се на издржавање остатка казне затвора. Извршење ове мере безбедности детаљно је регулисано прописом који доноси министар надлежан за правосуђе у сарадњи са министром надлежним за здравство.

Примена мере безбедности забрана вршења позива, делатности или дужности отпочиње тако што суд који је у првом степену изрекао ову меру доставља своју правноснажну одлуку органу, предузећу или организацији у којој је осуђени запослен, органу надлежном за издавање дозволе или одобрења за вршење одређеног позива или самосталне делатности и надлежном органу инспекције.²² Уколико је вршење

²⁰ Чл. 202-204 ЗИКС-а.

²¹ Чл. 205-207 ЗИКС-а.

²² Чл. 208-209 ЗИКС-а.

позива, делатности или дужности везано за дозволу надлежног органа, мера безбедности извршава се одузимањем дозволе или забраном њеног издавања за време на које је мера изречена. Мери извршавају надлежне инспекције предузимањем радњи којима се лице према коме је мера изречена онемогућава да се бави вршењем одређеног позива, делатности или дужности. О извршењу мере надлежна инспекција обавештава суд који је меру изрекао у првом степену. Суд који је у првом степену изрекао меру безбедности забрана управљања моторним возилом доставља правноснажну одлуку на извршење органу унутрашњих послова надлежном према пребивалишту односно боравишту лица којем је мера изречена, у време када је одлука којом је мера изречена постала правноснажна.²³ Ову меру према лицу које има страну возачку дозволу извршава орган управе надлежан за унутрашње послове по месту извршења кривичног дела.

Меру безбедности одузимања предмета извршава суд који је ту меру изрекао у првом степену. Зависно од природе одузетих предмета, суд одлучује да ли ће их продати према одредбама Закона о извршном поступку, уступити државном органу, установи или добротворној организацији, уништити их или са њима поступати у складу са посебним прописима. Уколико је законом одређено обавезно уништавање одузетих предмета суд доноси одлуку о начину и органу, организацији, односно установи која ће извршити уништавање предмета. Средства остварена продајом предмета приход су буџета Републике Србије.²⁴

8. Мере упозорења

У теорији кривичног права постоји мишљење по коме казна лишења слободе „често делује најбоље када се не извршава”. Пре идеје о условној осуди јавиле су се мере безбедности као индивидуалне превентивне мере са елементом принуде, чији је циљ био да се неутралише опасно понашање једне криминалне личности. О пореклу настанка условне осуде не постоји сагласност у теорији кривичног права. Многи њен настанак везују за енглески Common Law. У САД условна осуда је установљена далеке 1841. године у Бостону од стране Џона Аугустуса (John Augustus) који се често назива „оцем пробације”. Аугустус је пред судом у Бостону представио концепт „пријатељског надзора”, у оквиру једне социјалне заједнице. Аугустус је плаћао новчане казне за многе особе

²³ Чл. 210-211 ЗИКС-а.

²⁴ Чл. 212 ЗИКС-а.

које су биле у затвору и старао се о њиховој рехабилитацији.²⁵ Из америчког права, условну осуду је 1887. године преузело енглеско право.

Назив „пробација потиче од латинске речи *probare*, која значи пробати или доказати. Формалноправно посматрано, пробацију може да изрекне само кривични суд и она представља облик казне. Условна осуда представља одлагање изрицања или извршења казне учиниоцу кривичног дела, под условом да за одређено време не изврши ново кривично дело. Уколико условно осуђено лице не изврши ново кривично дело у одређеном року или испуни услове који су му постављени од стране суда, тада до изрицања односно извршења казне неће ни доћи, а оно ће се сматрати као да није осуђивано.²⁶

Кривични законик РС предвиђа условну осуду и судску опомену као самосталне кривичне санкције које немају карактер казне, већ су мере упозорења (чл. 64). Сврха ових кривичних санкција је да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна кад се може очекивати да ће упозорење уз претњу казном (условна осуда или само упозорење (судска опомена) довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела. Условна осуда делује као „упозорење уз претњу”, а судска опомена као „упозорење”. Условна осуда добија карактер казне само у случају ако осуђено лице, у току времена проверавања које се одређује судском пресудом, не изврши ново кривично дело или не испуни обавезе које му се пресудом одреде у току периода проверавања.²⁷ Приликом извршења условне осуде потребно је спровести проверу испуњења обавеза, што треба да буде у надлежности суда који је донео пресуду, у току одређеног периода проверавања.

Кривични законик РС прописује у чл. 71 условну осуду са заштитним надзором и предвиђа могућност суда да одреди стављање под заштитни надзор учиниоца коме је изречена условна осуда за одређено време у току времена проверавања.²⁸ Ова кривична санкција пред-

²⁵ Године 1878. Масачусетс је постао прва држава која је званично увела институт условне осуде. До 1900. године само пет држава је донело законска правила о пробацији, али је одлука малолетничког суда у Чикагу из 1899. године дала покретачку снагу покрету за пробацију. До 1915. године закони о пробацији донети су у 33 државе, а до 1957. све државе у САД су донеле сличне законе. Видети: Reid, S.T., *Crime and Criminology*, McGraw-Hill, New York, 2003., стр. 510-511.

²⁶ Јовановић, Љ., *Кривично право, Општи део*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1986., стр. 358-359.

²⁷ Видети чл. 64-77 КЗ РС.

²⁸ Кривични законик прописује детаљно у чл. 71-76 условну осуду с заштитним

ставља спој елемената континенталног и англосаксонског типа условне осуде. Према мишљењу Милутиновића, ова кривична санкција је најличнија институцији „*probation*“ у англосаксонском кривичноправном систему.²⁹ Током извршења условне осуде са заштитним надзором омогућава се да се према условно осуђеном лицу предузимају активне радње (за разлику од основног облика условне осуде где је тај однос пасиван, статички). Тим радњама, осуђеном се пружа помоћ и заштита, а истовремено врши надзор са циљем да се избегне поновно вршење кривичног дела.

Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера прописује извршење ове кривичне санкције (чл. 34-37). Суд који је одлучивао у првом степену покреће поступак за извршење условне осуде са заштитним надзором пред повереником према пребивалишту, односно боравишту осуђеног лица. Суд који је донео првостепену одлуку дужан је да извршну одлуку, с подацима о личности осуђеног лица прибављеним током кривичног поступка, достави поверенику у року од три дана од дана када је одлука постала извршна. Повереник је дужан да у року од три дана после пријема одлуке отпочне припреме за њено извршење и да успостави сарадњу са надлежним органом унутрашњих послова, установама здравствене и социјалне заштите, послодавцем и другим установама, организацијама и удружењима. Повереник је дужан да у року од петнаест дана после пријема одлуке изради програм извршења заштитног надзора и да са њим упозна осуђено лице. Овај програм повереник доставља надлежном суду и одговарајућем органу, установи, организацији и послодавцу. Осуђено лице има право приговора на програм надлежном суду у року од три дана од дана упознавања са програмом. Све време извршења заштитног надзора повереник је дужан да сарађује са породицама осуђеног лица.

Осуђено лице је дужно да се придржава програма извршења заштитног надзора. Повереник прати и проверава да ли се програм извршења заштитног надзора примењује. Осуђено лице има право приговора директору Управе на рад повереника. Повереник је дужан да најмање једном у шест месеци обавештава суд који је одредио заштитни надзор о резултатима извршења заштитног надзора. У случају да извршење

надзором. Заштитни надзор се одређује да би се „потпуније остварила сврха условне осуде”. Такође, Закоником је прописана садржина заштитног надзора, избор мера заштитног надзора, трајање заштитног надзора и последице неиспуњења заштитног надзора.

²⁹ Видети: Милутиновић, М., *Пенологија*, Савремена администрација, Београд 1981., стр. 319.

заштитног надзора не отпочне у року од тридесет дана после пријема извршне одлуке или осуђени не прихвати извршење заштитног надзора, повереник је дужан да одмах о томе обавести суд који је одредио заштитни надзор. Када повереник оцени да је сврха заштитног надзора остварена о томе обавештава надлежни суд.

Условни отпуст је пенолошка и криминално-политичка мера којом се остварује индивидуализација казне и ресоцијализација уз активно учешће самих осуђеника. Ова мера треба да буде примењена увек када треба пружити подстицај осуђенику да се добро и примерено влада у установи. Исто тако, она је важно корективно средство које омогућава да се пусте на слободу она лица чији би даљи боравак у казненој установи био неоправдан с обзиром на сврху кажњавања. Даље задржавање поправљеног осуђеника у установи може чак бити штетно, па се код осуђеника могу да јаве апатија, разочарање, незаинтересованост према корисном циљу казне. Држава тако опрашта део казне осуђенику управо због поверења у његово будуће понашање на слободи. Зато неки криминолози, попут К. Ботомли (К. Bottomley) условни отпуст описују као „илустрацију пенолошког прагматизма”.³⁰

У кривичном законодавству Републике Србије регулишу се следећа питања везана за условни отпуст: претпоставке за давање условног отпуста; одлучивање о условном отпусту; дужности условно отпуштеног осуђеника и опозивање условног отпуста.

Претпоставке за давање условног отпуста прописане су Кривичним закоником Републике Србије. Прва претпоставка је да је осуђени издржао две трећине казне затвора, а друга је да се осуђени током издржавања казне затвора тако поправио да се може са основом очекивати да ће се на слободи добро владати, а нарочито да до истека времена на које је изречена казна не учини ново кривично дело. При оцени да ли ће се осуђени условно отпустити, узмеће се у обзир његово владање за време издржавања казне, извршавање радних обавеза с обзиром на његову радну способност и друге околности које показују да је постигнута сврха кажњавања.³¹ Ако условни отпуст не буде опозван сматра се да је осуђени издржао казну.

Суд ће опозвати условни отпуст ако осуђени, док је на условном отпусту, учини једно или више кривичних дела за која је изречена казна затвора

³⁰ Цит. према: Garyfallia Massouri, *Parole: Rehabilitative versus bureaucratic influences upon the release of prisoners*, Ant.N.Sakkoulas Publishers, Athens – Komotini, 1990., стр. 20.

³¹ Кривични законик РС чл. 46-47.

преко једне године. При оцени да ли ће опозвати условни отпуст, суд ће нарочито узети у обзир сродност кривичних дела, побуде из којих су учињена и друге околности које указују на оправданост опозивања условног отпуста. Ове се одредбе примењују и када се условно отпуштеном суди за кривично дело које је учинио пре него што је условно отпуштен. Када суд опозове условни отпуст, изрећи ће казну применом одредаба о стицају кривичних дела и о одмеравању казне, узимајући раније изречену казну као већ утврђену. Део казне који је осуђени издржао по ранијој осуди урачунава се у нову казну, а време проведено на условном отпусту се не урачунава. Ако условно отпуштени буде осуђен на казну затвора до једне године, а суд не опозове условни отпуст, продужава се условни отпуст за време које је осуђени провео на издржавању те казне затвора (чл. 47 КЗ РС).

Поступак за пуштање на условни отпуст регулисан је одредбама Законика о кривичном поступку. Овај се поступак покреће на молбу осуђеног, тако што се молба подноси суду који је судио у првом степену. Веће првостепеног суда ће утврдити да ли је протекло потребно време предвиђено законом за пуштање на условни отпуст и затражити извештај од управе установе у којој осуђени издржава казну затвора о његовом владању, извршавању радних обавеза, с обзиром на радну способност и другим околностима које показују да ли је постигнута сврха кажњавања, ако тај извештај није достављен на молбу осуђеног. Ако се молба не одбаци, веће ће саслушати јавног тужиоца који поступа пред тим судом.³²

Судска опомена представља посебну кривичноправну меру која се може изрећи уместо казне затвора или новчане казне пунолетном и кривично одговорном учиниоцу особито лаког кривичног дела. Судска опомена представља најблажи вид кривичне санкције за пунолетне учиниоце кривичних дела у кривичном законодавству Србије. Она представља замену за казну и има превасходно васпитно дејство. КЗ Србије предвиђа да се судска опомена може изрећи за кривична дела за која је прописан затвор до једне године или новчана казна, а учињена су под таквим олакшавајућим околностима које их чине нарочито лаким. При одлучивању да ли ће изрећи судску опомену суд ће, водећи рачуна о сврси судске опомене, посебно узети у обзир личност учиниоца, његов ранији живот, његово понашање после извршења кривичног дела, а нарочито његов однос према жртви кривичног дела, степен кривице и

³² Видети: чл. 563-568. *Законика о кривичном поступку*, Сл. гласник РС, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС.

друге околности под којима је дело учињено. Судска опомена не може да се изрекне војним лицима за кривична дела против Војске Србије (чл. 77).

КЗ Републике Србије прописује ослобађање од казне у чл. 58. Наиме, суд може ослободити од казне учиниоца кривичног дела само када закон то изричито предвиђа. Суд може ослободити од казне учиниоца кривичног дела из нехата кад последице тог дела тако тешко погађају учиниоца да изрицање казне у таквом случају очигледно не би одговарало сврси кажњавања. Осим тога, законодавац је предвидео ослобађање од казне у следећим случајевима: прекорачење нужне одбране (чл. 19 ст. 3), прекорачења крајње нужде (чл. 20 ст. 3), неподобног покушаја (чл. 31), добровољног одустанка и доборовољног одустанка од саучесништва (чл. 32). Суд може ослободити од казне и учиниоца кривичног дела за које је прописана казна затвора до пет година, ако после извршеног дела, а пре него што је сазнао да је откривен, отколни последице дела или надокнади штету проузроковану делом (чл. 58 ст. 3). Ослобођење од казне је могуће и за кривична дела за која је прописана новчана казна или казна затвора до три године, ако учинилац кривичног дела испуни све обавезе из поравнања са оштећеним (чл. 59).

9. Закључак

Споља посматрано, ови облици кажњавања су прогресивни и напредни у односу на неке конвенционалне облике казни. Оне увећавају приход у корист друштвене заједнице, дозвољавају обештећење жртвама и утичу на развијање радних навика делинквената. Међутим, постоје и извесне критике које се изричу на њихов рачун. Наиме, ови програми захтевају улагање новчаних средстава и уколико то изостане, неки од облика алтернативних казни бивају елиминисани из даље примене или се примењују у знатно смањеном обиму. У великом броју случајева јављају се тешкоће око самог извршења казне. Осуђени делинквенти се могу одлучити на солуцију да изврше имовинске деликте како би набавили средства за плаћање новчане казне, што са гледишта државе значи обавезу да се обезбеди надзорник извршења, а самим тим то је отварање новог радног места. Чланови друштвене заједнице могу имати негативан став према осуђеним лицима која раде у њиховој близини. Трошкови око измирења казне и обештећења жртве могу значити губитак средстава за издржавање осуђеникове породице. Исто тако, некада сам суд доноси контрадикторне одлуке везане за изрицање и примену ових казни према појединим делинквентима.

Литература

Christie, Nils H. (1977). „Conflicts as property“, *The British Journal of Criminology*. 17 (1). 115.

Garyfallia Massouri. (1990). *Parole: Rehabilitative versus bureaucratic influences upon the release of prisoners*. Athens – Komotini: Ant. N. Sakkoulas Publishers

Reid, S.T.(2003). *Crime and Criminology*. New York: McGraw-Hill

Ђурђић, В. (1988). *Кривично процесно право, Ток кривичног поступка*. Ниш: СКЦ

Јовановић, Љ. (1986). *Кривично право, Општи део*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Милутиновић, М. (1981). *Пенологија*. Београд: Савремена администрација

Мрвић-Петровић, Н., Ђорђевић, Ђ., (1988). *Моћ и немоћ казне*. Београд: Војноиздавачки завод, Институт за криминолошка и социолошка истраживања

Документи

Букурештанска декларација о алтернативним санкцијама и мерама у земљама Централне и Источне Европе, Букурешт, 10-11. септембар, 2001, видети у: *Алтернативе затворским казнама*, Фонд за отворено друштво, Београд, 2005.

Recommendation No. R (92) 16 on 19 October 1992 and explanatory memorandum, Council of Europe Press, Strassbourg, 1994, Appendix

Стандардна минимална правила Уједињених нација за алтернативне казнене мере (казнене мере које су алтернатива затворској казни – поп-custodial mesures) (Токијска правила), усвојена резолуцијом Генералне скупштине 45/110 од 14. децембра 1990.

Кривични законик. *Службени гласник Републике Србије*. Бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Закон о извршењу кривичних санкција. *Сл. гласник РС*. Бр. 55/2014, 35/2019.

Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера. *Сл. гласник РС*. Бр. 55/2014, 87/2018.

Законик о кривичном поступку. *Сл. гласник РС*. Бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – одлука УС и 62/2021 – одлука УС.

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица. *Сл. гласник РС*. Бр. 85.

Закон о посредовању у решавању спорова. *Службени гласник РС*. Бр. 55/2014.

Prof. Miomira Kostić, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

ALTERNATIVE SANCTIONS: RETURN TO THE FUTURE OR UTOPIA OF CRIMINAL POLICY MEASURES

Summary

Alternative sanctions include various procedures and measures aimed at avoiding criminal proceedings and/or punishment for committed misdemeanors and minor criminal offences, or ensuring partial detention, the fulfillment of specific obligations instead of imprisonment, and inclusion in socio-pedagogical and outpatient treatment to enable more successful resocialization of the convicted person. The Serbian criminal legislation envisages that alternative sanctions should be applied to juvenile delinquents and adult unconvicted persons who have committed: misdemeanors, criminal offenses in the area of endangering traffic, criminal offenses related to the use and distribution of narcotics, property crimes (car theft, stealing items from cars, damage to other people's property, common theft and burglary). A fine is a criminal sanction of a pecuniary nature, which entails the obligation of the convicted person to pay the imposed amount to the state within a certain period of time; in case of failure to fulfill this obligation, the payment will be enforced, or converted into a prison sentence. For the first time in the history of Serbian criminal legislation, the Criminal Code of the RS (2005) prescribed community service (work in the public interest) as a punishment that can only be imposed as the main punishment. The security measures prescribed in the Criminal Code are characterized by the common feature of absence of a repressive element. The Mediation Act (2005) prescribed the legal grounds for mediation in dispute resolution and reconciliation of perpetrators and victims in criminal matters. The Criminal Code also envisaged conditional sentence and court reprimand as independent criminal sanctions that do not have the character of punishment but are warning measures, as well as conditional sentence with protective supervision. Court reprimand is the mildest type of criminal sanction for adult criminal offenders in the criminal legislation of Serbia. Exemption from punishment presupposes that the court can release the perpetrator of a negligent criminal act from punishment when the consequences of that act affect the perpetrator so severely that the imposition of punishment in such a case would obviously not correspond to the purpose of punishment. The offender may also be exempt from punishment in cases involving: exceeding the necessary defense, exceeding the ultimate necessity,

unsuitable attempts, voluntary abandoned the commission of the criminal act and voluntary relinquished the complicity in the commission of the criminal act.

Keywords: *alternative sanctions, fine, community service, warning measures, security measures.*

ПРАВНЕ ГАРАНЦИЈЕ ДЕЛОВАЊА ПАРЛАМЕНТАРНЕ ОПОЗИЦИЈЕ**

Апстракт: Предмет анализе у овом раду су правне гаранције за деловање парламентарне опозиције које истовремено обезбеђују правну основу за активност политичких партија у парламенту. У парламентарној демократији опозиција је витални елемент, она има кључну улогу у отварању и постављању питања, у обликовању јавне расправе, позивању владе на одговорност, у мобилисању и информисању бирача о различитим алтернативама које се касније могу реализовати на изборима. У идеалним условима, ефикасна опозиција треба да помогне влади да избегне грешке и унапреди систем и резултат управљања. У законодавном процесу опозиција доприноси креирању јавних политика које на овај начин постају одговорније и ближе бирачима. Од увођења вишестраначја у Народној скупштини Србије нису уређене правне гаранције за деловање парламентарне опозиције, при чему парламентарна пракса није допринела стварању неформалног оквира за њену институционализацију. Аутономија коју је Устав доделио парламенту неопходна је не само ради добре унутрашње организације и ефективности рада у парламентарном процесу, већ и према споља, ради јачања Народне скупштине према носиоцима извршне власти. Тај капацитет парламент постиже заштитом првенствено политичке мањине, односно пружањем правних гаранција парламентарној опозицији.

Кључне речи: Народна скупштина, парламентарна опозиција, политичке партије, Устав.

* irena@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-0722-2373

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

1. Увод

Парламентарна демократија почива на стабилној парламентарној већини, као и на заштићеној парламентарној мањини од које се очекује да, уколико има опозиционо својство, врши контролу владиних активности и користи инструменте за испитивање одговорности владе. Пружање правне заштите парламентарној опозицији представља *conditio sine qua non* за остваривање легитимности парламентарног процеса, јер се на овај начин омогућава јавности да изрекне оцене о владиној политици. Као суштински елемент уставне демократије парламентарна опозиција није само политички феномен, она је и сложен правни појам.

Појава већинске власти, односно дисциплиноване парламентарне већине битно је трансформисала принцип поделе власти. Док је изворно применом овог принципа требало ослабити моћ монарха и развити независну власт у лику народног представништва, данас је моћ сконцентрисана око шефа парламентарне већине. Обележје демократског процеса је моћ народа која се остварује као моћ већине преко њене функционално способне власти. Проблем „већинске власти” не може се одвојити од правила већине као традиционалног принципа демократије. С обзиром да постоји нераскидива веза између демократије и неслагања, овај принцип јесте главни али не и једини принцип демократије.¹ Ако постоји консензус већине претпоставка је да постоји и мањина оних који се не слажу са одлуком већине. Различитост мишљења мора бити уважавана, а проблем супротних гледишта се не решава простом применом правила већине. Постојање опозиције у народу и у народном представништву је не само неизбежан, већ и конститутивни елемент демократије.² Грађани морају имати реалне алтернативе које могу бити предмет њихових неслагања, да би се коначно определили за једну праву. Основна претпоставка демократије је нужност различитих мишљења и слобода сукобљавања противуречних ставова.

Иако немају статус државног органа, политичке партије активно учествују у образовању политичке воље народа и омогућавају такмичење у изборном процесу што за последицу има следеће: прво, успостављање парламентарне већине способне да влада, и друго, формирање опозиционе политичке воље преко партија које остају изван владе.³ Отуда,

¹ N. Bobio, *Budućnost demokratije, Odbrana pravila igre*, Beograd: Filip Višnjić, 1990. str. 62 i d.

² N. Bobio, op.cit. str. 62-63; T. Maunz, R. Zippelius, *Deutsches Staatsrecht*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1994, S. 65-67.

³ G. Olzog, H. J. Liese, *Die Politischen Parteien in der BRD* (München-Wien: OHG, Melk-Wien), 1982, S.12.

стварни однос напетости не постоји између владе и парламента у целини, већ између владе и парламентарне опозиције.⁴ Парламентарна већина свој основни задатак види управо у заштити, а не контроли владе. Са друге стране, народни представници који се налазе у парламентарној опозицији остварују свој легитимни задатак да критички посматрају владу, да указују или откривају грешке, да иницирају и развијају расправу и у том циљу подносе одређене предлоге. Мада је парламентарна контрола битно ограничена, а често и онемогућена од стране владајуће већине, у њој ипак леже могућности за истицање различитих политичких алтернатива. На овај начин, политичке групе у парламенту инвестирају у следеће парламентарне изборе, када се очекује делотворан и коначан обрачун. Међутим, ако су грађани незадовољни политиком владе, као и понуђеним алтернативама опозиције, може бити формирана ванпарламентарна опозиција састављена од различитих група.⁵ Формирање ванпарламентарне опозиције представља упозорење политичким групама заступљеним у парламенту да у наредној изборној утакмици треба да мењају свој политички програм.

2. Правно схватање парламентарне опозиције

Правно се појам опозиције не може изједначити са појмом мањине у парламенту, што је очигледно у случају тзв. мањинске владе или приликом склапања политичког договора приликом пружања подршке влади. Дакле, како сврстати посланичку групу када она персонално не учествује у саставу владе или има политичку стратегију супротну владиној, али је омогућила избор владе? Да ли је могуће одредити опозиционо својство или својство владајуће већине када поједини посланици, у складу са уставним начелом слободног мандата, обезбеде избор владе или спрече гласање о неповерењу влади? Колико су поуздани критеријуми за разграничење опозиције и парламентарне већине? Наведена питања задиру у правне димензије парламентарног система и његово уставно одређење. Ако опозиционе групе уживају одређена права, као што су једнакост шанси у парламентарном поступку, право на опозициони додатак, заштита јавности у раду и друга права, онда се мора јасно утврдити њихов идентитет у правном смислу. Парламентарна група која подржи владу, персонално и стварно, ужива привилегије парламентарне већине, што није случај са опозиционим групама којима је неопходно гарантовати остваривање посебних права.

⁴ R. Dahl, ed. *Political Oppositions in Western Democracies*. Yale University Press, 1966. Preface xi-xxi

⁵ T. Maunz, R. Zippelius, op. cit. S. 72-73.

За одређивање статуса парламентарне опозиције критеријум изборног односа, односно подршке која се пружа влади приликом избора није потпуно поуздан критеријум. Уколико је прописана тајност избора, онда је технички неизводљиво одредити статус посланика и њихових група у парламенту. Са друге стране, мора се узети у обзир да је то тренутни однос који не мора да буде трајно одржан. Чак и када подржи избор владе или њеног шефа, а персонално не учествује у њеном саставу, парламентарна група може у току мандата да наступа са својим опозиционим програмом. Контролна функција парламента може само донекле да послужи као параметар о опозиционом својству групе и њених посланика. Пружање подршке влади код гласања о неповерењу није увек сигуран знак престројавања у владину већину, већ једноставно може бити израз неслагања са предлагачем, односно неслагање са другом опозиционом фракцијом у парламенту. То је чест случај код већинске владе према којој стоји разједињена опозиција, што у политичком смислу учвршћује њен положај. Општа представа о законодавној већини, такође, не може бити поуздани критеријум, јер се она не подударе са парламентарном већином која својим политичким ауторитетом подржава владу. С обзиром да могу развијати различите политичке стратегије, парламентарне групе могу из различитих побуда да подрже одређени законски пројекат, чак и кад он потиче од владе. Само учествовање у доношењу буџета, на пример, не сматра се као подршка влади и не утиче на промену опозиционог својства групе.

Пошто су допуштене различите опозиционе стратегије, тешко је проценити својство парламентарне групе искључиво на основу формалних елемената, па је зато неопходно формалне претпоставке допунити материјалним критеријумом. Иако може да изгледа волунтаристички обојен, критеријум самосталне процене посланика и њихове групе у парламенту био би релативно поуздан елемент код утврђивања опозиционог или својства владајуће већине. Независност посланика и принцип слободног мандата дају уставноправни оквир овом материјалном елементу за одређивање правног појма опозиције.⁶ Међутим, како се право значење сопствене процене добија *ex post*, неопходна је комбинација свих релевантних параметара да би се добио одговор. Ма колико се један од тих односа показује као најмаркантнији (као на пример, одсуство подршке влади), он сам није довољан да се правно утврди опозиционо својство парламентарне групе.

⁶P. Cancik, „Oppositionszugehörigkeit als Anspruchsvoraussetzung: Das Definitionsproblem der neuen Oppositionsregelungen“, *Archiv des öffentlichen Rechts* (123 Band) 4/1998, S. 629-630.

3. Уставне гаранције парламентарне опозиције

Функционално способна парламентарна демократија претпоставља стабилну владајућу већину и утицајну парламентарну опозицију. Опозиција омогућава јавности да изрекне оцене о владиној политици и изрази критике, чиме постаје иницијатор и гарант одговорности парламентарне већине. Постојање институционализоване опозиције доказ је плуралистичког карактера политичког система. Осим политичког феномена опозиције, чије постојање *per se* представља доказ плурализма, нужно је размотрити и њено правно значење, јер политички појам није могуће једноставно пренети у домен права. Парламентарна опозиција као суштински елемент парламентарне демократије добија ново и аутентично значење у савременом уставном праву.

Традиционални грађански уставни само су начелно утврдили претпоставке за правни појам опозиције, док се законодавцу препушта да нормативно уреди овај правни појам, мада има примера, као у Немачкој, да се правни феномен опозиције формулише кроз став уставног суда.⁷

У Француској су ревизијом Устава 2008. године отворене могућности да се институционализује парламентарна опозиција и то преко парламентарног пословника сваког од парламентарних домова. Уставном ревизијом омогућено је домовима да самостално уреде права парламентарних група, при чему се одвојено истиче заштита опозиционих група и заштита мањинских група.⁸ Уставном одредбом (чл. 51.1) није прецизан појам опозиционе групе, већ је препуштено сваком парламентарном дому да аутономно изрази свој став о опозиционој и/или мањинској групи. Оба парламентарна дома, Национална скупштина и Сенат, задржали су обе категорије, при чему је пословником Националне скупштине (чл. 19) предвиђено да се „мањинским групама сматрају оне групе које се нису изјасниле као опозиционе, осим оних са највећим бројем посланика”. Категорија мањинских група произилази из двоструке негације: оне нису опозиционе групе (које су се као такве декларисале) и нису већинска група, што их сврстава у резидуалну или

⁷ Савезни уставни суд Немачке је тумачећи чл. 21 Основног закона утврдио да је „право на образовање и вршење опозиције” саставни елемент слободарског демократског поретка. (P. Cancik. op. cit., S. 627.)

⁸ P. Jensef Monge, “Les groupes d’opposition et minoritaires de l’article 51-1 de la Constitution et la “conception moderne” de la séparation des pouvoirs”, *Revue française de droit constitutionnel*, 2018, vol. 116, no. 4, pp. 803-819.

преосталу категорију.⁹ Овакав приступ показује да се у Националној скупштини мањинске групе доживљавају као сателитске групе већине тамо где је већина чврсто позиционирана, а биполаризација израженија.

Са друге стране, у Сенату је логика била другачија те је пословником Сената прецизирано да се „група изјашњава пред председништвом Сената као опозициона група или као мањинска група”. Опозиционо својство, дакле, резултат је активног и отвореног изјашњавања, па је идентификација група једноставнија. У пракси, међутим, ствари нису тако једноставне јер однос власти и опозиције зависи од тога да ли је на снази „парламентарна кохабитација”, која може довести до тога да једна група буде опозициона у Сенату иако припада владајућој већини. Парадокс се огледа у томе да права опозиције користе групе које подржавају владу, што је довело до закључка о контрапродуктивној природи уставне ревизије 2008. године.¹⁰

Устав Португалије (1976, са последњим изменама 2005) гарантује посебно право на демократску опозицију: „Мањине имају право на демократску опозицију, како је то утврђено овим Уставом и законом”, при чему члан 114. Устава носи назив „Политичке партије и право опозиције”. Устав Републике Кипар (1960, са последњим изменама 2020) уређује да свака политичка партија „која је заступљена са најмање дванаест процената од укупног броја чланова Представничког дома“ има право да буде призната као група политичке партије.

Са друге стране, налазе се земље које избегавају да уставом регулишу правне гаранције парламентарне опозиције, мада се међу њима мора начинити разлика.¹¹ Прво, земље са дугогодишњом традицијом парламентарне демократије имају развијену праксу и добре обичаје којима штите опозицију и одсуство уставних норми не представља проблем.¹² Друго, земље које су од недавно стекле независност или су донеле нове

⁹ P. Jensei Monge, *op.cit.*, pp. 814-815.

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ Тако је у Италији након дугогодишњих неуспешних покушаја, уставна ревизија последњи пут доживела пораз 2016. години када је учињен покушај да се обезбеди уставни статус опозиције.

¹² Занимљиво је да само десет земаља има експлицитну уставну одредбу о опозицији, при чему осам од наведених су земље Британског Комонвелта, што указује на утицај метрополе у обликовању правног и политичког система. (Упор. Y. M. Citino, “Comparing Constitutional Provisions Regarding Parliamentary Opposition. An Introductory Note.”, *Framing and Diagnosing Constitutional Degradation: A Comparative Perspective*, Consulta Online, 2002, pp. 163-164.

уставе утемељене на вредностима владавине права и поделе власти које немају уставом регулисане гаранције опозиције, а немају ни добру праксу у овој области.¹³

Има примера, као у Немачкој, где Основни закон не уређује статус опозиције, док покрајине пружају уставне гаранције парламентарној опозицији.¹⁴ Тако се Уставом савезне покрајине Шлезвиг-Холштајн (чл. 18) гарантује парламентарној опозицији да представља суштинску компоненту парламентарне демократије. Задатак опозиције је да „критикује владин програм и одлуке владе” и да врши контролу. У том циљу, Устав покрајине гарантује „право на политички једнаке могућности“ и институционализује парламентарну опозицију тако што дефинише да председник најснажније невладине фракције у парламенту постаје лидер опозиције.¹⁵

Поред тога, Савезни уставни суд Немачке у својим одлукама препознаје Бундестаг као јединствени представнички орган који своје уставне функције остварује у систему поделе власти према осталим уставним органима, првенствено према егzekутиви. Парламентарна опозиција једнако учествује у остваривању уставних функција као и парламентарна већина и тај унутарпарламентарни дуализам не нарушава јединство представничког и законодавног органа. Уставни суд, дакле, истиче правну аргументацију за заштиту начела поделе власти, остављајући по страни променљива правила игре између парламентарне већине (и њене владе), са једне стране и опозиције, са друге стране.¹⁶ Организована опозиција учествује у конституисању слободног и демократског поретка, а према мишљењу Савезног уставног суда Немачке основна идеја је отворено надметање између различитих политичких снага унутар и изван парламента, при чему се посебно наглашава да опозиција не сме бити опструирана.¹⁷

¹³ О компаративној анализи европских устава видети и Bálint, P. "Institutionalization of Rights and Responsibilities of the Opposition in Parliament – A Comparative European Perspective", *LAW - Theory and Practice*, No. 2, 2024, pp. 23-37.

¹⁴ Y. M. Citino, *op.cit.* p. 160.

¹⁵ *Verfassung des Landes Schleswig-Holstein, Fassung vom 2. Dezember 2014.* (pristupljeno 14.09.2024): <http://www.gesetze-rechtsprechung.sh.juris.de/jportal/?quelle=jlink&query=Verf+SH&psml=bssshoprod.psml&max=true&aiz=true>

¹⁶ *Bundesverfassungsgericht, Headnotes to the Judgement of the Second Senate of 03 May 2016-2, be 4/14.* https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2016/05/es20160503_2bve000414en.html (pristupljeno 14.09.2024)

¹⁷ *Ibidem.*

Парламентарна опозиција у тзв. новим демократијама има неке заједничке карактеристике које указују на њену институционалну флуидност која се развија у условима релативно слабог парламента и нестабилног партијског система.¹⁸ У својим извештајима Венецијанска комисија је у више наврата указивала на проблем парламентарне опозиције у тзв. новим демократијама. У своја два извештаја 2011. и 2013. године¹⁹ Комисија је нагласила да нови системи полазе од претпоставке „да већина може учинити све што жели да уради јер је већина”, истичући да је то очигледна заблуда демократије. Комисија је упозорила да правило већине мора бити ограничено уставом и законом како би се постигле гаранције и заштита интереса мањина. Мада је непобитно правило да већина управља, она ипак „не сме покорити мањину, она мора поштовати оне који су изгубили на изборима”. Венецијанска комисија упозорава на забрињавајући политички тренд који се може описати формулом „победник узима све”, што доприноси губитку равнотеже која би требало да ограничи моћ парламентарне већине. Слабост народног представништва може се препознати у општој оцени Венецијанске комисије да се закони усвајају брзо, без истинске политичке расправе, док се избори и разрешења обављају искључиво по правилу већине, што је посебно опасно кад је реч о тужиоцима, судијама, члановим независних тела и других органа који треба да остваре непристрасну и самосталну позицију према носиоцима политичке власти. У складу са наведеним ставовима Венецијанске комисије, може се приметити да постоји опасност од спуштања демократије на просту мајоризацију.²⁰

¹⁸ Упор. D. Zajc, “Role of opposition in contemporary parliamentary democracies – The case of Slovenia”, *Journal of Comparative Politics*, Vol. 9. No. 1. 2016. p. 20.

¹⁹ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD (2011) 001, § 74, CDL-AD (2013) 012, § 136. Dostupno na: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2013\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2013)012-e) (pristupljeno 14.09.2024)

²⁰ Венецијанска комисија, која је у својим претходним извештајима констатовала да је демократија у Европи „јача него икад раније“, сматра да се од 2019. године процеси одвијају у другом правцу и да односи већине и опозиције постају све напетији. (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), „Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: A Checklist”, Adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21-22 June 2019) Strasbourg, 24 June 2019. Opinion No. 845 / 2016 CDL-AD(2019)015) Dostupno na: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)015-e) (pristupljeno 14.09.2024)

4. Парламентарна опозиција у контролној и законодавној активности

Контролна функција парламента остварује се првенствено у правцу владине активности. Традиционално је схватање да је влада врх егзекутиве који се налази у уставноправно супростављеној позицији према легислативи. Ова традиционална представа променила се у савремено доба јер се сукоб развија већ у изборној утакмици између кандидата за премијера различитих политичких партија. С обзиром на однос премијера као партијског шефа и „његових“ посланичких кандидата, настала је велика конфузија између власти контроле над радом владе и могућности њеног обарања. Политички живот у модерном парламентаризму једноставно одбацује политичку нестабилност владе. Постављање питања поверења влади у целини или поједином министру парламентарна опозиција сматра бескорисном функцијом, јер она није у могућности да донесе одлуку потребном већином. Зато се и каже да је данас већа корист од парламентарне мањине која критикује, него од оне која обара владу. Суштински, постоји линија раздвајања између владе и владајуће већине, на једној и парламентарне опозиције, на другој страни. Тако су и механизми установљени за контролу владе из политичких разлога изгубили свој првобитни резон, те се чешће користе у друге, на пример информативне сврхе. Посланици поступају као саветодавци или помоћници „својих“ бирача. Има мишљења да је на тај начин не само отупила политичка оштрица парламентарне контроле, него да се губи и у времену и квалитету приликом решавања великих националних питања. Дакле, када је парламентарна већина уверена да ће на следећим изборима са актуелним премијером победити, његов мандат је скоро неограничен, а он политички недодирљив.²¹

Систем контроле и одговорности захтева активну и креативну парламентарну опозицију. Она има интерес да врши политичку контролу и покреће инструменте за испитивање одговорности носиоца власти. Парламентарна већина ретко контролише владу, а кад то чини онда је реч о детаљима а не о принципима, јер су начелно општи ставови правне политике на обе стране подударни. Тако се и могуће „грешке“ на релацији парламентарна већина - влада брже отклањају неформалним контактима него потезањем неког од механизма у парламентарном систему контроле и утврђивања одговорности владе (посланичка питања, интерпелација, гласање о поверењу итд.).

²¹ Упор. G. Burdeau, F. Hamon, M. Troper, *Droit constitutionnel*, Paris: Presses Universitaires de France, 1995, p. 594; H. Apel, *Der Deutsche Parlamentarismus*, Hamburg: Rowohlt, 1969, s. 155-156.

Један од правних механизма који спада у тзв. опозиционе привилегије, присутан у земљама попут Немачке, Грчке и Португалија, омогућава опозицији да захтева формирање истражне комисије која може испитивати разне правне скандале или догађаје из јавности у које су укључени политичари владајуће већине.²² Деловање истражних одбора, као факултативних органа, повезује се са довољно снажном парламентарном опозицијом. Истражни одбори врше и политичку контролу, тако што тумаче стање ствари са политичког становишта, руководећи се при том уставноправним начелима.²³

Утицај парламентарне опозиције на реализацију парламентарне контроле је несумњиво политички и врло је значајан. Уосталом, велики број посланичких питања иако окарактерисаних као индивидуално право парламентарца,²⁴ потиче управо из политичког центра фракције, односно парламентарне групе којој он припада. Тако се зависно од позиције односне парламентарне групе, преко одређеног питања и одговора министра жели афирмисати постојећи политички правац у деловању владе или алтернативни програм опозиције у парламенту. Са друге стране, посланичка питања имају и информативну функцију, јер се преко њих бирачима пружа обавештење о активностима владе или о активностима самог посланика и парламентарне групе која питање упућује.²⁵ Интерпелативни захтев, као квалификовано посланичко питање, такође, омогућава афирмацију парламентарних група у поступку парламентарне контроле. Како се за подношење интерпелације захтева писмени предлог одређеног броја посланика, то се природно у савременом парламенту тежиште политичке акције преноси на парламентарну групу. Она преузима главну улогу у отвореном претресу и оцени владине политике.

Да би се надоместило маргинализовање опозициониох група у парламенту успостављају се правни механизми за њихово јачање. Наиме,

²² Y. Surel, “*L’opposition au Parlement Quelques éléments de comparaison* (The Opposition in Parliament: Some Elements of Comparison)”, *Revue Internationale de Politique Comparée/ International Review of Comparative Politics*, 2011, vol. 18. no. 2, pp. 115-129.

²³ Упор. К. Hesse, *Grundzüge der Verfassungsrechts der BRD*, Heidelberg: C.F. Müller Juristische Verlag, 1982, S.221-222.; Т. Maunz - R. Zippelius, op.cit., s. 259.

²⁴ Мишљење је Лазара Марковића било да она спадају у област „индивидуалне акције посланика“, као заступника или представника народа. (Л. Марковић, *Парламентарно право*, Зрењанин: Екопрес, 1991, стр. 187.)

²⁵ Упор. Р. Avril, J. Gicquel, *Droit Parlementaire*, Paris: Montchreisten, 1988, p. 224.; М. Duverger, *Le système politique français*, Paris: Presses Universitaires de France, 1985, pp. 394-395.

изворна легитимација коју парламент добија путем избора треба да се реализује током читавог парламентарног процеса²⁶ путем тзв. контекстуалне легитимације. Отуда се у парламентарном процесу резервишу одређени дани за предлоге и иницијативе опозиције. Тако на пример, у два европска парламента, Португалија и Уједињено Краљевство, опозицији се додељује одређени број дана када она може да отвори актуелно питање и спроведе расправу по истом питању.²⁷ У Португалији је, после уставне ревизије, допуштено опозицији (парламентарној групи која окупља једну десетину укупног броја посланика) да сама уреди дневни ред једне скупштинске пленарне седнице.²⁸ Опозицији у британском Парламенту припада двадесет „опозиционих дана“ када она сама одређује тему дебате. Највећа опозициона партија полаже право на седамнаест „опозиционих дана“, док се трећој по величини партији у Доњем дому стављају на располагање три „опозициона дана“ за одређивање теме дебате.²⁹

Шеф парламентарне мањине има значајну улогу у упоредним парламентарним системима. Тако, приликом израде владиног програма он треба да буде консултован, а нарочито се инсистира да буде обавештен о основним правцима унутрашње и спољне политике. Код узимања речи у представничком органу он се ставља у исти положај са шефом парламентарне већине, као и са чланом владе или првим министром.³⁰ Преко посланичких питања и интерпелације, учешћем у законодавном поступку, као и у раду парламентарних комисија и одбора парламентарна опозиција утиче на ток и исход парламентарног одлучивања.

Немачко и аустријско законодавство посебно уређују новчане и стварне трошкове парламентарних група у току једног периода легислативе.³¹ За обављање својих задатака и фракцијске делатности парламентарне групе могу захтевати накнаду трошкова из савезног буџета. То су нов-

²⁶Израз парламентарни процес у овом раду користи се као шири појам од законодавног поступка јер обухвата све поступке који су уређени и спроводе се пред парламентом (нпр. избори, контрола, доношење нормативних аката и друго).

²⁷М. Wiberg, "Parliamentary Questioning: Control by Communication?", In H. Döring (ed.) *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, St. Martin's Press, 1995, p. 209.

²⁸После уставне ревизије број посланика у португалском Парламенту пао је са 250 на 230 до 235, па се сада сматра да овај услов испуњава свака група која има најмање 23 посланика. (М. Wiberg, op. cit., pp. 212-213).

²⁹Упор. М. Wiberg, op. cit., p. 209; А. Adonis, *Parlament danas*, Unireks, Podgorica, 1996, str. 78.

³⁰Н. Apel, op. cit. s. 161-162.

³¹Par. 50-53. AbgG; par. 1-6. KlubFG

чани трошкови за фракцију, за сваког њеног члана и тзв. опозициони додатак (*Oppositionszuschlag*) у немачком Бундестагу, који не уживају фракције које су заступљене у влади.³² Приходи за ове намене, њихова висина и опозициони додатак, одређују се годишње на предлог председника Бундестага и Већа старешина.

Посебно право које се у европском континенталном праву сматра достигнућем уставносудске контроле је право опозиције да покреће поступак за оцену уставности закона. На овај начин, опозиција може да покреће механизам уставносудске контроле не само устава у формалном смислу, већ и устава у материјалном смислу. Има мишљења да се на овај начин обезбеђује „дистрибуција утицаја”, односно смањивање утицаја владе и скупштинске већине на законодавне одлуке и акте.³³

Право на покретање поступка пред уставним судом припада одређеном броју чланова парламента или парламентарног дома, при чему тај број може бити фиксиран (као у Француској и Шпанији где се ово право гарантује групи од 60 посланика) или се исказује у проценту од једне десетине до једне трећине чланова дома. Потреба за успостављањем Савезног уставног суда у Немачкој доживела је своју потврду, а овај уставни орган је обезбедио снажну позицију захваљујући опозицији као индуктору контроле и то не само контроле политичке власти, већ и уставносудске контроле.³⁴ Немачки аутори сматрали су да је од суштинске важности да опозиција, поред владајуће већине, има приступ и покреће поступак уставносудске контроле. Мада опозиција није институционализована у Основном закону Немачке и уставно процесно право њу не препознаје као овлашћеног предлагача, њој стоје на располагању бројни процесни инструменти за покретање уставносудског поступка.³⁵

³² Par. 50. ab. 2. AbgG

³³ S. Choudhry, “Opposition Rights in Parliamentary Democracies”. The Global Constitution Programme of the International Institute for Democracy and Electoral Assistance. WZB Berlin: Social Science Center, 2020, p. 25.

³⁴ Када се Конрад Аденауер залагао 1948. године за снажне надлежности будућег Уставног суда, није имао представу да ће Савезни уставни суд Немачке постати неколико година касније снажан вето играч у уставном и политичком систему ове државе. (K. Stüwe, “Bundesverfassungsgericht und Opposition”, In R. C. van Ooyen, M. H. W. Möllers, (eds.). *Das Bundesverfassungsgericht im politischen System*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006., s. 215)

³⁵ K. Stüwe, op.cit., s. 216.

5. Правни оквир за деловање парламентарне опозиције у Србији

Било је очекивано да временски период од тридесет година од увођења вишепартизма буде довољан да уставна демократија у Србији започне структурне промене. То би значило да се уместо игнорисања различитих политичких гледишта пружи потпора и заштити диференцирана политичка воља народа, да се створи нормативни оквир и развије добра пракса којом би се обезбедило деловање различитих политичких група у парламенту, са посебним акцентом на заштиту парламентарне опозиције.

Устав Републике Србије не уређује правни статус парламентарне опозиције, али преко начела парламентарне аутономије постоји уставни основ да Народна скупштина Законом или Пословником уреди правне гаранције опозиције.³⁶ Међутим, Народна скупштина није искористила своју уставом гарантовану аутономију и ни једним од поменутих нормативних аката није посебно уредила правне гаранције парламентарне опозиције. Управо обрнуто, спољни аспект аутономије окренут је у своју супротност и Народна скупштина је, упркос уставном обележју врховног представничког органа, остала потпуно у сенци извршне власти у свим легислатурама без обзира на однос снага парламентарне већине и мањине. Други аспект, који се односи на унутрашњу аутономију у погледу уређења реда и рада Скупштине, ишао је у правцу решења која су служила да се парламентарној већини обезбеди несметано деловање и спречи опструкција, при чему је потпуно занемарена улога опозиције.³⁷

Узимајући у обзир комплексност парламентарне опозиције, може се рећи да уставни систем Србије не само да није изградио, већ није ни започео институционализацију парламентарне опозиције. С обзиром на то да нема добрих парламентарних обичаја, парламентарна опозиција не може да оствари утицај не само у парламентарном пленуму, већ ни у парламентарним одборима. Њено деловање је онемогућено и појавом једне деформације у парламентарном животу Србије, а то је парламентарна опструкција од стране политичке већине. У појединим легислатурама парламентарна већина је користила пословничке регуле са циљем

³⁶ Устав РС упућује на доношење посебног Закона о Народној скупштини, као и на уређивање послова путем скупштинског Пословника (Устав РС 2006).

³⁷ Опширније видети у I. Pejić, „The Composition of the National Assembly of Serbia: Challenges and Obstacles”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 2021, No. 90. pp. 39-59; И. Пејић, „Конституисање Народне скупштине: између нормативног и стварног“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 2024, Бр. 101, 13-30.

„опструирања” опозиције и тиме потпуно деформисала парламентарну аутономију (на пример, „киша“ амандмана већинске групе била је усмерена да спречи расправу о амандманима опозиције). Одсуство гаранција довело је све посланике који не припадају владиној већини у потпуно инфериорни положај, што је пореметило однос на релацији парламент – влада и то јасно на штету народног представништва. Уместо да осигура правни статус опозиције и обезбеди њен критички став према влади, парламент је постао стециште сукоба опозиције и владе која управља парламентом преко „своје” политичке већине.

У Народној скупштини Србије формално нема сметњи да посланици парламентарне опозиције поднесу законски предлог, али су они стварно онемогућени у остваривању овог права. Сваки предлог који не потиче од Владе Републике мора да прође Владиној инстанци, јер она Скупштини препоручује усвајање или одбијање предлога. Не само да су представници парламентарне опозиције незаинтересовани за иницирање законодавног поступка, већ то не чине ни посланици парламентарне већине који најчешће подржавају владине предлоге и не износе своје иницијативе.

Народна скупштина није постигла очекиване исходе у остваривању правила која треба да обезбеде функционисање парламентаризма, као што су: гаранција изборне воље бирача, гаранција слободе мисли и савести изабраних представника, заштита статуса мањине, право на једнакост шанси опозиције у парламенту и ван њега. У Народној скупштини, као и у државно контролисаним медијима, опозиција нема једнаке могућности и њој нису правично додељена утицајна, пре свега финансијска средства. Сходно пословничким регулама свим посланичким групама стоје на располагању парламентарне службе, па ипак парламентарна опозиција није могла да оствари стандардна права ни у парламентарном пленуму, нити у парламентарним одборима.

Парламентарни одбори као стална радна тела Народне скупштине формирају се по принципу пропорционалне заступљености посланичких група, чиме се формално омогућава свим групама да имају своје представнике у овим радним телима. Међутим, овај формални оквир не омогућава стварни утицај опозиције у радним телима, јер је доминантна већинска власт заснована на неподељеној подршци влади. Тако се учешће опозиције, као уосталом и представника стручне јавности, своди на пуку форму јер одбори углавном без изузетка прихватају владине пројекте и предлоге закона. Томе треба додати да су јавна слушања ретко организована, а јавност није навикнута на овакав вид

комуникације са својим изабраним представницима и нема очекивања. Отуда се главна арена за расправу преноси на пленум, који је по природи инертан и гломазан за специјализовану расправу, па се дискусија своди на изношење општих ставова о владиној политици, најчешће безусловном заштитом и подршком коју износи владајућа већина. Партијска дисциплина у редовима владајуће већине последњих 12 година је таква да већина има само један задатак, а то је да одбрани владин пројекат закона. Парламентарна опозиција са временом које се расподељује пропорционално између посланичких група нема могућности да изнесе свој предлог закона, а често остаје без могућности да одбрани и законске амандмане. Иако изгледа као немогућа мисија, пленум је једино место где парламентарна опозиција може својим ставовима да допре до јавности јер је обезбеђен телевизијски пренос седница.

Недостаци у формалном оквиру за контролу владе су бројни, али они на жалост нису једини разлог за онемогућавање опозиције да врши контролу владе. Прво, формално је гарантовано време за постављање питања влади само једанпут месечно, што је изван свих европских стандарда да се најмање једанпут недељно испитују чланови владе. На то треба додати да је председник Скупштине у појединим сазивима одлучивао да се овај институт не реализује због важности тачака које су на дневном реду. Дневни ред са огромним бројем питања која формално пролазе инстанцу скупштинских одбора не допушта посланицима да реализују своја права у погледу контроле владе. О томе какав је став парламентарне већине говори и то да се огроман број скупштинских заседања одржава ванредно и то на предлог Владе, чиме се потпуно узурпира могућност да Скупштина расправља по неком унапред утврђеном програму уз могућност да опозиција припремљено наступа у оваквим стварима.

6. Закључак

Функционално способна парламентарна демократија претпоставља стабилну владајућу већину и утицајну, принципијелну и снажну опозицију и парламентарну мањину. Мада је она у својим акцијама на неки начин ограничена просторно и акционо унутар парламента, демократска правила игре претпостављају остваривање основних начела, која су унутрашња снага парламентарног система. Опозиција омогућава јавности да изрекне оцене о владиној политици и изрази критике. На тај начин она постаје иницијатор и гарант одговорности и полагања рачуна парламентарне већине. Постојање институционализоване опо-

зиције доказ је плуралистичког карактера политичког система. Политички плурализам управо и претпоставља такмичење више политичких мањина за гласове већине. Мноштво политичких партија се бори за гласове или се на други начин надмећу у освајању политичке власти. У савременим представничким системима установљена су правила политичког такмичења за освајање власти преко уставом прописане динамике парламентарних избора. Парламентарни избори подупиру легитимитет и периодично га проверавају. Међутим, од једног избора до другог статус већине и мањине се не само проверава већ и мења.

Одсуство правних гаранција за деловање парламентарне опозиције у Народној скупштини Србије довело је до поремећаја на релацији Скупштина – Влада и то на штету парламента. Уместо да осигура статус опозиције и обезбеди њен критички став према Влади који би конструктивним алтернативама могао да утиче на владину политику, парламент је постао стециште сукоба опозиције и Владе која управља парламентом преко „своје“ парламентарне већине. Парламентарна опозиција која критикује и на тај начин коригује владину активност много је значајнија од оне која по сваку цену обара владу са несумњивом подршком парламентарне већине. То је природни механизам који одржава уставну моћ и даје снагу представничком телу према органима егзекutive као носиоцима политичке власти. Такође, изостала је активност народних посланика у постављању посланичких питања, која су израз индивидуалне акције посланика у Скупштини и одраз снаге опозиционих група. Ова активност је готово занемарљива у односу на праксу у упоредним системима, у којима се број постављених питања мери десетинама хиљада, па се успостављају правила којима се спречава да посланичко питање буде злоупотребљено у пропагандне сврхе, а преко буџета буде на терет свих грађана.

Литература

Adonis, A. (1996). *Parlament danas*. Podgorica: Unireks

Apel, H. (1969). *Der Deutsche Parlamentarismus*. Hamburg: Rowohlt

Avril, P., Gicquel J. (1988). *Droit Parlementaire*. Paris: Montchreisten

Bálint, P. (2024). “Institutionalization of Rights and Responsibilities of the Opposition in Parliament – A Comparative European Perspective”. *LAW – Theory and Practice*. 2/2024. 23-37.

Bobio, N. (1990). *Budućnost demokratije. Odbrana pravila igre*. Beograd: Filip Višnjić

Burdeau, G., Hamon F., Troper M. (1995). *Droit constitutionnel*. Paris: Presses Universitaires de France

Cancik, P. (1998). „Oppositionszugehörigkeit als Anspruchsvoraussetzung: Das Definitionsproblem der neuen Oppositionsregelungen“. *Archiv des öffentlichen Rechts* (123 Band). 4. 629-630.

Choudhry, S. (2020). “Opposition Rights in Parliamentary Democracies”. The Global Constitution Programme of the International Institute for Democracy and Electoral Assistance. WZB Berlin: Social Science Center

Citino, Y. M. (2002). “Comparing Constitutional Provisions Regarding Parliamentary Opposition. An Introductory Note”. *Framing and Diagnosing Constitutional Degradation: A Comparative Perspective*. Consulta Online. 157-166.

Dahl, R. (ed.). (1966). *Political Oppositions in Western Democracies*. Yale University Press

Duverger, M. (1985). *Le système politique français*, Paris: Presses Universitaires de France

Hesse, K. (1982). *Grundzüge der Verfassungsrechts der BRD*, Heidelberg: C. F. Müller Juristische Verlag

Jensel Monge, P. (2018). “Les groupes d’opposition et minoritaires de l’article 51-1 de la Constitution et la “conception moderne” de la séparation des pouvoirs”, *Revue française de droit constitutionnel*. 116 (4). 803-819.

Марковић, Л. (1991). *Парламентарно право*, Зрењанин: Екопрес

Maunz, T., Zippelius R. (1994). *Deutsches Staatsrecht*, München: C.H.Beck’sche Verlagsbuchhandlung

Olzog, G., Liese H. J. (1982). *Die Politischen Parteien in der BRD*. München-Wien: OHG, Melk-Wien

Pejić, I. (2021). The Composition of the National Assembly of Serbia: Challenges and Obstacles”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. 90. 39-59.

Пејић, И. (2024). „Конституисање Народне скупштине: између нормативног и стварног“. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 101. 13-30.

Stüwe, K. (2006). “Bundesverfassungsgericht und Opposition”, In R.C. van Ooyen, M.H.W. Möllers, (eds.) *Das Bundesverfassungsgericht im politischen System*. VS Verlag für Sozialwissenschaften

Surel, Y. (2011). *L’opposition au Parlement Quelques éléments de comparaison*

(The Opposition in Parliament: Some Elements of Comparison). *Revue Internationale de Politique Comparée/International Review of Comparative Politics*. 18 (2). 115-129.

Wiberg, M. (1995). “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, In H.Döring (ed.) *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. St. Martin's Press

Zajc, D. (2016). “Role of opposition in contemporary parliamentary democracies – The case of Slovenia”. *Journal of Comparative Politics*. 9 (1). 19-35.

Правни извори

AbgG – Gesetz über die Rechtsverhältnisse der Mitglieder des Deutschen Bundestages (1977) <https://www.gesetze-im-internet.de/abgg/AbgG.pdf>

Bundesverfassungsgericht, Headnotes to the Judgement of the Second Senate of 3 May 2016-2, be 4/14. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2016/05/es20160503_2bve000414en.html

Constitution de la France (1958, version en vigeueur au 14. septembre 2024) <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/>

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD (2011) 001, § 74, CDL-AD (2013) 012, § 136. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2013\)012-e333](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2013)012-e333)

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), „Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: A Checklist”, adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21-22 June 2019), Strasbourg, 24 June 2019. Opinion No. 845 / 2016 CDL-AD(2019)015) [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)015-e)

Устав Републике Србије (2006, са последњим изменама 2021) https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html

Verfassung des landes Schleswig-Holstein, Fassung vom 2. Dezember 2014. <http://www.gesetze-rechtsprechung.sh.juris.de/jportal/?quelle=jlink&query=Verf+SH&psml=bssshoprod.psml&max=true&aiz=true>

Prof. Irena Pejić, LL.D.,

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš

LEGAL GUARANTEES AND PARLIAMENTARY OPPOSITION

Summary

Although it bears a negative connotation as “a professional critic”, the parliamentary opposition that critiques and thereby corrects governmental activity is far more significant than the one that seeks to topple the government at all costs. Conflict is certainly not an end in itself and, when it does arise, it is resolved by the final decision of the parliamentary majority. However, the power of the majority in parliament faces limitations because the rights of the minority serve as a correction to the principle of majority rule. Therefore, legal guarantees for the parliamentary opposition are crucial because the opposition acts as the protector of the differentiated will of the people in the national legislative body. Unlike traditional constitutions which do not contain formal guarantees for the parliamentary opposition, modern constitutions address this issue for several reasons. First, these are the constitutions of countries that have recently gained independence or changed their constitutional system and adopted the principles of the rule of law, where constitutional guarantees are considered necessary to establish the fundamental postulates of the separation of powers. Second, the sporadic amendments to traditional constitutions are made with the aim of ensuring the legal protection of parliamentary practices developed within parliamentary democracy and good customs that safeguard the opposition. Therefore, additional guarantees are provided to the parliamentary opposition, thereby strengthening the institutional capacities of the parliament, which has become threatened by the shift of power toward the government as the active agent of authority.

Keywords: National Assembly, parliamentary opposition, political parties, Constitution.

Др Милена Јовановић Zattila,*
Редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу

UDK: 005.66:[347.72:502.131.1

UDK: 005.96

UDK: 332.2:331.105.2-057.16

DOI: 10.5281/zenodo.14567209

НАГРАЂИВАЊЕ ЗАПОСЛЕНОГ КАО КОРПОРАТИВНА МЕТОДА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КОМПАНИЈЕ**

Апстракт: *Миграција запослених за бољим стандардом пословања представља један од кључних проблема са којим се актери тржишне утакмице сусрећу. Овај изазов у корпоративном управљању проналази своје решење у систему награђивања запослених. На тај начин се стимулишу запослени да остану у компанији и истовремено се мотивишу да у наредном периоду буду што продуктивнији у свом раду. Постојање различитих врста награђивања указује и на различита дејства која могу тим поводом да наступе код запослених у зависности од њихових личних преференција. Циљ је да компанија награђивањем запослених, инвестирањем у људски ресурс, позитивно утиче на будуће пословање, а тиме и на одрживи развој компаније. У првом делу рада аутор сагледава појам и значај награђивања запослених у компанији. Затим испитује улогу награђивања запослених у корпоративном управљању компанијом. У последњем делу рада аутор анализира типичне врсте материјалног и нематеријалног награђивања запослених и њихов утицај на одрживи развој компаније.*

Кључне речи: *награђивање запослених, корпоративно управљање и одрживи развој компаније.*

1. Увод

Конкурентност компаније на тржишту се заснива на више различитих параметара. Један од њих се односи и на статус запослених у компанији. Бољи стандард рада ће неретко утицати на миграцију запосле-

* milena@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0001-9223-838X

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту“, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу у периоду 2021-2025. године.

них из једне у другу компанију. Главни потенцијал компаније за остваривање пословних циљева није само у инфраструктури, средствима за рад и технологији, већ и у људском ресурсу.¹ Из тог разлога компаније се труде да на различите начине побољшају услове пословања како их запослени не би напустили, а да истовремено привуку новозапослене. Таквим пословним приступом компаније теже одрживом развоју људског ресурса у компанији. Овакав пословни циљ спровешће се у дело уколико се успостави подстицајни систем награђивања запослених. У зависности од личних преференција самих запослених, компанија ће се определити за материјалне или нематеријалне награде. У ред репрезентативних материјалних накнада убрајамо повишицу плате, бонус и доделу власничког удела у компанији. Ипак, уколико неко од запослених не тежи додатним материјалним добрима, онда на њега неће стимулативно деловати овакав вид награђивања. На такве запослене позитивно дејство може да произведе нематеријално награђивање попут упућивања похвале и доделе захвалнице, омогућавања стручног усавршавања у земљи и иностранству или допуштања да запослени флексибилно организује извршавање својих радних обавеза. У вези с тим, веома је важно да се пре награђивања неког од запослених преиспита да ли ће њега планирана награда мотивисати за продуктивнијим радом у компанији или ће пак такав ефекат остварити нека друга награда.

Динамично пословање компанија на тржишту има своје рефлексије и на корпоративно управљање. Како људски ресурс представља најзначајнију конкурентску предност једне компаније у тржишној утакмици,² систем награђивања је прекопотребан како би запослени непрестано давали свој максимум у раду. У одсуству примене система награђивања, компанија постаје неконкурентна, доводи у питање одрживи развој пословања, а тиме и њен опстанак на тржишту.

2. Појам и значај награђивања запослених

Запослена лица, било на одређено или неодређено време, за предузимање својих радних обавеза добијају одговарајућу накнаду од ком-

¹U. Rahardja, N. Lutfiani, S. Sudaryono, R. Rochmawati, The strategy of enhancing employee reward using TOPSIS method as a decision support system. *IJCCS (Indonesian Journal of Computing and Cybernetics Systems)*, 14(4), 2020, p. 388.

²Y. B. Sitopu, K. A. Sijinjak, F. K. Marpaung, The Influence of Motivation, Work Discipline, and Compensation on Employee Performance. *Golden Ratio of Human Resource Management*, 1(2), 2021, p. 72.

паније.³ Висина плате која им се исплаћује биће одређена од стране менаџмента или оформљене комисије за накнаде.⁴ У надлежности ове комисије неће бити само одређивање висине накнаде запосленима, већ и планирање стратегије за њихово подстицајно награђивање како би у наредном периоду остварили што боље пословне резултате.⁵

Полазна основа система награђивања је постојање јасне пословне стратегије компаније. Уколико је тај предуслов испуњен, онда ће бити креиран систем награђивања за остваривање одређеног пословног циља.⁶ Награда ће сама по себи представљати средство које ће стимулативно утицати на запослене да дају свој максимум у раду. У збирном сагледавању накнаде за рад и награде која се исплаћује запосленима, свако ће добити онолико колико заправо вреди његов рад односно колики је његов допринос у пословању компаније.⁷ Из таквог виђења произлази

³ За израду система плата најчешће се користе различити алати, као што су: опис посла, процена вредности посла, подаци о платама на тржишу рада и структура плата (W. F. Cascio, *Managing Human Resources*. New York: McGraw-Hill, 2013, p. 423). Истовремено се приликом дефинисања висине плате полази и од оцене способности и оцене компетенција запослених (Б. Богичевић Миликић, *Менаџмент људских ресурса*. Београд: Центар за издавачку делатност, Економског факултета, 2011, стр. 265).

⁴ Комисија за накнаде је један од необавезних органа који образује скупштина друштва како би сагласно објективним параметрима одређивали висину накнаде запосленима у друштву. У њеној надлежности је најчешће одређивање висине накнаде за рад члановима управе, али се не искључује могућност да одређују висину плате свима у компанији. Више о Комисији и накнадама за чланове управе видети (M. Armstrong, T. Stephens, *A Handbook of Employee Reward Management and Practice*. London: Kogan Page Publishers, 2005, pp. 408-413).

⁵ Накнада за рад је најважнија и полазна основа, како за компанију (послодавца) тако и за запослене. Она сужи као важно средство за мотивисање, али и као инструмент за привлачење и задржавање запослених (M. Festing, I. Sahakiants, *Compensation practices in Central and Eastern European EU member states - An analytical framework based on institutional perspectives, path dependencies, and efficiency considerations*. *Thunderbird International Business Review*, 52(3), 2010, p. 204). Одговарајућа накнада може утицати на материјалну сигурност запослених и рад без стреса, што ће за последицу имати марљивији и продуктивнији рад запосленог са наговештајем остваривања бољих пословних резултата у наредном периоду (Y. B. Sitoru, *op.cit.*, p. 74).

⁶ Основни циљеви приликом награђивања запослених су: наградити људе у складу са вредношћу коју стварају; ускладити праксе награђивања са пословним циљевима, вредностима и потребама запослених; наградити праве ствари како би се пренела права порука о томе шта је важно у смислу понашања и резултата; помоћи у привлачењу и задржавању висококвалитетних људи који су потребни компанији; мотивисати људе и добити њихову ангажованост и посвећеност; развити културу високих перформанса (M. Armstrong, *op.cit.*, p. 17).

⁷ W. J. Rothwell, H. C. Kazanas, *Planning and managing human resources: strategic planning*

да ће награђени бити најпосвећенији и они који својим радом доприносе постизању зацртаних циљева компаније.

На менаџменту или комисији за накнаде је задатак да одреди врсту и висину награде која ће бити додељена запосленима. Том приликом се очекује да се успостави праведан систем награђивања у складу са принципом дистрибутивне и процедуралне правде.⁸ У одсуству правичности приликом доделе награда запосленима могу да наступе негативне последице за компанију. Једна од њих би могла да буде да су запослени демотивисани да дају свој максимум у раду и тиме повећају продуктивност компаније, јер су у претходном циклусу награђени они који истовремено нису имали и најбоље резултате у раду. Стога је велика одговорност на менаџменту да у свом раду буде максимално објективан, јер једино тако систем награђивања може довести до остварења пословног циља компаније, а тиме и одрживог развоја њених људских ресурса.

3. Улога награђивања у корпоративном управљању

Дугорочни развој компанија на тржишту се заснива на стратешком планирању будућих инвестиционих пројеката. Капитални пројекти имају круцијалну улогу за развој компаније, али је неопходно имати у виду ко ће у кадровском смислу исте те пројекте да спроведе у дело.⁹ На компанији је задатак да запослене подстакне да дају свој максимум како би предстојећи пројекти били успешно реализовани, а тиме и сама компанија остварила планирани пословни циљ. Из таквог виђења произлази да важну улогу у инвестиционим подухватима компаније игра њен људски ресурс, односно запослени који ће радити на реализацији капиталних пројеката. Узгред, не само да ће будуће пројекте компа-

for human resources management. Amherst, Massachusetts: Human Resource Development Press, 2003, p. 454.

⁸ М. Armstrong, *op.cit.*, p. 5. Приликом успостављања критеријума за награђивање запослених могу се том приликом појавити различите дилеме у раду менаџмента или комисије за накнаде. Да ли награђивање заснивати на индивидуалним резултатима запослених или на колективном успеху компаније, да ли могућност награђивања ограничити на одређену групу запослених (нпр. висококвалификоване и чланове управе) или пак да се стимулативна награда односи на све запослене у компанији, само су нека од питања на која је потребно дати одговор приликом дефинисања програма награђивања запослених у компанији.

⁹ Запослени су кључни ресурс компаније. Њен успех или неуспех зависиће од способности да привуче, задржи и награди на одговарајући начин надарене и компетентне запослене (С. Тодоровић, *Модел за унапређење пословних резултата малих и средњих предузећа*, Нови Сад, 2020, стр. 65).

није да спроведу у дело, већ ће запослени учествовати и у њиховом креирању.¹⁰

Улагање у људски ресурс постаје основни вид инвестирања, те изградњом квалитетног начина мотивисања запослених компанија може повећати своју конкурентску предност и тржишну вредност.¹¹ Конкурентност компаније се сагледава не само кроз постигнуте резултате у тржишној утакмици, већ и кроз услове за рад које нуди запосленима. У вези с тим је и основни задатак компаније да, поред унапређења своје производно/услужне делатности, непрестано ради и на побољшању услова за рад својих запослених. На тај начин компанија придобија лојалност својих запослених,¹² уз истовремено повећање њихове продуктивности у раду.

Питање лојалности и рада у интересу компаније није подједнако изражено код свих запослених. Запослени у управи компаније дужни су да приликом заступања и предузимања других пословних активности делују са вишим степеном посвећености и лојалности. Таква обавеза је вид њихове фидуцијарне дужности која се испољава у избегавању ситуација у којима може доћи до потенцијалног конфликта сопствених интереса (или интереса повезаних лица) са интересом компаније.¹³

¹⁰ Неретко се дешава да компанија ангажује треће лице ради креирања планираних инвестиционих пројеката, уколико за тако нешто нема компетентан кадар.

¹¹ S. Stevanović, G. Belopavlović, *Atraktivnost stimulacija zaposlenih u savremenom društvu*. 77-91. *Tematski zbornik Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. ur. Zubović Jovan. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2011, str. 90.

¹² Иако лојалност запосленог није заснована на законској регулативи, у теорији и судској пракси се наводе следеће посебне обавезе запосленог везане за његову лојалност компанији: 1) посвећено обављање радних задатака; 2) поштовање поверљивости у раду; 3) некритиковање компаније, односно избегавање нарушавања њеног угледа; 4) избегавање конкурисања компанији; 5) обавештавање компаније о опасностима и неприхватљивим условима на радном месту или у вези са њим; 6) пажљиво и поштено поступање у раду (R. Fahlbeck, *Employee Loyalty in Sweden*. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 20(2), 1999, p. 298).

¹³ М. Васиљевић, *Корпоративно управљање: правни аспекти*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2007, стр. 149. Посебне дужности према друштву имају: 1) ортаци и комплементари; 2) чланови друштва с ограниченом одговорношћу који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва или члан друштва с ограниченом одговорношћу који је контролни члан друштва у смислу члана 62. ЗПД; 3) акционари који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва или акционар који је контролни акционар друштва у смислу члана 62. ЗПД; 4) директори, чланови надзорног одбора, заступници и прокуристи; 5) ликвидациони управник. Оснивачким актом односно статутом могу се и друга лица одредити као лица која имају посебне дужности према друштву. Закон о привредним друштвима (ЗПД) („Сл.

Неодговорно понашање запосленог, уз истовремено недовољно подстицаја од стране компаније, може произвести негативне последице у виду смањеног интересовања или одсуство истог за обављање руководећих функција у компанији. Како би спречила било какав вид незадовољста и мањак интересовања запослених за обављање најодговорнијих позиција, на компанији је да у своје корпоративно пословање имплементира стимулативни програм награђивања. Тиме би компанија подстицајно утицала за обављање ових функција, а што би за последицу имало и заинтересованост већег броја кандидата.¹⁴ Пројекције су да ће компанија, у случају изражене конкуренције, одабрати квалитетан и стручан руководећи кадар и тиме позитивно утацати на њен одрживи развој пословања у наредном периоду.

Одговорност за успешно пословођење компанијом је на члановима управе, те ће подстицајно награђивање утицати да они остваре што бољи пословни резултат. Како би компанија остварила свој лукративни циљ, неопходно је узети у обзир и статус осталих запослених, а не само руководећег кадра. Тим поводом ће подстицајна политика награђивања имати своје дејство на све запослене у компанији, независно на ком радном месту су распоређени. Из таквог виђења произлази да су у компанији заступљене једнаке могућности свим запосленима. Само такав постулат може довести до одрживог развоја и просперитета компаније у тржишној утакмици.

Награђивањем запослених биће извршена селекција између оних који су продуктивнији у свом раду и оних који то нису. Такав корпоративни приступ ће утицати да запослени дају свој максимум у раду, уз истовремено остваривање доброг резултата на тржишту. У супротном, запослени који не дају свој максимум, а тиме и не доприносе продуктивнијем пословању компаније, биће ускраћени за вид награђивања који следи онима који не иду њиховим стопама.¹⁵

гласник РС”, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019 и 109/2021), чл. 61.

¹⁴ У тржишном сагледавању понуде и потражње за запослењем, компаније које својим запосленима нуде атрактивне пакете награда радије привлаче талентоване стручњаке, уз истовремено задржавање најуспешнијих у раду.

¹⁵ Запослени који не испуњавају очекивања компаније не само да остају без награде, већ приликом наредне систематизације радних места у компанији могу добити неко друго, мање квалификовано радно место или могу добити отказ. Истовремено се може селектовати и категорија запослених која је посвећена свом раду, али која такође не постиже очекивања компаније (нпр. приправници или недовољно квалификован кадар). Њима ће, у највећем броју случајева, компанија омогућити додатне едукације

4. Врсте награда за запослене у компанији

Усвајање стратегије и плана награђивања подразумева ближе дефинисање врсте награда и услова под којим запослени могу да добију исте поводом рада у компанији. Иако свака награда у основи има стимулативно дејство за запосленог, могла би се направити разлика да ли се додељеном наградом постиже краткотрајни или дуготрајни ефекат на статус запосленог.¹⁶ Употребом сличних параметара, можемо разликовати награде које се једнократно или виšekратно испољавају према запосленом.¹⁷ Подела награда би се могла извршити у погледу дејства на приватни или пословни живот запосленог.¹⁸ Иако би могло да се изврши и низ других класификација,¹⁹ основна подела би се могла свести на материјано и нематеријално награђивање запослених.²⁰

4.1. Материјално награђивање запослених

Материјалне или финансијске накнаде представљају основни систем награђивања и односе се на све материјалне надокнаде које запослени примају од својих компанија (послодаваца) и обухватају различите директне и индиректне облике награђивања.²¹ Сви запослени у компанији раде за материјалну накнаду те самим тим ће код већине њих дати позитиван ефекат уколико буду награђени неким додатним материјалним добром. У ред типичних материјалних награда које компанија додељује запосленима убрајамо повећање плате, бонус и власнички удео у компанији.

како би стекли одговарајуће вештине, а потом својим посвећеним радом допринели продуктивнијем раду компаније.

¹⁶ Краткотрајни ефекат би се могао односити на месечни бонус који је исплаћен запосленом поводом резултата компаније у том месецу, док се дугорајни ефекат очекује када запослени бива унапређен у хијерархији пословођења компанијом или ако му буде додељен власнички удео у компанији.

¹⁷ Пример вешекратног награђивања запосленог би се могла огледати у примеру да запосленом буде додељен фиксни бонус за наредних пет плата.

¹⁸ Наградно усавршавање у иностранству би могло да буде пример дејства награде на пословни живот запосленог, док би слободан дан, бонус или повишица плате представљао пример дејства награде на приватни живот запосленог.

¹⁹ Награђивање појединца или целог колектива, награда за чланове управе или за запослене у погону и сл.

²⁰ U. Rahardja, *op.cit.*, p. 389.

²¹ D. Došenović, Sistemi nagrađivanja zaposlenih radnika u organizacijama. *ECONOMICS-Innovative and economics research journal*, 4(1), 2016, str. 112.

4.1.1. Повећање плате

Плата представља индивидуалну накнаду коју компанија обавезно исплаћује запосленом за посао који је обавио у одређеном периоду (месечно), без обзира на његов учинак.²² Уколико је компанија задовољна радом запосленог, тежи да га задржи у свом пословању и подстакне да у наредном периоду буде продуктивнији у свом раду, она може донети одлуку да га награди тако што ће му повећати плату. Овим ће компанија остварити дугорочни позитиван ефекат на рад запосленог, с обзиром да повећање плате не представља *ad hoc* награду, већ има *ex nunc* дејство на све наредне редовне накнаде које му компанија исплаћује. До повећања плате може доћи уколико запослени буде унапређен на боље радно место. Том приликом би компанија двоструко мотивисала запосленог за будуће пословање у компанији. Првенствено, запослени је унапређен у хијерархији и налази се на бољем радном месту него што је то био случај до доношења овакве одлуке. С друге стране, оваква промена ће са собом донети запосленом и већу плату. Оно што из оваквог мотивисања запосленог не треба изоставити је да ће унапређењем запосленог на боље радно место очекивано имати и већу одговорност за радне обавезе које ће бити у његовом делокругу рада.

4.1.2. Бонус

Бонус је једнократна новчана награда коју компанија исплаћује запосленом за његове постигнуте резултате. Висина бонуса је углавном одређена индивидуалним перформансама, те уколико запослени оствари зацртане циљеве бонус се исплаћује.²³ Како би стимулативно деловало на све запослене и подстакло их да дају свој максимум у раду, потребно је да утврђивање и исплата бонуса буде поштена, правична, доследна и транспарентна.²⁴ Ова врста награде се најчешће исплаћује на месечном нивоу, али исто тако може бити предвиђена исплата и након реализације неког пројекта. Бонус се често користи када активност запослених има директан утицај на профитабилност компаније.²⁵

²² Г. Илић, *Менаџмент људских ресурса*. Бања Лука: Економски факултет, 2014, стр. 238.

²³ К. R. Allen, *Launching new ventures*, 5th ed. Boston: Houghton Mifflin Company, 2009, p. 291.

²⁴ М. Armstrong, *op.cit.*, p. 365.

²⁵ Директни утицај на профитабилност компаније имаће запослени који су „продајно особље“ компаније и који имају непосредан контакт са потрошачима. Пример награђивања запосленог исплатом бонуса који се често среће у пракси је у вези са продајом одређеног броја артикала (нпр. запослени који прода више од 50 артикала током месеца добија бонус од 20.000 РСД).

Награда у виду исплате бонуса мотивише запослене да дају свој максимум у раду, јер ако испуне зацртане циљеве за исплату бонуса они ће приходовати више од износа плате коју им компанија исплаћује.

4.1.3. Стицање власничког удела у компанији

Награђивање запосленог стицањем удела у друштву има вишеструко дејство. Компанија на тај начин жели да запослене награди за претходне резултате, мотивише за будуће, као и да у наредном периоду наставе пословање у компанији.²⁶ Запослени више неће радити само за плату, већ ће учествовати и у добити компаније (право на дивиденду) и имаће право гласа на седници скупштине компаније. Самим стицањем удела у основном капиталу друштва, запослени постаје сувласник компаније, а тиме долази и до поистовећивања интереса запосленог и компаније.

Овакво награђивање запосленог се у упоредном праву назива „планом власништва запослених над акцијама/уделима“ (енг. *Employee Stock Ownership Plan* – ЕСОП).²⁷ Осим што овај план представља важан метод награђивања запослених зарад њиховог продуктивнијег рада, он има за циљ и побољшање иновативне способности компаније.²⁸ Посредством овог плана запослени на одложен начин стичу власнички удео у компанији. У највећем броју случајева компаније ће бестеретно додељивати запосленима власничке уделе у виду бенефиција, али свакако постоји могућност да удео у компанији стекну теретно.²⁹ Запослени су заинтересовани за стицање власничког удела у компанији теретно и сматраће то бенефицијом уколико им се омогући да стекну удео под привилегованим условима у односу на оне који иначе важе за трећа заинтересована лица.

²⁶ D. Ellerman, T. Gonza, G. Berkopec, European Employee Stock Ownership Plan (ESOP): the main structural features and pilot implementation in Slovenia. *SN Business & Economics*, 2(12), 2022, p. 17.

²⁷ Седамдесетих година прошлог века у Сједињеним Америчким Државама појављује се и постаје широко распрострањен ЕСОП план. У наредним деценијама је уследило креирање нових модела, модификовањем иницијалног, али је ЕСОП стекао статус генеричког појма за све облике власништва запослених у компанији (D. Ellerman, T. Gonza, *A Generic ESOP: Employee Share Plan for Europe*. Brussels: European Federation for Employee Share Ownership, 2020, p. 8).

²⁸ Y. Zhang, Employee Stock Ownership Plans and Corporate Innovation. *Academic Journal of Management and Social Sciences*, 2(1), 2023, p. 54.

²⁹ K. J. Klein, Employee Stock Ownership and Employee Attitudes: A Test of Three Models. *Journal of Applied Psychology*, 72(2), 1987, p. 319.

Изменама и допунама Закона о привредним друштвима из 2019. године, омогућено је домаћим компанијама да на *sui generis* начин награде запослене власничким уделом у основном капиталу друштва. На тај начин се Република Србија придружила европским земљама које су прихватиле амерички ЕСОП модел.³⁰ Основна карактеристика ове подстицајне мере у домаћем праву огледа се у њеној примени само у друштвима с ограниченом одговорношћу.³¹ Применом овог поступка компаније би омогућиле појединим запосленима да, протеклом одређеног времена и по привилегованој цени, стекну удео у друштву под најчешћим условом да у датом периоду компанију не напусте.³² Истовремено се не искључије могућност да компанија предвиди још неки, законом дозвољени, услов. Да би се спровела у дело ова подстицајна мера стицања удела у основном капиталу компаније, сагласно Закону о привредним друштвима дефинисана су два нова појма: 1) резервисани сопствени удела (PCY)³³

³⁰ Европи и даље недостаје универзални модел преноса власничког удела из компаније на запослене (P. M. Alguacil, Tax treatment of co-operatives in Europe under the State aid rules. 1091–1104 in *Genossenschaften im Fokus einer neuen Wirtschaftspolitik*, edited by Brazda, Johann., Markus Dellinger, Dietmar Röfl. Wien: LIT-Verlag, 2012, p. 1092). Иако сви модели у основи садрже подстицај за стицање удела (акција) у компанији од стране запослених, свака држава је имплементирањем ЕСОП плана у своје законодавство дала одређени идентитетски карактер којим се њен модел разликује од већ постојећих.

³¹ У акционарском друштву је већ постојала могућност да компанија додели акције запосленима, повезаном друштву или да награди чланове одбора директора, односно извршног и надзорног одбора, ако је управљање друштвом дводомно, али највише до 5% било које класе акција у току пословне године, под условом да је таква могућност предвиђена статутом (чл. 282, ст. 4, т. 2 ЗПД). До 2019. године је АД за ову намену могло да издвоји максимално 3% акција на годишњем нивоу, али је изменом ЗПД тај праг подигнут на 5%.

³² М. Јовановић Zattila, Право запосленог на стицање удела у друштву са ограниченом одговорношћу. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 100, 2023, стр. 69. Оправдање за ограничењем примене овог института у домаћем праву само на друштва с ограниченом одговорношћу може се пронаћи у чињеници да је највећи број малих и средњих компанија регистровано у форми ДОО и да је код њих најзаступљенији проблем прелазак запослених у другу компанију због бољих услова пословања (нпр. ИТ сектор).

³³ Према Закону о привредним друштвима, резервисани сопствени удео друштва с ограниченом одговорношћу сматра се уделом који друштво бестеретно стиче од постојећег члана друштва у циљу издавања финансијског инструмента – право на стицање удела из истог. Друштво овако стеченим уделом не може располагати на други начин, нити га може заложити као средство обезбеђења у неком правном послу. За разлику од сопственог удела, једночлано ДОО може имати резервисани сопствени удео. У односу на сопствени удео, дистинкција се огледа и у могућству да ДОО да има више резервисаних сопствених удела. Потреба ДОО за претходно наведеним произлази из законског ограничења да све емисије ФИПСУ из једног резервисаног сопственог удела имају исти дан доспећа и исти рок за плаћање цене. Притом, проценат учешћа

и 2) финансијски инструмент – право на стицање удела (ФИПСУ).³⁴

За разлику од упоредне праксе где је у великој мери заступљена примена ЕСОП система награђивања запослених, у нашој пракси то није случај. Четири године од усвајања овог модела награђивања запослених у праву Републике Србије, безмало двадесет компанија је своје запослене наградило власничким уделом.³⁵ Одсуство примене овог метода награђивања запослених можемо пронаћи у неславним последицама учешћа запослених у власничким структурама друштва у моделу самоуправљања. Међутим, садашњи модел власништва запослених у компанији почива на основама капиталистичког уређења и у знатној мери се разликује од оног који је одликовао привреду социјализма. Сагласно таквом виђењу, домаћим компанијама је потребно указати да им ова корпоративна метода награђивања помаже да мотивишу своје запослене и тиме остваре боље резултате у пословању. Применом овог модела награђивања и инвестирањем у продуктивнији рад запослених остварује се и одрживи развој компаније у погледу њених људских ресурса.

свих резервисаних сопствених удела не може бити већи од 40% његовог основног капитала друштва. Друштво може да стекне резервисани сопствени удео само од удела чланова чији су улози у целости уплаћени/унети. Додатно ограничење на страни ДОО, а истовремено у заштиту оних који нису гласали за стицање РСУ, огледа се у чињеници да се он може формирати само од удела оних чланова који су на скупштини гласали за усвајање ове одлуке. Овим решењем се правично штите несагласни чланови ДОО за стицање РСУ, тиме што њихови удели остају неповредиви приликом спровођења овог поступка. Више видети (М. Јовановић Zattila, *op.cit.*, стр. 62-64).

³⁴ Ово је нови финансијски инструмент у праву Републике Србије. Сагласно Закону о привредним друштвима, финансијски инструмент – право на стицање удела је непреносив финансијски инструмент који издаје ДОО и на основу кога његов ималац остварује право да стекне удео у друштву. Стицање удела помоћу овог финансијског инструмента је условљено протеком одређеног периода до дана доспећа, и исплатом одређене цене која је уговором регулисана између друштва и запосленог. Постојећи чланови друштва неће имати могућност да искористе право прече куповине удела који се стиче на овај начин, с обзиром да из чл. 159д, ст. 10 ЗПД у вези са чл. 159в, ст. 4 произлази да се издавање ФИПСУ не сматра јавном понудом у смислу Закона о тржишту капитала („Сл. гласник РС“, бр. 129/2021). Попут резервисаног сопственог удела, и финансијски инструмент – право на стицање удела се не може заложити. Однос запосленог и друштва у погледу стицања ФИПСУ представља личну облигацију (*intuitu personae* однос), те самим тим он не може бити пренет другом лицу од стране имаоца, нити може бити предмет наслеђивања. Више видети (М. Јовановић Zattila, *op.cit.*, стр. 64-65).

³⁵ Вид. Листа активних финансијских инструмената регистрованих у ЦР ХоВ - Право на стицање удела (ПСУ), <http://www.crhov.rs/?Opcija=5&TipHartije=prava> (приступљено 20.9.2024. године).

4.2. Нематеријално награђивање

Менаџмент компаније или комисија за накнаде определиће се да нематеријално мотивише запосленог уколико процени да материјална награда за њега неће имати стимулативно дејство. То би могао да буде случај са запосленим који је материјално обезбеђен и коме додатна новчана средстава не представљају подстицај за бољи и успешнији рад у компанији. Ову врсту награде би карактерисала свака активност која у позитивном смислу има утицај на интелектуално, емоционално и физичко стање запосленог, а истовремено не улази у категорију материјалних награда.³⁶ Листа нематеријалних награда је отвореног типа, јер се непрестано појављују нови начини за подстицај рада запослених. Као репрезентативне нематеријалне награде можемо навести: додела признања и похвала запосленима, професионално усавршавање у земљи и иностранству, као и омогућавање организовања флексибилног радног времена запосленом.

4.2.1. Похвала и признање

Оборива је претпоставка да новчана награда представља најбољи мотивацију за просперитетнији рад запослених у компанији.³⁷ Наиме, док ће једне више мотивисати новчана награда, друге запослене ће више обрадовати, а тиме и подстаћи на посвећенији рад, јавна похвала или додељено признање.³⁸ Похвала може бити упућена запосленом у свакодневnoj комуникацији након успешно обављеног задатка или пак јавно на састанку коју могу чути и остали запослени.³⁹ На тај начин се запосленом исказује захвалност за његова пословна достигнућа.⁴⁰ Након добијеног признања или похвале код запосленог ће се појачати осећај припадности компанији и истовремено ће стимулативно деловати на

³⁶ L. Galetić, *Kompenzacijski menadžment: upravljanje nagraživanjem u poduzećima*. Zagreb: Sinergija, 2015, str. 21.

³⁷ Претпоставка је да ће на мотивацију запослених, који имају довољно новца за своје свакодневне приватне потребе, више утицати признање и препознавање њихових пословних резултата него што би то био случај са новчаним наградама.

³⁸ Похвале и признања могу бити јавно саопштена запосленом или писмено доделом захвалнице.

³⁹ Пример јавне похвале би могло да буде упућивање похвале запосленом пред осталим запосленима поводом успешно обављеног радног задатка.

⁴⁰ M. Armstrong, *op. cit.*, p. 385. Упућивањем јавне похвале запосленом пред колективом он стиче добија на публицитету и јавној промоцији његових професионалних достигнућа и личних вештина (K. Goffin, R. Mitchell, *Innovation Management: Effective Strategy and Implementation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, p. 303).

његову посвећеност будућем раду.⁴¹ Такође, оваквим видом награде се подиже самопоуздање запосленом са јасном назнаком да се прати и цени његов рад. Узгред, друштво за овакав вид награђивања има минималне трошкове или их и нема, а неретко се оствари бољи ефекат него што то буде случај са новчаним наградама.

4.2.2. Професионално усавршавање у земљи и иностранству

У ред нематеријалних награда које компанија може да упути запосленима убрајамо и омогућавање професионалног усавршавања у земљи или иностранству. Овакву подстицајну меру компанија ће усмерити према оним запосленима у којима препознаје потенцијал за стицање нових квалификованијих вештина за обављање пословних задатака. Усавршавање ће подстицајно деловати на запослене, с обзиром да би након тога могли да добију унапређење за обављање других радних места у компанији, која су притом боље плаћена. Независно од тога, на запослене ће стимулативно утицати ова награда, јер компанија инвестирањем у њихово едуковање уважава њихову личност, док ће они сами тиме препознати допринос њихових вештина у систему пословања компаније. За разлику од похвала и признања, овде ће компанија имати одговарајуће издатке за усавршавање запослених, али ће јој се то вишеструко вратити, с обзиром да ће добити квалификованијег запосленог. Инвестирање у усавршавање запослених је типичан пример тежње ка одрживом развоју компаније.

4.2.3. Организовање флексибилног радног времена

Појава онлајн пословања је у одређеној мери променила традиционалан облик обављања пословних обавеза. Из тог разлога, компаније појединим запосленима омогућавају да флексибилно организују своје радно време. Подстицај овакве одлуке се огледа у омогућавању запосленом да сам одреди време за испуњење предвиђених радних обавеза.⁴² Наиме, под флексибилним радним временом се подразумева да број и распоред радних сати није фиксно одређен.⁴³ Запосленом се доделе радни

⁴¹ X. Mu, Brief analysis of the impact of material incentives and non-material incentives on the performance of enterprise employees. *Frontiers in Business, Economics and Management*, 6(3), 2022, p. 68.

⁴² Флексибилно организовање радног времена је погодније за висококвалификоване и руководеће послове, док је мање прикладно за производне и индустријске послове (F. Bahtijarević-Šiber, *Management ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing, 1999, str. 700).

⁴³ A. Bilić, *Fleksibilno radno vrijeme – modus rekonciliјacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca*. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54(3), 2017, str. 563.

задаци и евентуално се укаже на део радног времена када је неопходно да буде на послу, док за остатак времена запослени има потпуну контролу да организује спровођење у дело својих пословних задатака. Флексибилно организовање радног времена ће стимулативно деловати на запослене и они ће бити продуктивнији у свом раду, јер неће радити када морају, већ када желе.

5. Закључак

Један од главних потенцијала на коме компанија заснива своју конкурентност на тржишту се огледа у њеном људском ресурсу који креира и спроводи у дело њене пословне пројекте. Како би одржала своју позицију на тржишту и истовремено претендовала да оствари што бољи пословни резултат, компанији су поред капиталних потребна и одговарајућа инвестирања у њен људски ресурс. Тим поводом, стратегија корпоративног управљања биће усмерена да подстиче запослене да буду што продуктивнији у свом раду, као и да задржи у компанији најстручнији кадар. За постизање ових циљева биће неопходно да компанија у свој портфолио имплементира програм награђивања запослених. Награда ће следовати запослене који дају најбоље резултате, чиме ће их она подстаћи не само да одрже такав ниво пословања, већ да у наредном периоду буду још продуктивнији у свом раду. Независно од њих, награђени ће бити и најпосвећенији који, дајући свој максимум, у великој мери доприносе остваривању пословног резултата компаније. Награђени ће бити и сви они код којих менаџмент или комисија за награде, уколико је унутрашњом систематизацијом предвиђена, препозна потенцијал за остваривање бољих пословних резултата. Стимулативно награђивање запослених мора се заснивати на објективним параметрима. Уколико то не буде био случај, награђивање оних који не доприносе лукративности компаније може дестимулативно утицати на све оне који то чине, а не буду били награђени.

Приликом награђивања запослених неопходно је узети у обзир и њихове личне преференције. Запослени који не жуди материјалном, награда у виду повећања плате или исплата бонуса неће стимулативно деловати на њега, као што би био случај са запосленим коме је то примарни циљ рада у компанији. Код неких запослених ће већи подстицај да изазове изговорена похвала пред колективом или додељена захвалница за постигнут резултат, него што би то био случај са неком врстом материјалног награђивања. У вези с тим, на актерима спровођења корпоративне политике награђивања је да сагледају све релевантне параме-

тре пре него што донесу одлуку да неког запосленог награде. Награда која не делује стимулативно и не подстиче запосленог да буде продуктивнији у свом раду, истовремено неће допринети и одрживом развоју компаније.

Литература

Allen, K. R. (2009). *Launching new ventures*, 5th ed. Boston: Houghton Mifflin Company

Bilić, A. (2017). Fleksibilno radno vrijeme–modus rekonciliјacije privatnog i poslovnog života radnika te povećanja kompetitivnosti poslodavca. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. 54 (3). 2017. 561-585.

Богичевић Миликић, Б. (2011). *Менаџмент људских ресурса*. Београд: Центар за издавачку делатност, Економског факултета

Васиљевић, М. (2007). *Корпоративно управљање: правни аспекти*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду

Došenović, D. (2026). Sistemi nagrađivanja zaposlenih radnika u organizacijama. *ECONOMICS-Innovative and economics research journal*. 4 (1). 2016. 107-118.

Ellerman, D. Gonza T. (2020). *A Generic ESOP: Employee Share Plan for Europe*. Brussels: European Federation for Employee Share Ownership

Ellerman, D., Gonza T., Berkopec G. (2022). European Employee Stock Ownership Plan (ESOP): the main structural features and pilot implementation in Slovenia. *SN Business & Economics*. 2 (12). 2022. 1-20.

Klein, K. J. (1987). Employee Stock Ownership and Employee Attitudes: A Test of Three Models. *Journal of Applied Psychology*. 72 (2). 1987. 319-332.

Илић, Г. (2014). *Менаџмент људских ресурса*. Бања Лука: Економски факултет

Goffin, K., Mitchell R. (2010). *Innovation Management: Effective Strategy and Implementation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

Galetić. L. (2015). *Kompenzacijski menadžment: upravljanje nagraživanjem u poduzećima*. Zagreb: Sinergija

Festing, M., Sahakiants I. (2010). Compensation practices in Central and Eastern European EU member states: An analytical framework based on institutional perspectives, path dependencies, and efficiency considerations.

Thunderbird International Business Review. 52 (3). 2010. 203-216.

Јовановић Zattila, М. (2023). Право запосленог на стицање удела у друштву са ограниченом одговорношћу. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 100. 57-71.

Armstrong, M., Stephens T. (2005). *A Handbook of Employee Reward Management and Practice*. London: Kogan Page Publishers

Alguacil, P. M. (2012). Tax treatment of co-operatives in Europe under the State aid rules. 1091–1104 in *Genossenschaften im Fokus einer neuen Wirtschaftspolitik*, edited by Brazda, Johann., Markus Dellinger, Dietmar Rößl. Wien: LIT-Verlag

Fahlbeck, R. (1999). Employee Loyalty in Sweden. *Comparative Labor Law & Policy Journal*. 20 (2). 1999. 297-319.

Тодоровић, С. (2020). *Модел за унапређење пословних резултата малих и средњих предузећа*, Нови Сад

Stevanović, S., Belopavlović G. (2011). Atraktivnost stimulacija zaposlenih u savremenom društvu. 77-91. *Tematski zbornik Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. ur. Zubović Jovan. Beograd: Institut ekonomskih nauka

Rahardja, U., Lutfiani N., Sudaryono S. Rochmawati R. (2020). The strategy of enhancing employee reward using TOPSIS method as a decision support system. *IJCCS (Indonesian Journal of Computing and Cybernetics Systems)* 2020. 14 (4). 387-396.

Bahtijarević-Šiber, F. (1999). *Management ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing

Wayne F. Cascio, *Managing Human Resources*. New York: McGraw-Hill

Rothwell, W.J., Kazanas H. C. (2003). *Planning and managing human resources: strategic planning for human resources management*. Amherst, Massachusetts: Human Resource Development Press

Mu, Xiyuan (2022). Brief analysis of the impact of material incentives and non-material incentives on the performance of enterprise employees. *Frontiers in Business, Economics and Management*. 6 (3). 67-69.

Zhang, Y. (2023). Employee Stock Ownership Plans and Corporate Innovation. *Academic Journal of Management and Social Sciences*. 2(1). 2023. 54–59.

Sitopu, Y. B., Sitingjak K. A., Marpaung F. K. (2021). The Influence of Motivation, Work Discipline, and Compensation on Employee Performance. *Golden Ratio*

of Human Resource Management 2021. 1(2). 72-83.

Прописи

Закон о привредним друштвима. *Сл. гласник РС*. Бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019 и 109/2021.

Закон о тржишту капитала. *Сл. гласник РС*. Бр. 129/2021.

Prof. Milena Jovanović Zattila, LL.D,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

REWARDING EMPLOYEES AS A CORPORATE METHOD FOR SUSTAINABLE COMPANY DEVELOPMENT

Summary

The migration of employees in search of better living conditions and working standards is one of the key issues faced by market competitors. In corporate governance, this challenge may be resolved by the employee reward system. This approach stimulates employees to stay with the company and concurrently motivates them to improve their productivity at work. There are different types of rewards which produce various effects among employees, depending on their personal preferences. By rewarding employees and investing in human resources, the company's ultimate goal is to positively influence future business operations, and thus contribute to sustainable company development. In the first part of the paper, the author examines the concept and significance of employee rewards within a company. Then, the author explores the role of employee rewards in corporate governance. In the final part, the author analyzes typical types of material and non-material rewards for employees and their impact on the sustainable development of the company.

Keywords: *employee rewarding, corporate governance, sustainable company development.*

ТОКЕНОМИЈА: УВОД У АНАЛИТИЧКИ ОКВИР**

Апстракт: *Токеномија назив за феномен економских система усредсређених на токене као дигиталну имовину која има различите функције: средство размене, инструмент управљања, метод приступа услугама у оквиру децентрализованих мрежа. Блокчејн технологија је основ за токеномију. Токеномија је економска рефлекција појма токенизације. токенизација се дефинише као и као дигитализован процес издавања токена на блокчејну који садрже у себи неко право. Токен је суштински дигитални фајл који представља право које је у њему садржано, засведочено путем блокчејна. Токене може да креира било који корисник интернета. Учесници у трансакцијама се сусрећу директно, без посредника и трансакционих трошкова, без географских и временских ограничења, а уз знатно више ликвидности и транспарентности.*

Кључне речи: *токенизација, токеномија, Закон о дигиталној имовини, блокчејн.*

1. Увод

Токеномија, спој речи „токен” и „економија”, је назив за феномен економских система усредсређених на токене као дигиталну имовину која има различите функције: средство размене, инструмент управљања, метод приступа услугама у оквиру децентрализованих мрежа.¹

Блокчејн технологија је основ за токеномију.² Она је, као и технологија

*peri@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0001-8505-446X

**Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

¹ А. Berentsen, F. Schär, *A short introduction to the world of cryptocurrencies*, FRB of St. Louis Working Review, 2018.

² Блокчејн (енг. *Blockchain*) сложеница је речи *Block* (блок) и *Chain* (ланац). Ради се о

дистрибуиране књиге,³ омогућила „економију засновану на токенима”: токени представљају дигитални израз одређене економске вредности попут права својине, права управљања или других облика дигиталне имовине. Способност токена да обезбеди трансакције без потребе „поверења” у класичном смислу („*trustless*” трансакције) уз гарантовање

концепту заснованом на коришћењу криптографски заштићеног ланца трансакционих блокова. Информације о трансакцијама се уносе у формат дигиталних блокова, а блокови се везују у ланац. Блокови се везују криптографски: садржај блока не може да се промени а да се не измени садржај свих других блокова који му претходе. Дакле, блокчејн је датотека која информације складишти у блокове. Сваки је блок везан за следећи блок коришћењем криптографске сигнатуре. Ово омогућава да блокчејнови буду коришћени као деловодна књига коју може да дели или верификује свако са са одговарајућом дозволом да то чини. Концепт верификације дигиталних података праћењем кроз блокове идентичан је деловној књизи: блокови функционишу као књиговодствени улошци дигиталног деловодника. Блокчејн омогућава складиштење и дељење информација кроз блокове у *peer-to-peer* мрежи (мрежи кроз коју учесници комуницирају без посредника). Значај технологије блокчејна је што осигурава аутентичност дигиталних података: поверење у класичном правном односу замењено је верификацијом кроз податке у блоковима на горе наведени начин. Блокчејн концепт је транспарентан и омогућава ефикасну (брзу и јефтину) трансмисију информација у информатичким мрежама. Више о блокчејну и правним питањима његовог функционисања и развоја, П. Цветковић, *Блокчејн као правни феномен: уводна разматрања*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 87, 2020, 127-144.

³ Блокчејн концепт потпада под шири појам „Дистрибуиране јавне књиге“ (енг. *Distributed Ledger Technology – DLT*). Овај термин први је пут употребљен у Извештају који је израдила експертска група за потребе Владе Уједињеног Краљевства (“*Distributed Ledger Technology: Beyond Block Chain. A report by the UK Government Chief Scientific Adviser*”, 2016, доступно на адреси https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492972/gs-16-1-distributed-ledger-technology.pdf, 15. 01. 2020). ДЛТ се дефинише као база података која се простире на више различитих локација, земаља или институција, и типично је јавна. Подаци се складиште један након другог у континуираним деловодницима: нови податак се додаје онда када учесници постигну сагласност о томе. ДЛТ технологија повезана је са савременим значењима термина „документ“. При томе се полази од следећег: приступ информацији и спречавање њене промене (заштита „интегритета“ информације) важнији су него сам документ. Код ДЛТ технологије верификација информације наступа аутоматски кроз информациони систем базиран на криптографији и заштити података. Та информација је одобрена након верификације од стране учесника у мрежи (чворова, односно учесника који стоје иза рачунара који чине мрежу) овлашћених за ту верификацију. Право ЕУ управо овако и дефинише мрежни чвор: то је „(.) уређај или процес који је део мреже и који садржи потпуну или делимичну реплику евиденције свих трансакција на дистрибуираној књизи. Видети: Уредба ЕУ 2022/858 за тржишне инфраструктуре засноване на технологији дистрибуираног записа (чл. 2. тач. 4; *Regulation (EU) 2022/858 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology, and amending Regulations (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 and Directive 2014/65/EU*).

„непроменљивости” трансакције је у корену његове економске вредности и могућности да буде основ за изградњу токенизованих економија

У контексту економске вредности, три су карактеристике које утичу на вредност токена и његову потражњу: укупна понуда токена, број токена у оптицају и максимални број токена. Примери показују да модели ограничене понуде стварају дефлаторни притисак који повећава дугорочно вредност токена. Пример оваквог приступа је биткоин који је ограничен на 21 милион јединица. Насупрот томе, инфлаторни модели – где се нови токени непрекидно издају – повећавају ликвидност и дају подстицај кроз награде учесницима у моделима заснованим на улагању. Дистрибуција токена, укључујући Иницијалну понуду токена („*Initial Coin Offering*“ – *ICO*)⁴ и „*airdrops*” стратегију⁵ игра кључну улогу у изградњи поверења у токене.⁶

2. Токенизација

Токеномија је економска рефлекција појма токенизације.⁷ Не постоји општеприхваћена и устаљена дефиниција овог појма. За потребе методолошког приступа, токенизација се дефинише као дигитализован процес издавања токена на блокчејну који садрже у себи неко право. Токен је суштински дигитални фајл који представља право које је у њему садржано, засведочено путем блокчејна.⁸

⁴ О *ICO* процедури видети више *infra* у тач. 3.

⁵ „*Airdrop*“ криптовалуте је маркетиншка стратегија која укључује слање токена на адресе виртуелних новчаника. Мале количине нове виртуелне валуте се шаљу у новчанике активних чланова блокчејн заједнице бесплатно или у замену за малу услугу, као што је ретвитовање поста послатог од стране компаније која је издала валуту. Крајњи циљ овог приступа је промовисање и допринос расту коришћења новог токена.

⁶ S. T. Howell, M. Niessner, and D. Yermack, *Initial coin offerings: Financing growth with cryptocurrency token sales*, *The Review of Financial Studies*, 33. 9 (2020): 3925-3974. Рад доступан на https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24774/w24774.pdf на дан 20.11. 2024.

⁷ Видети: Stylianos Kampakis, *Three case studies in tokenomics*, *The Journal of The British Blockchain Association* 1.2 (2018). Рад доступан на: <https://jbba.scholasticahq.com/article/6325.pdf> на дан 20. 11. 2024.

⁸ Овај процес треба разликовати од токенизације података где се подаци чији се садржај жели заштитити (попут шифри за платне картице) штите тако што се пребацују у низ насумично одабраних карактера који се називају токенима. Токенизација у овом, техничком смислу, је процесу којм се имовина дигитализује кроз различите врсте осетљивих података, укључујући оне везане за плаћања, попут бројева платних картица, али и података који су везани за идентификацију или аутентификацију,

Токенизација нови облик дигитализације имовине. Право садржано у токену може бити право својине на покретној или непокретној ствари, удео у привредном друштву, право интелектуалне својине, финансијски инструмент, право на учествовање у добити (право на дивиденду), право на камату, право да се захтева испуњење одређене чинидбе итд: битно је да вредности које се токенизују могу да добију дигитални облик.

Токене је могуће пренети кроз *peer-to-peer* конекције, без посредовања треће стране. Овај облик имовине је високо ликвидан, будући да га је могуће продати или купити у било којем тренутку на платформи за трговање: могућност трговања расте као последица веће могућности учешћа у таквој трговини (више субјеката може купити или продати мале делове имовине у складу са сопственим интересима и расположивим средствима). Могућност размене постоји без „аналогних” ограничења, попут котирања на берзи или сличних услова. Токене може да креира било који корисник интернета. Учесници у трансакцијама се сусрећу директно, без посредника и трансакционих трошкова, без географских и временских ограничења, а уз знатно више ликвидности и транспарентности

Иако би начелно сваки облик имовине било могуће токенизовати, постоје области у којима је тај процес знатно једноставнији од осталих. У питању су средства која су лако заменљива, као и нематеријална имовина. Код заменљивих средстава постоји могућност лакше конверзије токена, будући да их је углавном могуће поделити у неколико јединица, нпр. делове одређеног износа вредности. Токенизацијом се може пренети право на и на делу имовине, јер технологија токенизације дозвољава фрагментирање права на најмањи могући ниво. Нпр. токенизацијом непокретности субјекат може да буде власник, нпр. хиљадитог дела неке непокретности (или права из непокретности). Субјекат може бити сувласник неког потраживања или можете имати учешће у неком нематеријалном или економском праву (видео права, технологија и сл.).

Токенизована средства се могу ефикасније дистрибуирати: у овом контексту, токенизација ствара нове изворе вредности (прихода) аутоматизацијом процеса размене, без посредовања и валидације од стране трећих лица, уз додатну могућност повезивања на *Big Data*⁹ из диги-
попут идентификационог документа, броја лиценце, лозинке и слично.

⁹ „*Big Data*“ су назив за могућност, засновану на дигитализацији великих делова привреде и друштва и повезаном брзом расту доступних података, да се прикупљањем,

талног окружења и дигиталних система.

Правна заједница је препознала значај феномена токеномије и токенизације. Сходно томе, токенизација ће наћи своје место у правном дискурсу. Фактори који обликују и одређују карактеристике токенизације су следећи:

токенизација и токеномија имају има најмање троструку перспективу: технолошку, економску и правну. Стога правна анализа укључује мултидисциплинарни приступ у циљу пружања одговора на питања која поставља токенизација примењена у различитим околностима, вредностима и предметима токенизоване трансакције.

како су токенизација и токеномија релативно нове појаве, у циљу правилног формулисања релевантних законских правила и принципа, потребно је да се идентификују вредности које се морају заштитити и обезбедити у процесу токенизације. Илустративна листа тих вредности укључује:

- демократизација и олакшан приступ финансијским процесима (пошто је токенизација процес између „једнаких” субјеката, е. „peer to peer“);
- повећана ликвидност трансакције захваљујући њеном поједностављивању;
- токенизација има потенцијал да смањи потребу за поузданим посредницима (тј. заснива се на равноправном трговању);
- повећана транспарентност: токенизација повећава транспарентност и следљивост власништва токена;
- оптимизација процеса (нпр. аутоматизована исплата дивиденди путем паметних уговора).¹⁰

складиштењем и проценом тих података добије знање које додаје вредност и релевантно је за доношење одлука у управљању процесима и системима. Ови подаци се могу аутоматски користити у реалном времену, уз ниске маргиналне трошкове прикупљања и коршћења. Њихово коришћење доноси боље резултате него традиционална анализа података. Подаци су најмања јединица машински читљивих кодираних информација. Количина и квалитет таквих података је одлучујући за квалитет резултата анализе великих података. Постоје четири карактеристике великих података: 1. Обим података; 2. Брзина обраде података; 3. Разноврсност података; 4. Веродостојност података (енг. „Four Vs: Volume, Velocity, Variety, Veracity”). Видети: Herbert Lin, *Technology's limited role in resolving debates over digital surveillance*, Science, 345.6198 (2014): 728-730.

¹⁰ Више о паметним уговорима видети *infra* у напомени 13.

3. ICO процедура

Токени су углавном постали популарни појавом *ICO* процедуре (eng. *Initial Coin Offering*) где су тимови на основу (понекад крајње дискутабилних) пословних идеја издавали токене и прикупљали а основу којих су прикупљали огромне количине новца. *ICO* је начин да компанија или организација креира сопствену криптовалуту и затим је јавно понуди за куповину. У *ICO*-у, купци нових токена размењују криптовалуте са компанијом за новостворене токене. Компанија добија капитал; купац добија токене и сва обећања која долазе са њим.

Кључни документ *ICO* пројекта је тзв. „*white paper*” (бели папир). То је документ који је издала компанија која стоји иза *ICO* пројекта.¹¹ Бели папир је главни извор информација за потенцијалне *ICO* инвеститора: овај документ је добровољно обелодањивање информација које се обично састоје од описа пословне идеје, мапе пута која укључује кључне прекретнице, намеравану употребу прихода, тим изван пројекта који је у питању и временски распоред за продају токена.¹² Конкретније, информише потенцијалне инвеститоре о уоченим могућим проблемима, начину решавања проблема, броју издатих токена, цени токена, како ће се токени издати, како ће се користити, колики капитал планирају да подизање итд. Информације садржане у Белом папиру су од огромног значаја: наиме, током процеса *ICO* не постоје специјализовани посредници као што су инвестиционе банке који преузимају ризик емисије. Бели папир је кључни извор информација за доношење одлука о преузимању ризика приликом куповине токена који се емитују у *ICO* поступку.

Када је у питању *ICO*, на самом почетку реализације токенизације потребно је креирати токен и паметни уговор. Без њега нема *ICO*-а: дистрибуција токена се реализује путем паметног уговора унапред програмираног на блокчејну.¹³ Једном креиран, паметни уговор се не може

¹¹ „Бели папир” уређен је члановима 19-27 (*passim*) Закона о дигиталној имовини Републике Србије, *Сл. Гласник РС*, бр. 153/2020.

¹² D. Florysiak, Al. Schandlbauer, *The information content of ICO white papers*, 15 Jan. 2019. доступан на: https://efmaefm.org/0EFMAMEETINGS/EFMA%20ANNUAL%20MEETINGS/2019-Azores/papers/EFMA2019_0509_fullpaper.pdf на дан 20. 11. 2024.

¹³ Блокчејн и паметни уговори су две различите технологије које су уско повезане једна са другом. Паметни уговор је рачунарски програм заснован на блокчејну који аутентификује, омогућава и спроводи норме уговора садржане у програмском коду. Заснован је на криптографском процесу који омогућава извршење уговора када се испуне претпоставке садржане у коду. Паметни уговор аутоматски испуњава обавезу, у складу са договором страна. Када се паметни уговор (у облику програмског кода)

мењати: најмања грешка у коду значи колапс целог система Приликом слања средстава, инвеститори треба да наведу своју адресу крипто новчаника¹⁴ на коју ће добити токене. У пракси, највећи број издатих *ICO*-а се креира на Етереум (е. *Ethereum*) блокчејну.¹⁵ Разлог за то је што је брже и јефтиније користити Етереум блокчејн него изградити сопствени. У већини *ICO* пројеката, издати токени не дају инвеститорима право учешћа у компанији и право да доносе одлуке.

Токени који су купљени кроз *ICO* се дистрибуирају путем паметних уговора. Ови уговори самоизвршиви инструменти аутоматски спроводе плаћања када буду испуњени услови који су „уметнути“ у паметни уговор.¹⁶

унесе у блокчејн, једини начин на који се извршавање програма може одвијати је према учитаном коду. Видети више у: Predrag Cvetković, *Liability in the context of blockchain-smart contract nexus: Introductory considerations*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 89 (2020): 83-100.

¹⁴ Крипто новчаници су апликације, уређаји или начини складиштења, слања и примања криптовалута. Пошто постоје само у дигиталном облику, криптовалуте се не држе у физичком новчанику, већ у блокчејну. Њима се приступа путем механизма криптографије, тј. јавни и приватни кључеви (видети: Raphael Imfeld, *Increasing Privacy in Smart Contracts: Exploring Encryption Mechanisms* (2022). Рад је доступан на: <https://ederjohn.com/files/theses/BA-R-Imfeld.pdf> на дан 20. 11. 2024. Јавни кључ је адреса на блокчејну на којој се налазе криптовалуте. Јавни кључ је доступан свима. На другој страни је приватни кључ: видљив је само власнику крипто новчаника, са сличном функцијом као пин број кредитне картице. Приватни кључ омогућава приступ крипто новчанику. Као резервна опција постоји насумични скуп речи (у случају да се изгуби приватни кључ), тј. „seed phase“. У случају да се приватни кључ и средства за почетак фазе изгубе, они су и даље на блокчејну, али су недоступни. Видети: Erinle Yimika, et al. *SoK: Design, vulnerabilities and defense of cryptocurrency wallets*. *arXiv preprint arXiv:2307.12874* (2023). Рад доступан на: <https://arxiv.org/pdf/2307.12874> на дан 20. 11. 2024. Познат је случај милијардера Џејмса Хауела, који је бацрио стари хард диск на коме је сакупио 7.500 биткоина (у то време вредан преко 200 милиона евра).

¹⁵ Етереум је јавна дистрибуирана развојна платформа отвореног кода заснована на блокцххаин технологији креирана са циљем да омогући програмерима да развијају децентрализоване апликације. Заснован је на искуствима примене блокчејна у контексту биткоина. Има свој програмски језик („Solidity“) и валуту (*Eter*). Видети више у: Chris Dannen, C. (2017). *Introducing Ethereum and solidity*. Berkeley: Apress. Доступно на: <https://cms.lowimpact.org/wp-content/uploads/Introducing-ethereum.pdf> на дан 20. 11. 2024, на стр. 89-111.

¹⁶ Креирање токена се спроводи кроз различите платформе. Ево примера. *Bitbond* (<https://www.bitbond.com/>): реч је о *Peer-to-peer* платформи за позајмљивање која користи технологију блокчејна за олакшавање прекограничног кредитирања. Омогућава зајмопримцима да приступе кредитима од инвеститора широм света користећи дигиталне валуте као што је биткоин. *TrustToken* (<https://www.trusttoken.com/>): реч је о платформи која омогућава креирање токена базираних на имовини

3.1. Класификација токена

Не постоји јединствена и општеприхваћена класификација токена. Токен је дигитална репрезентација вредности на блокчејну, а токенизација је процес трансформације вредности у дигитални облик коришћењем блокчејн технологије. Кључни критеријум у оба случаја је вредност која је у дигиталном облику и која се налази на блокчејну. Садржај или вредност токена – у оквиру онога што је технички могуће и законских, пореских или административних ограничења – може се дефинисати. У овом својству, токени се разликују од многих конвенционалних јединица вредности, хартија од вредности и пре свега од *FIAT* валута.¹⁷

Постоји разлика између појма токена и коина.

Коин је ознака за средство плаћања (као што је некада било злато). Коини се користе за куповину и продају ствари. Они су дигитални новац: разменљиви, дељиви, преносиви, трајни и ограниченог обима (новца има само онолико колико се одштампа; а биткоина само онолико колико се ископа). Њихова једина функција је да имитирају новац.

С друге стране, токен може бити представљање имовине компаније, или може бити репрезентација права на приступ услугама или производима. Биткоин (и било који други новчић) се може користити за куповину токена. Али токен се не може користити за куповину биткоина (или било ког другог токена): токени се могу користити као средство плаћања али унутар екосистема пројекта (тада имају функцију

(тзв. „*asset based*” токена; видети фише инфра). Ови токени су подржани средствима из стварног света, као што су валуте или роба, и њима се може трговати на разним берзама. *Harbor* (<https://goharbor.io/>): ово је платформа а која поједностављује процес улагања у приватне хартије од вредности коришћењем блокчејн технологије. Омогућава емитентима да дигитализују своје хартије од вредности, а инвеститорима да приступе и тргују овим хартијама од вредности на безбедан и усклађен начин. *Polymath* (<https://polymath.network/>): ради се о платформи која омогућава издавање тзв. инвестиционих („*security*”) токена. То су дигитални токени који представљају власништво над традиционалним облицима хартија од вредности (нпр. акцијама). Он пружа алате издавачима за креирање, издавање и управљање са „*security*” токенима у складу са релевантним прописима. *Securitize* (<https://securitize.io/>): ово је платформа која је специјализована за издавање и управљање „*security*” токенима. Омогућава издавачима да креирају и управљају у овим токенима и пружа инвеститорима транспарентну и безбедну платформу за куповину и продају ових токена

¹⁷ *Fiat* новац се односи на валуте које немају суштинску вредност, али чију вредност је „вештачки“ створила организација/институција, а најчешће државе. Израз „*Fiat*“ долази из латинског језика и описује нешто што је у настајању.

коина ограничену екосистемом). Поред тога, токени дају право носиоцу права на токену да учествује у мрежи (пројекту) у којој токен функционише. Токен је сличан улазници за концерт: може се користити у одређено време, на одређеном месту, у одређеном пројекту. Не може се користити, на пример, за плаћање рачуна у ресторану: важи само у концертној дворани. Дигитални токени су управо то: они се користе у оквиру одређеног пројекта.

Типологија токена је генерално консолидована. Међутим, сама природа феномена токена има уграђену иновативност која резултира новим облицима токена. Стога таксономија токена мора да остане отворена како би обезбедила одржив оквир за систематизацију токена.

Основна таксономија токена је трипартитна:

- Токени за плаћање (е. „*Payment tokens*”).
- Услужни токени (е. „*Utility tokens*”).
- Инвестициони токени (е. „*Security tokens*”).

3.1.1. Токени за плаћање

Токени за плаћање, као што су биткоини, могу се користити као средство размене: на пример, почетна сврха биткоина је била да служи као валута. Имајући функцију новца, токени плаћања могу да:

- чувају вредност (токени плаћања могу да се размењују за робу и услуге у било ком тренутку у будућности);
- се користе као обрачунска валута.

Ел Салвадор је 9. јуна 2021. године била прва држава на свету која је користила биткоин као законско средство плаћања у својој јурисдикцији. У априлу 2022. Централноафричка република је постала прва афричка држава која је усвојила биткоин као законско средство плаћања и друга држава у свету, после Ел Салвадора.¹⁸

3.1.2. Услужни токени

Услужни токени су они којима се тргује унутар датог екосистема, док ван њега немају вредност. Њима се плаћа коришћење производа или услуге. Услужни токени не дају својим имаоцима власничка права,

¹⁸ Alessandra Miato, (2023), *The Adoption of Bitcoin by third World Countries: How to Beat Dependency Theory?*, стр. 38-41. Рад је доступан на <http://titula.universidadeuropea.com/handle/20.500.12880/5574> на дан 20. 11. 2024.

право гласа или право на дивиданту. Они се плаћају за коришћење самог производа или услуге. Они не дају власницима власничка права, право гласа или права на дивиденду: нису инвестициони у карактеру. Услужни токенима се власницима даје приступ услугама ил производа. Реч је о „виртуелном ваучеру” који имаоцу даје право приступа одређеној мрежи у оквиру које се дају одређене услуге или производи. Услужни токени (који се често називају *ICO* токени пошто је *ICO* процедура ван њиховог издавања) дају подстицај издаваоцу да обезбеди бољи квалитет објекта токенизације. Наиме, екосистем токена комуницира са ширим оквиром пословања и повећава или смањује вредност у зависности од квалитета мреже. На пример, ресторан са 50 места издаје по један токен за свако место. Цена токена ће расти/падати у зависности од квалитета услуге (уколико је више заинтересованих за место у ресторану, цена ће расти).

3.1.3. Инвестициони токени

За разлику од услужних, инвестициони токени су повезани са имовинским вредностима из „аналогног” (недигиталног, стварног) света и користе се ван уских екосистема дефинисаних од стране компанија које их нуде.¹⁹

Инвестициони токени садрже елементе који су функционално идентични подацима из хартија од вредности. Ови подаци се мапирају у дигитални формат кроз формирање блокчејн система. Ови се токени лакше и брже преносе. Уз то, мање су изложени флукуацијама тржишта (раст и смањење цене) него што су то криптовалуте или услужни токени јер су базирани на институционалном оквиру (предузећу) или имовини (тзв. „*asset based tokens*”).²⁰ За разлику од традиционалног дигиталног преноса, на пример акција путем традиционалног дигиталног банкарства, пренос преко блокчејна има потенцијал да буде знатно једноставнији и сигурнији. Класичан образац традиционалног банкарског и берзанског пословања је временски и технички захтеван у циљу испуњења безбедносног стандарда потребног за ову врсту трансакције.

3.1.3.1. Токени засновани на имовини

Токени засновани на имовини су подврста инвестиционих токена: засновани су на стварној имовини и њеној економској вредности. Циљ

¹⁹ Elliot Hill, (2019), *What is an Asset-Backed-Token? A Complete Guide to Security Token Assets*. Рад доступан на: Medium: <https://medium.com/ICO-launch-malta/whatis-an-asset-backed-token-a-complete-guide-to-security-token-assets-f7a0f111d443> на дан 12. 11. 2024.

²⁰ О токенима заснованим на имовини видети више *infra* у тач. 3.1.3.1.

токена заснованих на имовини је да повећа ликвидност ове имовине кроз стварање њеног „криптографског одраза“ у дигиталном свету путем ситуирања те имовине у формат блокчејна.

Токени засновани на имовини стога имају потенцијал да дају неликвидној имовини и стварним економским добрима карактеристике високо ликвидних вредности као што су акције или обвезнице. Предмет процеса токенизације је разнолик. Могу се токенизирати: некретнине, племенити метали; акције компаније; сировине. Таква имовина обично се не могу продати без значајног улагања времена и новца. Због тога се обично њима тргује у великим количинама или као целином (нпр. некретнине).²¹

Токени засновани на имовини имају две подгрупе.

Стабилне коине (*Stablecoins*) чија је цена везана за класичну *FIAT* валуту или робу;

Незаменљиве токене (е. *Non-fungible tokens – NFT*) који се користе за означавање власништва над средствима која нису заменљива. *NFT* се не могу заменити на основу њихове вредности. Они представљају власништво над имовином која је јединствена или има ограничену количину, као што су уметност (физичка или дигитална), карте и колекционарски предмети.²²

²¹ О функционисању „*asset based*“ токена у контексту тржишта некретнина видети *infra*.

²² *NFT* су вид криптовалуте која омогућава да се разна уметничка дела на различитим медијима и сајтовима „токенизирају“ и продају путем механизма дигиталне трговине. Једно од највећих тржишта *NFT*-а, тачније виртуелне имовине је *OpenSea* (<https://opensea.io/collection/art>) где се налази различити број анимација, једноставних графика, а чији креатори куповином неких од ових уметничких дела могу зарадити и милионе долара, Незаменљиви токени се разликују од заменљивих токена. Једноставни примери ова два концепта могу се видети када се новац упореди са уметношћу. Новчићи од једног евра су заменљиви – сваки новчић од једног евра вреди исто и није важно који новчић од једног евра или његови делови се користе за плаћање робе или услуга. За разлику од заменљивих средстава плаћања, свака јединица незаменљивог средства је јединствена. У свету уметности, не само да је Рембрантова слика јединствена и различита од Пикасове слике, већ је свака Рембрантова слика јединствена сама по себи, а исто важи и за сваку Пикасову слику. У оквиру крипто-активе, биткоин и већина других токена се могу финансирати једнако као новчић евра. Ове криптовалуте су заменљиве у међувремену, виртуелно уметничко дело, или физичко уметничко дело, непроменљиво су богатство.

3.1.4. Класификација токена у праву Републике Србије

Законом о дигиталној имовини (ЗДИ): дигитална имовина (виртуелна имовина) је дефинисана као: „дигитални запис вредности који се може дигитално куповати, продавати, размењивати или преносити и који се може користити као средство размене или у сврху улагања, при чему дигитална имовина не укључује дигиталне записе валута које су законско средство плаћања и другу финансијску имовину, која је уређена другим законима, осим када је другачије уређено овим законом”. Законом су предвиђене три врсте дигиталне имовине – виртуелне валуте²³, дигитални токени²⁴ и стабилна дигитална имовина.²⁵ Токени се могу користити као неновчани улог у привредним друштвима или као средство за прикупљање капитала за развој пословања. Издавалац дигиталне имовине у Србији може бити било које домаће или страном, физичко и правно лице. За издавање виртуелних валута надлежна је НБС.²⁶ За издавање дигиталних токена надлежна Комисија за хартије од вредности. За дигиталну имовину која у себи садржи и особине виртуелних валута и дигиталних токена, предвиђена је надлежност обе институције.²⁷

ЗДИ се не примењује на издавање електронског новца и пружање услуга повезаних са електронским новцем. ЗДИ се не примењује на трансак-

²³ Виртуелна валута је „врста дигиталне имовине коју није издала и за чију вредност не гарантује централна банка нити други орган јавне власти, која није нужно везана за законско средство плаћања и нема правни статус новца или валуте, али је физичка или правна лица прихватају као средство размене и може се куповати, продавати, размењивати, преносити и чувати електронски.“ Појам виртуелних валута обухвата све познате криптовалуте на тржишту дигиталне имовине (биткоин, етер итд.). Виртуелна валута не може да буде улог у привредно друштво.

²⁴ Дигитални токен је „врста дигиталне имовине и означава било које нематеријално имовинско право које у дигиталној форми представља једно или више других имовинских права, што може укључивати и право корисника дигиталног токена да му буду пружене одређене услуге“.

²⁵ Дигитални токен је „врста дигиталне имовине и означава било које нематеријално имовинско право које у дигиталној форми представља једно или више других имовинских права, што може укључивати и право корисника дигиталног токена да му буду пружене одређене услуге“.

²⁶ Видети Одлуку НБС: Одлука о спровођењу одредба Закона о дигиталној имовини које се односе на давање дозвола за пружање услуга повезаних с виртуелним валутама и сагласности Народне банке Србије, којом се ближе одређују услови које привредна друштва морају да испуне како би добила дозволу.

²⁷ Комисија за хартије од вредности: надлежна је за давање дозволе за пружање услуга повезаних са дигиталним токенима. „Правилник о спровођењу одредба Закона о дигиталној имовини које се односе на давање дозволе за пружање услуга повезаних с дигиталним токенима и сагласности Комисије за хартије од вредности“.

ције с дигиталном имовином ако се те трансакције врше искључиво у оквиру ограничене мреже лица која прихватају ту дигиталну имовину („*Loyalty Tokens*“) ЗДИ искључује примену својих одредаба на стицање дигиталне имовине тзв. рударењем: „рудари“ слободно располажу имовином.

4. Примери токенизације: коришћење токена у трговини некретнинама

Уметање података у блокчејн као вид „*tamper-proof*“ – непробојног / непропустљивог система је аналогно уношењу података у јавне књиге и регистре некретнина. Са трансакцијом, корисник може да убаца нове податке у ланац информација (блокчејн). Ови подаци постају јавни и неопозиви. Као што је већ речено, токен је објекат власништва и носилац информације о мовинским правима. Токен у блокчејну представља три врсте информација: ко га поседује, на којој адреси се засведочава у блокчејну, податке о ланцу – низу трансакција. Подаци се креирају, ажурирају, уклањају и преносе унутар блокчејна криптографским методама. Као и јавне књиге, и блокчејн је јаван, хронолошки структурирани и (претпостављено) непроменљиви. Блокчејн трансакција даје могућност праћења динамике додавања информација у форми блокова, са могућношћу праћења историје трансакције, аналогно са праћењем правне везе између некретнине и њеног прометања.

Подаци о екстерним актерима и подацима се уносе у блокчејн кроз паметни уговор. У контексту промета некретнина, подаци о евиденцији имовинских права у јавним регистрима могу дефинисати као параметар у паметном уговору (подаци попут катастарског броја, карактеристике грађевинског објекта, геолокацији). Кроз уметање података у паметни уговор који се извршава по принципу блокчејна, креира се токен који има економску вредност (може да се пласира на тржиште некретнинама). Могућност токенизације је да се тргује некретнинама на начин који је у „аналогном“ моду непознат (нпр. да се направи токен који репрезентује власништво над групом некретнина расутих по различитим деловима света, при чему токен репрезентује одређени удео у власништву; уколико расте економска добит од њиховог коришћења, расте и вредност токена), и брзином која је у том истом моду незамислива (да се у пар секунди промени власништво над токеном-па и некретнинама које симболизује).²⁸

²⁸ Примери платформи за токенизацију некретнина су: *CPROP (CriptoProperties)* децентрализована блокчејн платформа која има за циљ да поједностави процес

По први пут у Европској унији (ЕУ) имовина је купљена и продата коришћењем блокчејн технологије. Продаја је обављена 10. октобра 2018. у Севиљи, Шпанија. У тренутку продаје продавац је био у Шпанији, а купац у Француској.

Процес је започео тако што је купац тражио и одабрао своју некретнину по избору Пропијеве листе некретнина. Купац је тада контактирао посредника продавца. Пре него што су предузети било какви даљи кораци, овлашћени нотар (учесник у трансакцији) је верификовано дигитални потпис продавца како би се уверио да је носилац власништва. Купац је резервисао некретнину уплатом депозита који је уплаћен у етерима (ЕТХ). Брокер продавца је са заинтересованим странама (купац, брокер купца, продавац, нотар) заклучио трансакцију. Креирани су су паметни уговори и то:

- паметни уговор о имовини;
- паметни уговор о (јавнобележничкој / регистарској) исправи;
- паметни уговор о идентитету / кориснику и
- *Escrow*²⁹ паметни уговор који прати ток средстава између страна.

Паметни уговори служе као евиденција догађаја који доказују да је до трансфера дошло, уз задржавање његове „условне” карактеристике, при чему власништво неће бити пренето док се средства не евидентирају.

Потребни правни документи су постављени на *Proni*³⁰ платформу (упис

трансакције некретнинама (стамбена имовина; <https://cprop.io/>); *ChromaVai* је компанија за блокчејн технологију са сопственом платформом. У конзорцијуму је са јавним регистрима, банкама и телекомуникационим провајдерима у Шведској. Циљ конзорцијума је имплементација система земљишних књига заснованог на блокчејну за управљање имовинским картонима грађана (<https://chromavai.com/>). *Ubitkuiti* је блокчејн платформа која има за циљ да помогне и управља вођењем евиденције о некретнинама. Партнер са системима за регистре имовине и јавним регистрима да би обезбедила транспарентан и валидан запис о власништву. Компанија обезбеђује трансакциону функционалност: могуће је куповати и продавати имовину преко платформе (<https://vvv.ubitkuiti.io/veb/index.html>). *Rentberry* је платформа која користи блокчејн технологију за унапређење преговора о уговору о закупу између станодаваца и купаца. Поједностављује преговоре и олакшава комуникацију. Користе се дигитални потписи и паметни уговори уместо „*hard copy*” приступа. (<https://rentberry.com/>).

²⁹ *Escrow* је је уговорни аранжман у коме трећа страна (заинтересована страна или escrow агент) прима и исплаћује новац или имовину за примарне уговорне стране, при чему исплата зависи од услова о којима су се договориле примарне стране у трансакцији.

³⁰ *Propi* је платформа за трансакције некретнинама заснована на блокчејну са децентрализованим регистром власништва (<https://propi.com/browse/>). Ова платформа

у регистар имовине, власнички лист, додатне накнаде). Документи су верификовани, дигитално потписани и унети у блокчејн ланац. Купац је средства пренео на адресу Escrow паметног уговора о депоновању и платио накнаду за коришћење Пропи услуга. Када је трансакција завршена, статус паметног уговора о исправи се променио у „завршен” и посао је финализован. Escrow паметни уговор је дистрибуирао средства криптовалуте продавцу (у ЕТХ). У уговору о имовини је забележена адреса новог власника.

Нотар као учесник је забележио адресу паметног уговора на папиру, који је евидентиран у шпанском земљишнокњижном уреду, чиме је трансакција завршена.

5. Закључак

Дигитализација је више од само регулаторног објекта: њени ефекти мењају форму и структуру права, формирајући нову онтологију права. Токени и токенизација су примери континуираног процеса. Токенизација је заснована на технологији која је аутономна и недовољно прилагођена закону: револуционарна је и реметилачка. Токени и регулација токенизације морају да буду предмет правних разматрања праћених технолошким и економским увидима. Како су токени нови у правној области, принцип „учи пловехи” примењује се на процес развоја одговарајућег правног оквира. Токенизација и токеномија, као феномени новијег датума, условљавају комбиновани приступ регулације и управљања: питања са јасним правним профилем, критичним карактеристикама и критеријумима применљивости биће регулисана у форми прописа; питања која захтевају флексибилност као основни став делегирају се на решавање надлежним државним органима/агенцијама. Текућа регулатива не може се заснивати само на регулаторним аналогијама: потребан је иновативни приступ, који обезбеђује разматрање мултидисциплинарних (информатичких и економских) елемената као конститутивних делова правног оквира.

омогућава и управља листингом имовине и олакшава трансакције некретнина на мрежи путем блокчејна. Крајњи циљ је да се обезбеди платформа која ће омогућити свим владама да обезбеде правила и прописе за појединачне земље у вези са њиховим прописима о трансферу. Регистар власништва на блокчејн ланцу (децентрализован) омогућава дигитализацију власничког листа. Регистар води евиденцију о свим паметним уговорима, управља идентификацијом учесника и чува све документе на блок ланцу преко хеш вредности или самих докумената. Корисници *Propi* платформе могу да зараде *PRO* токене. Ови токени су потребни за продају, као и за коришћење заједничке платформе за куповину некретнина. Њиме се „откључавају” одређене функције паметног уговора.

Литература

Berentsen, A., Schär, F. (2018). A short introduction to the world of cryptocurrencies. *FRB of St. Louis Working Review*

Miato, A. (2023). *The Adoption of Bitcoin by third World Countries: How to Beat Dependency Theory?*. 38-41. <http://titula.universidadeuropea.com/handle/20.500.12880/5574>, доступан на 20. 11. 2024.

Florysiak, D., Schandlbauer, A. (2019). *The information content of ICO white papers*. 15 Jan. 2019; доступан на https://efmaefm.org/0EFMAMEETINGS/EFMA%20ANNUAL%20MEETINGS/2019-Azores/papers/EFMA2019_0509_fullpaper.pdf

Hill, E. (2019). *What is an Asset-Backed-Token? A Complete Guide to Security Token Assets*. Medium, <https://medium.com/ICO-launch-malta/whatis-an-asset-backed-token-a-complete-guide-to-security-token-assets-f7a0f111d443>.

Yimika E. et al. (2023). *SoK: Design, vulnerabilities and defense of cryptocurrency wallets*. *arXiv nrenrint arXiv:2307.12874* (2023); <https://arxiv.org/pdf/2307.12874> на дан 20. 11. 2024.

Lin, H. (2014). Technology's limited role in resolving debates over digital surveillance. *Science*. 345.6198. 728-730.

Cvetković, P. (2020). Liability in the context of blockchain-smart contract nexus: Introductory considerations. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*.89. 83-100.

Цветковић, П. (2020). Блокчејн као правни феномен: уводна разматрања. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 87. 127-144.

Imfeld, R. (2022). *Increasing Privacy in Smart Contracts: Exploring Encryption Mechanisms*. доступан на <https://ederjohn.com/files/theses/BA-R-Imfeld.pdf> на дан 20. 11. 2024.

Howell, S. T., Niessner, M., Yermack, D. (2020). Initial coin offerings: Financing growth with cryptocurrency token sales. *The Review of Financial Studies*. 33 (9). 3925-3974. доступан на дан 20.11. 2024. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24774/w24774.pdf

Kampakis, S (2018). Three case studies in tokenomics. *The Journal of The British Blockchain Association*. 1 (2). доступан на <https://jbba.scholasticahq.com/article/6325.pdf> на дан 20. 11. 2024.

Прописи и студије

Distributed Ledger Technology: Beyond Block Chain. Report by the UK Government Chief Scientific Adviser, 2016, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492972/gs-16-1-distributed-ledger-technology.pdf, доступан на дан 15. 01. 2020.

Regulation (EU) 2022/858 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology, and amending Regulations (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 and Directive 2014/65/EU

Закон о дигиталној имовини Републике Србије. *Сл. Гласник РС*. Бр. 153/2020.

Извори с интернета

<https://www.bitbond.com>

<https://chromavai.com/>

<https://cprop.io>

<https://vww.ubitkuiti.io/vwb/indek.html>

<https://goharbor.io>

<https://polymath.network>

<https://securitize.io/>

<https://www.trusttoken.com>

Prof. Predrag N. Cvetković, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

TOKENOMICS: INTRODUCTION TO THE ANALYTICAL FRAMEWORK

Summary

Tokenomics is the term for the phenomenon of economic systems centered on tokens as digital assets that have various functions: a medium of exchange, a governance instrument, a method of service access within decentralized networks. Blockchain technology is the basis for tokenomics. Tokenomics is an economic reflection of the concept of tokenization. Tokenization is defined as the digitized process of issuing tokens on a blockchain that contain some right. A token is essentially a digital file that represents the right contained in it, situated and protected by the blockchain. Tokens can be created by any Internet user. Participants in transactions meet directly, without intermediaries and transaction costs, without geographical and time restrictions, and with significantly more liquidity and transparency.

Keywords: tokenization, tokenology, Digital Assets Act of Republic of Serbia, blockchain.

УГОВОР О ЛИЦЕНЦИ: ПРАВА И ОБАВЕЗЕ УГОВОРНИХ СТРАНА**

Апстракт: *Време у коме живимо карактерише фантастичан развој технологије. Следствено томе, интелектуални ресурси (капитал) имају све значајнију улогу. Данас је учешће интелектуалног капитала далеко веће и значајније од учешћа материјално-техничких ресурса у укупном капиталу привредног субјекта. Имајући све ово у виду, опстанак привредног субјекта у жестокој тржишној утакмици условљен је, између осталог, сталним иновирањем производног, односно услужног процеса. Нове технологије, односно иновације могу бити резултат сопственог истраживања привредног субјекта. Међутим, најчешће је то скупо и неизвесно, па се као погоднији начин стицања нове технологије појављује њено прибављање од субјекта који је већ поседују. У том смислу се као најзначајнији инструмент реализације оваквог циља, појављује уговор о лиценци. У раду је обрађен уговор о лиценци, као најважнији и најмасовнији инструмент преноса технолошког знања, са посебним акцентом на права о обавезе уговорних страна - даваоца и стицаоца лиценце.*

Кључне речи: *лиценца, права индустријске својине, обавезе, гаранције, накнада.*

1. Увод

У индустријској револуцији највећи значај имају технолошка знања, односно иновације. На тржишту може опстати само онај ко поседује најновија знања и искуства. Дакле, иновације су насушна потреба сваког привредног субјекта, а знање је једна од ретких категорија која

* vidza@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-9268-2963

** Чланак је резултат рада на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

се дељењем умножава. Кључни разлози за трансфер технологије, а истовремено и бенефити за обе уговорне стране су следећи. Ималац технологије, односно носилац права индустријске својине има субјективно право које се састоји од више овлашћења, од којих је најзначајније овлашћење на искоришћавање. Притом, носилац права може одлучити да га сам искоришћава или да га, ако не располаже средствима за привредну експлоатацију, уступи другом уз накнаду.¹ Преносом технологије он проширује своје тржиште и повећава приходе.

Са друге стране, стицалац (купац) технологије има реалан интерес да купује нову технологију, јер му је то једноставније, јефтиније и сигурније него да сам улаже у истраживања којима би дошао до нових иновација. У крајњој линији, корист од трансфера технологије има и шира друштвена заједница, односно потрошачи.

Правни промет индустријске својине остварује се различитим инструментима облигационог права – уговорима, од којих је најзначајнији уговор о лиценци.²

У најширем смислу, лиценца (енгл. *license*, нем. *lizenz*) је израз који се употребљава за различите правно-економске односе, али увек у вези с одређеним одобрењем, допуштењем или правом. Предмет уговора о лиценци је уступање. Етимолошки, лиценца је реч латинског порекла и потиче од речи *licentia*, -ae, f. – слобода.

Лиценца је право коришћења (*ius utendi*) патента, жига, дизајна (узорка или модела) или знања и искуства (*know-how*). „Без права искоришћавања уговор о лиценци би био беспредметан”.³ Привредни субјект који стиче право коришћења заштићеног права индустријске својине, или незаштићеног (фактичког) права, путем лиценцног уговора стиче повлашћенији и супериорнији положај на тржишту у односу на друге привредне субјекте. Уосталом, бројне су предности давања или стицања лиценци, а неке од њих су дељење ризика, стварање прихода, повећан продор на тржиште, снижавање трошкова, уштеда времена, приступ стручном знању, стицање конкурентске предности, сарадња, итд.

2. Појам, предмет и карактеристике уговора о лиценци

Лиценца се може посматрати и дефинисати са различитих аспеката. Нама је кључно правно, прецизније облигационоправно одређење. У том смислу, лиценца је уговор којим се давалац лиценце обавезује да ће стицаоцу лиценце уступити право привредног искоришћавања неког

искључивог права индустријске својине или знање и искуство (*know-how*), а стицалац лиценце обавезује да ће се предметом лиценце користити на уговорени начин и у уговореном обиму, као и да ће даваоцу лиценце платити уговорену накнаду.⁴ За разлику од цесије која представља потпуни пренос, по обиму преноса, лиценца представља ужи инструмент преноса, јер се њоме преноси само једно имовинскоправно овлашћење – привредно искоришћавање.

Предмет лиценце може бити овлашћење на искоришћавање било којег од преносивих формалних или фактичких права индустријске својине.⁵ Дакле, предмет лиценце не могу бити ознака географског порекла, колективни жиг и жиг гаранције.

Уговори о лиценци могу бити унилатерални, билатерални или мултилатерални, када се ради о међусобној техничкој сарадњи, размени лиценци, заједничком истраживачко-развојном раду итд. У пракси су ретки чисти уговори о лиценци који за предмет имају само једно одређено право индустријске својине. По правилу је уговором спојено неколико лиценци: патентна лиценца с лиценцом *know-how*-а или с лиценцом индустријског дизајна, или жига. Такође, веома често је лиценцни уговор уграђен у неки шири комплексни уговор: уговор о заједничком улагању, уговор о инжењерингу, уговор о извођењу инвестицијских радова, уговор о франшизингу или лизингу.

Уговор о подлиценци представља споразум о лиценци закључен између претходног стицаоца лиценце (у овом случају даваоца стечене лиценце) и новог стицаоца лиценце. Правило је да овлашћење за закључење уговора о подлиценци има стицалац искључиве лиценце, а стицалац просте лиценце само онда када је за њега такво овлашћење изричито уговорено. Уговором о подлиценци се између даваоца лиценце из примарног уговора о лиценци и стицаоца подлиценце не успоставља никакав правни однос, па чак ни онда када је прописано или уговорено да је закључење уговора о подлиценци условљено давањем одобрења уступиоца лиценце.⁶

⁴У пракси се израз лиценца користи и за означавање правног инструмента којим се заснива лиценцски однос (лиценцни уговор, одлука о обавезној лиценци) као и за означавање самог објекта лиценцног односа.

⁵Патент, мали патент, топографија п.п., оплемењивачко право, индустријски дизајн и жиг, као формална права и *know-how*, као фактичко право.

⁶Али, уколико стицалац лиценце није испунио обавезу плаћања уговорене накнаде, давалац лиценце може непосредно од стицаоца подлиценце захтевати, до висине свог потраживања и не више од дуга стицаоца подлиценце, исплату уговорене накнаде

Давалац лиценце може бити физичко или пак правно лице, домаће или страно.⁷ Физичко лице као давалац лиценце је проналазач, док је правно лице – давалац лиценце, предузеће које је развило нову технологију или пак примарни стицалац лиценце који даје подлиценцу. „Са законске тачке гледишта давалац лиценце ужива иста права без обзира да ли је физичко или правно лице”.⁸

У својству стицаоца лиценце се може појавити домаће правно или страно физичко или правно лице. Не видимо да постоје правне препреке да се у својству стицаоца лиценце појави домаће физичко лице – предузетник.

Имајући у виду да је уговор о лиценци сврстао у именоване уговоре, наш законодавац је тиме потврдио значај и учесталост ових уговора у пракси и одредио њихове битне елементе (*essentialia negotii*). У битне елементе овог уговора убрајају се: субјекти (уговорне стране), предмет уговора, накнада и форма.⁹ Међутим, питање да ли је накнада битан елемент уговора о лиценци није посве неспорно у правној теорији. Неки, пак сматрају да је уговор ништав уколико се странке нису спознале о накнади.¹⁰

Поједини аутори од битних елемената издвајају само предмет и накнаду.¹¹ Међутим, питање да ли је накнада битан елемент уговора о лиценци није посве неспорно у правној теорији. Постоје тако мишљења да обавезу плаћања накнаде не треба увек сматрати есенцијалним делом лиценцног уговора, с обзиром да давалац лиценце у пракси често не тражи накнаду, нарочито ако лиценцни уговор чини саставни дио опсежнијег уговорног комплекса.¹²

Трећи истичу да се уговор, за који није уговорена накнада не би могао коју овај дугује даваоцу подлиценце.

⁷ Мада, реално посматрано, много чешће се у улози даваоца лиценце појављује страно лице, јер се трансфер технологије врши између технолошки развијених и неразвијених или земаља у развоју.

⁸ Којић, Д., *Уговор о лиценци у правној теорији и пословној пракси*, Нови Сад, 2001. године, стр. 48.

⁹ Trifković, M., Simić, M., Sultanović, A., *Poslovno pravo*, Šahinpašić, Sarajevo 1997. godine, str. 244.

¹⁰ Janjić, M. *Licenca u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada*, том II, *Službene novine SFRJ*, Beograd, 1978. godine, str. 899.

¹¹ Kapor, V., Carić, S., *Ugovori robnog prometa*, Naučna knjiga, Beograd, 1990. godine, str. 493.

¹² Verona, A., *Licencni ugovor*, 354; наведено према Bukljaš-Vizner, *Komentar Zakona o obveznim odnosima*, Knjiga IV, Zagreb, 1979. godine, str. 2244.

сматрати уговором о лиценци, већ би имао карактер неименованог уговора.¹³

С обзиром на то да законодавац није прописао како се накнада утврђује ако се странке нису другачије споразумеле, односно није изричито предвидео могућност давања тзв. гратис лиценце (лиценце без накнаде), поставља се питање да ли се постојање одредби о накнади може сматрати довољним разлогом да се уговор о лиценци прогласи ништавим, односно без правог дејства? У складу са начелом слободе уређивања уговорних односа, као једним од основних начела облигационог права, уговорне стране могу саме да одређују (уређују) садржај и врсту будућих уговора, односно могу да одступе од основних типова уговора предвиђених у закону и својом вољом креирају нови, неименовани уговор. Уговор о лиценци без накнаде могао би се сматрати таквим *sui generis*, неименованим уговором на који се сходно примењују начела и општа правила облигационог права, као и комбинација посебних правила која важе за неке друге именоване уговоре, чији су елементи заступљени у уговору о лиценци без накнаде. Сматрамо да би овакав уговор могао да има правно дејство, док би се питање накнаде могло решити договором (анексом или на други начин). У случају непостизања договора о накнади то питање би могла да реши нека арбитража или суд.

Поред наведеног на уговоре о лиценци без накнаде, могла би се, евентуално применити правила облигационог права која иначе важе за бесплатне/добročине уговоре. Мада, у коначном мислимо, да ће до закључивања формалних уговора о лиценци без накнаде ретко долази. Јер, ако се нешто ради на „пријатељској основи”, онда нема ни потребе закључивати такав уговор, јер он може, осим предности изазвати и одређене негативне импликације за обе уговорне стране.

2.1. Карактеристике и својства уговора о лиценци

Основне карактеристике уговора о лиценци су следеће. Уговор о лиценци је именовани, теретан, двострано-обавезујући, комулативан, формалан, *intuitu personae*, уговор у привреди са трајним испуњењем престажије. Уговор о лиценци је именовани уговор, јер је именом (називом) и садржином регулисан чл. 686-711 (глава XV) Закона о облига-

¹³ Marković, M. S., *Pravo intelektualne svojine*, Magistrat i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007. godine, str. 230.

ционим односима;¹⁴ теретан, јер се за чинидбу једне уговорне стране уговара плаћање уговорне накнаде друге уговорне стране; двострано-обавезујући, јер обе уговорне стране преузимају обавезе закључењем овог уговора; комутативан, јер је у моменту закључења уговора позната вредност престација уговорних страна; формалан, јер је пуноважност овог уговора условљена испуњењем законом прописаних услова у погледу форме; *intuitu personae*, јер се закључује с обзиром на посебна лична својства уговорних страна;¹⁵ уговор с трајним испуњењем престације, јер се не извршава тренутно у моменту закључења или непосредно након тога (тада само почиње) већ се између уговорних страна заснива трајан уговорни однос

Под својствима уговора о лиценци мисли се и на то ради ли се о искључивој или неискључивој лиценци, да ли постоји могућност давања подлиценце, који су технички и привредни ефекти који се очекују од искоришћавања предмета лиценце, висина пореза који се плаћа за лиценцу и сл.

Искључиве лиценце су „скупље”, односно накнада код таквих лиценци је знатно већа, из разлога што се закључивањем таквих уговора давалац лиценце одриче могућности убирања прихода по неком другом основу, тј. не може уступати лиценцу другима, па чак ни сам не може убирати добит од примене лиценцих права. У привредној пракси су уговори о искључивој лиценци изузетак.¹⁶ Запажено је, наиме, да се за исту територију и за исто временско важење најчешће уступа неколико, али највише четири до пет лиценци.¹⁷ Уговор о искључивој лиценци се закључује обично онда када је реч о малом тржишту или о роби која се производи у малим количинама.

Уколико је једним уговором о лиценци уступљено више права индустријске својине, нпр. ако се уз патент уступа и жиг (тзв. хибридне лиценце), накнада ће по правилу бити већа. У том случају ће се, истekom периода заштите неког од права индустријске својине а која су предмет лиценце, умањити и лиценцна накнада.

¹⁴ *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - *odluka USJ* i 57/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93, *Sl. list SCG*, br. 1/2003 - *Ustavna povelja* i *Sl. glasnik RS*, br. 18/2020.

¹⁵ За разлику од цесије код које је носиоцу права свеједно коме ће пренети своје право, у случају лиценце носиоцу права је итекако стало до тога какав субјект ће бити корисник лиценце.

¹⁶ Којић, Д., *op. cit.*, стр. 45.

¹⁷ Благојевић, Б., Врлета К. (гл. ред), *Коментар 300*, II том, Савремена администрација, Београд 1980. године, стр. 189.

Ако је уступање коришћења права искључиви предмет једног уговора, онда се ради о „чистој” лиценци, а ако је то само један од елемената уговора (дакле, није искључиви предмет уговора), онда је то неки шири уговор (нпр. франшизинг и сл.). Кориснику лиценце је најзначајније право привредног искоришћавања, па је зато лиценца у пракси најчешће коришћени уговор о преносу права индустријске својине.¹⁸

Територијална ограничења, такође су значајна код уговора о лиценци, у том смислу што могу утицати на износ накнаде, јер умањују профит који стицалац може остварити по основу уговора о лиценци на другим територијама. Територијално шира лиценца даје веће продајне могућности. Стога се већа накнада плаћа за територијано неограничене лиценце.

Уколико постоји могућност давања подлиценце, давалац ће, по правилу тражити већу накнаду, јер ће стицалац лиценце моћи да остварује приход и од подлиценце, па је логично да део тог прихода припадне и даваоцу лиценце. Кад се у обзир узму сви ови фактори, произилази да се за исто право индустријске својине, зависно од околности, може наплаћивати различита накнада приликом њиховог уступања.

Према обиму пренетих права лиценца је ужи вид преноса од цесије, јер се цесијом преноси цело право (односно сва или поједина имовинскоправна овлашћења), док се лиценцом преноси само једно имовинскоправно овлашћење – право на привредно искоришћавање предмета лиценце – док остала овлашћења из корпуса имовинскоправних овлашћења задржава давалац лиценце.

По питању правне природе уговора о лиценци постоје различита гледишта. Ипак, преовлађује гледиште да је у питању уговор *sui generis*.

2.2. Форма и врсте уговора о лиценци

У већини земаља, нарочито индустријски развијених, уговор о лиценци је неформалан, консенсуалан уговор и може се закључити чак и путем *facta concludentia*.¹⁹

И поред тога, уговор о лиценци се по правилу закључује у писаној форми, јер је реч о уговору којим се дугорочно регулишу изузетно сло-

¹⁸ Као потрошачи стално се срећемо са производима произведеним по лиценци, као нпр. прехранбени производи, спортска опрема, козметички производи итд.

¹⁹ Јањић, М., *Уговори о лиценци (посебно међународни уговори о лиценци)*, Београд, 1967. године, стр. 25. и *Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада*, Београд, 1978. године, стр. 898.

жени привредно-правни односи велике вредности. Према чл. 687. ЗОО уговор о лиценци мора бити закључен у писаној форми. Писана форма уговора о лиценци представља услов пуноважности овог уговора, дакле ради се о писаној форми *ad solemnitatem*.

Постоји више подела уговора о лиценци, према различитим критеријумима:

- према територији: а) просторно ограничени и б) просторно неограничени;
- према времену: а) временски ограничени и б) временски неограничени (ограничен је само роком трајања заштите самог права);
- према ексклузивитету, односно икључивости: а) искључиви и б) неискључиви.

3. Права и обавезе уговорних страна

Као што смо раније истакли, уговор о лиценци је двострано обавезујући уговор, што имплицира да он производи одређена права и обавезе за обе уговорне стране.

3.1. Обавезе даваоца лиценце

Обавезе даваоца лиценце се могу поделити у две групе: основне и факултативне обавезе. Основне обавезе су 1) предаја предмета лиценце и 2) обавезе гарантовања: а) гаранција за техничка својства - техничка гаранција (гаранција за техничку изводљивост и гаранција за техничку употребљивост), и б) гаранција за правне мане.

Факултативне обавезе обухватају: а) гаранцију за конкурентност б) гаранцију за рентабилност и друге гаранције.

3.1.1. Предаја предмета лиценце

Ова основна обавеза подразумева предају свих предмета и докумената којима се омогућује примаоцу да производи производе који су обухваћени лиценцом. Начин и време предаје одређени су уговором. Уколико уговором није прецизиран рок предаје, важи претпоставка да је давалац лиценце дужан да преда предмет лиценце одмах по закључењу уговора, јер је циљ уговора и интерес стицаоца лиценце (али и даваоца), да што пре отпочне са производњом. Такође, давалац лиценце је дужан да стицаоцу лиценце преда и сву другу пратећу документацију, односно

материјализована знања и искуства која ће стицаоцу омогућити да у потпуности оствари очекиване резултате у производњи. Наравно, без обзира на чињеницу да је давалац лиценце веома заинтересован да стицалац оствари што боље резултате, носилац права никада неће у потпуности пренети сва знања и искуства, већ ће одређени квантум задржати. На тај начин ће трајније одржавати доминантнији и супериорнији положај у односу на другу уговорну страну.

Обавеза предаје предмета лиценце је комплексна. Да би стицаоцу лиценце омогућио практично искоришћавање предмета лиценце, давалац лиценце је дужан да овоме преда техничку документацију и друга техничка средства која се односе на предмет лиценце и да му саопшти сва неопходна упутства и обавештења, односно све потребне оперативне инструкције и друга техничка средства, што се у свету технике назива *engineering designs*. Ово представља средство материјализације (*corpus mechanicum*) предмета лиценце чијом се предајом заправо врши предаја предмета лиценце. Под техничком документацијом се подразумевају: цртежи, планови, скице, технички досијеи, описи, листе материјала, као и приручници за производне и процесне технике итд. Под другим техничким средствима се подразумевају: узорци, модели, калупи, мере, матрице, прототипови и др.

Обавеза даваоца искључиве лиценце – ако је уговорена искључива лиценца, давалац лиценце не може ни у коме облику сам искоришћавати предмет лиценце, нити његове поједине делове, нити то поверити некоме другом у границама просторног важења лиценце.

3.1.2. Гаранције

У основну обавезу даваоца лиценце спадају и две гаранције: техничка гаранција и правна гаранција.

а) Техничка гаранција. Сагласно одредбама 300, техничка гаранција обухвата две самосталне гаранције: гаранцију за техничку изводљивост и гаранцију за техничку употребљивост.

Техничка изводљивост подразумева постојање техничке могућности да се произведе одређени производ или примени одређени поступак у производњи. Према природи техничка изводљивост може бити општа и посебна. Општа изводљивост²⁰ значи да се применом предмета лиценце могу остварити технички резултати који су уговорени или уобичајени у конкретној привредној делатности. Општа изводљивост

²⁰ Бесаровић, В., *op. cit.*, стр. 200.

је битна обавеза даваоца лиценце и она постоји без обзира на чињеницу да ли је предвиђена уговором о лиценци. Посебна техничка изводљивост односи се на могућност остваривања специфичних, односно необичајених резултата, тј. својстава производа. Ова изводљивост није битна обавеза даваоца лиценце и она се не претпоставља, већ мора бити посебно уговорена.

У пракси се може десити, истина ређе, ситуација да се уступа лиценца за нов производ или поступак који се до тада није индустријски производио, односно примењивао. У том случају техничка изводљивост предмета уговора обухвата његову лабораторијску изводљивост. Ако она за последицу има могућност индустријске изводљивости предмета, уговор о лиценци ће нормално производити правне последице. Међутим, поставља се питање шта ће бити у случају када постоји лабораторијска изводљивост, али не и индустријска изводљивост, што је у пракси могуће. Ово имплицира постављање одговорности поводом овакве ситуације. Уколико су обе стране биле савесне, односно да је поред давоца и стицалац лиценце био упознат са наведеном чињеницом, онда је одговорност обострана, односно подељена. Међутим, ако стицалац лиценце није знао и није могао знати за наведену чињеницу, а давалац лиценце је исту прећутао или прикрио (дакле, био несавестан), тада ће давалац лиценце бити одговоран у потпуности. У том случају ће стицалац лиценце сагласно општим одредбама облигационог права имати право на раскид уговора и накнаду штете.

Када је предмет уговора *know-how*, сматра се да давалац не гарантује индустријску (или занатску) применљивост – употребљивост *know-how*-а.²¹ На овај начин се неоправдано сужава одговорност даваоца лиценце, који је и иначе економски јача уговорна страна, јер се лиценца узима за практичне, а не лабораторијске потребе.

Техничка употребљивост подразумева извесност да ће производ добијен лиценцом одговарати циљу који су уговорне стране (посебно стицалац) имале у виду приликом закључења уговора. Ова гаранција се цени објективно, а не субјективно на бази личних очекивања стицаоца лиценце, која могу бити и нереална. Техничка употребљивост се нужно наслања на техничку изводљивост, као њен интегрални чинилац. Јер ако не би постојала техничка употребљивост, у том случају би техничка изводљивост изгубила сваки смисао. У случају да је предмет лиценцног уговора технички неизводљив или технички неупотребљив, на сцену

²¹ Strumpf, H., *Der Know-how Vertrag*: Heidelberg, 1977. godine, str. 57. Наведено према: Бесаровић, В., *op. cit.*, стр. 200.

ступа институт уговорне одговорности даваоца лиценце. У том смислу, уколико су недостаци отклоњиви, уговорне стране се могу сагласити да се недостаци отклоне у примереном року, а стицаоцу лиценце припада право на накнаду штете. Ако је реч о неотклоњивим недостацима, стицалац лиценце може захтевати смањење цене због недостатака (*actio quanti minoris*) и накнаду штете или у крајњој линији раскид уговора.

б) Правне гаранције (гаранције за правне мане-недостатке). Ове гаранције подразумевају правну заштиту од евикције. Давалац лиценце гарантује да постоји искључиво право индустријске својине, да је он носилац искључивог – заштићеног права, као и да на праву не постоје терети или ограничења у било ком виду. Ако је предмет уговора *know-how*, онда власник гарантује и тајност.

Постојање монополског права и својство његовог носиоца доказују се одговарајућим исправама које издаје надлежни државни орган (ЗИС). Провера постојања терета или ограничења врши се увидом у регистре завода. Уколико исти постоје, а нису уписани у регистрима, онда је давалац одговоран упркос неуписивању.

Уколико монополско право није постојало у тренутку закључења уговора о лиценци, исти ће бити ништав *ab initio*. У пракси је могуће да монополско право (које је предмет лиценце), није уопште постојало у моменту закључења уговора или је касније престало, било протеком рока заштите или на неки посебни начин (оглашавање ништавим, одрицањем и сл.). У зависности од разлога за непостојање монополског права и савесности даваоца лиценце, стицалац лиценце ће имати на располагању одговарајућа права поводом тога – раскид уговора и/или накнаду штете.

Факултативне обавезе су теже обавезе за даваоца, па се ређе срећу у пракси, јер давалац не жели да преузима и одговорност за резултате које оствари корисник лиценце. Овде, нарочито, спадају гаранција за резултат и гаранција за рентабилност. Овакве обавезе ће давалац лиценце тешко прихватити, из разлога што нико не жели преузети такав вид одговорности за другога.

3.2. Обавезе корисника лиценце

Постоје две основне обавезе корисника лиценце.

Прва основна обавеза корисника лиценце јесте **да искоришћава** предмет лиценце на уговорени начин и у уговореном обиму.

Друга његова обавеза је **плаћање накнаде**, у износу и на начин, како је то уговорено.

У вези са обавезама корисника лиценце треба поменути и обавезу дво-струког обележавања. То значи да на лиценцном производу видљиво треба да буде назначено да је производ произведен по лиценци, а такође добро би било и да произвођач лиценцне робе стави на њу и неки свој знак поред ознаке даваоца лиценце, односно носиоца права.²²

3.2.1. Искоришћавање предмета лиценце

Ово је главна обавеза, а истовремено и право корисника лиценце. Основни разлог и мотив за закључивање уговора о лиценци од стране корисника лиценце представља, управо искоришћавање предмета лиценце. Право корисника да искоришћава предмет лиценце није спорно и произилази из самог лиценцног односа. Ово је законско право корисника лиценце које ће му припадати чак и у случају да није наведено у уговору.

Искоришћавање се врши у свему у складу са одредбама уговора. Дакле, уговором о лиценци се регулишу сви аспекти искоришћавања: обим, време, територија искоришћавања и сл. У случају да уговором нису прецизирани поједини елементи искоришћавања супсидијарно се примењују одређена општа правила уговорног права. Тако, уколико уговором није одређен начин или обим искоришћавања, претпоставка је да корисник лиценце има право на „нормално” или „уобичајено” коришћење предмета лиценце, поштујући правила струке (*lege artis*) и начело савесности и поштења.

Ако уговором није одређена територијална важност лиценце, сматра се да корисник има право неограниченог територијалног коришћења. Ако у уговору није одређено време важења лиценце, сматра се да је ће она трајати неодређено време, односно док не дође до раскида уговора или док не протекне конкретно право индустријске својине. Међутим, уколико у уговору није назначено да ли је лиценца искључива или неискључива, сматраће се да је реч о неискључивој лиценци. Можемо приметити да је опште сагласје да се, у случају нерегулисаних питања, уговор углавном тумачи *in favorem* корисника лиценце. Ово је и логично и праведно. Давалац лиценце је економски и технолошки супериорнија

²² Ова обавеза се слабо поштује у пракси, конкретно сусрећемо се са лиценцим производима који на видном месту крупним словима садрже оригинални ознаку (фирму или жиг), а негде на дну полеђине једва видљивим словима пише да је реч о производу по лиценци.

уговорна страна у правном односу. Осим тога, он је и у информационој предности, као чешћи закључивач уговора, тако да његови пропусти због мањка пажње или интересовања не смеју ићи на штету интереса корисника лиценце.

Искоришћавање предмета лиценце, како год било уговорено, мора бити озбиљно и стварно. То значи да искоришћавање не сме бити фиктивно или фразулозно у било ком облику. Ово, посебно када је искоришћавање предмета лиценце директно везано за износ накнаде коју корисник лиценце плаћа даваоцу. Практично, искоришћавање предмета лиценце врши се вршењем одређених радњи којима се остварује сврха уговора. То ће најчешће бити производња и продаја лиценцих производа (или пружање лиценцих услуга), увоз, складиштење, трансфер и сл.

У вези са искоришћавањем предмета лиценце поставља се једно теоријско питање које има практичне последице – да ли је искоришћавање предмета лиценце право или обавеза корисника лиценце? По овом питању постоје различита мишљења у теорији и судској пракси. Не улазећи детаљније у елаборирање различитих ставова, можемо изнети следећу констатацију. Корисник лиценце има право, али и дужност, да искоришћава предмет лиценце. Једино у случају да се уговорена накнада по уговору плаћа паушално, онда корисник лиценце не мора да искоришћава предмет лиценце. Ово, из разлога што корисник лиценце чином њеног неискоришћавања ни на који начин не нарушава принцип еквивалентности престација у уговорном односу. На овај начин не штети интересима даваоца лиценце. Неискоришћавањем предмета лиценце корисник може свесно наштетити својим интересима. Такво његово поступање и такав избор нико му не може забранити.

Наш Закон о облигационим односима²³ је веома децидан по овом питању и прописује да је стицалац лиценце дужан да искоришћава предмет лиценце на уговорени начин, у уговореном обиму и у уговореним границама (чл. 696). У случају неизвршавања ове обавезе од стране корисника, давалац лиценце може захтевати раскид уговора и накнаду штете.

У случају да корисник лиценце прекорачи границе искоришћавања предмета лиценце на било који начин (по обиму, времену или територији), он се ставља у статус неовлашћеног корисника. У том случају, давалац лиценце има, такође, право на раскид уговора и накнаду штете.

²³ Сл. лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, Сл. лист СРЈ, бр. 31/93 и Сл. лист СЦГ, бр. 1/2003 - Уставна повеља.

3.2.2. Плаћања накнаде

Друга основна обавеза корисника лиценце јесте плаћање уговорене накнаде даваоцу лиценце на начин и у року како је то одређено уговором. Модалитети плаћања лиценчне накнаде су бројни. Такође, накнада се може плаћати не само у новцу (што је најчешћи случај), већ и у неновчаном (натуралном) облику или компензаторно. Новчана накнада може бити непосредна или посредна накнада.

Лиценчне накнаде у непосредном новчаном облику могу се плаћати у различитим модалитетима, и то облику: а) паушалне накнаде; б) тантијеме (*royalties*); в) комбинације паушалне накнаде и тантијеме и г) у другим облицима.

Територијална ограничења, такође, могу утицати на износ накнаде, јер умањују профит који стицалац може остварити по основу уговора о лиценци. Територијално шира лиценца даје веће продајне могућности. Стога се већа накнада плаћа за територијано неограничене лиценце. Ако постоји могућност давања подлиценце, давалац ће, по правилу тражити већу накнаду, јер ће стицалац лиценце моћи да остварује приход и од подлиценце, па је логично да део тог прихода припадне и даваоцу лиценце. Кад се у обзир узму сви ови фактори, произилази да се за исто право индустријске својине, зависно од околности, може наплаћивати различита накнада приликом њиховог уступања.

3.2.2.1. Паушална накнада

Паушални начин плаћања накнаде (енгл. *lump sum payment*) је најједноставнији, али редак модел у пракси. Износ и начин плаћања одређују се унапред при склапању уговора, независно од свих других релевантних околности. Паушална накнада примењује се при преносу једноставнијих технологија и у случају када је стицалац у стању да је сам примењује без помоћи даваоца. Овај вид накнаде је најчешћи при лиценцирању *know-how* и технологије која даваоцу више није потребна (нпр. услед промене политике пословања), због скорог истека трајања права, односно када је технологија већ израбована.

Плаћање паушалне накнаде може се уговорити на различите начине: плаћање целокупног износа једнократно (нпр. одмах по потписивању уговора, авансно), у ратама (периодично) и сл.

Овај начин плаћања накнаде је повољнији за даваоца него за примаоца лиценце из више разлога. Пошто износ накнаде не зависи од рентабилности, односно успеха искоришћавања предмета лиценце, сав ризик

се пребацује на стицаоца лиценце. Такође, давалац лиценце не мора контролисати пословање стицаоца лиценце.²⁴ Уз то, код међународних лиценци, даваоци лиценце обично преферирају паушално плаћање, да би избегли трошкове плаћања, односно конверзије валута приликом сваке уплате тантијема. Најзад, паушална накнада олакшава даваоцу лиценце упоређивање конкурентних лиценцих понуда. Међутим, недостатак овакве накнаде за даваоца лиценце је што ће износ накнаде остати непромењив упркос неочекиваном повећању искоришћавања лиценце.

Предност паушалног начина плаћања за стицаоца лиценце огледа се у томе што он унапред зна колики ће му бити укупни „трошак“ за лиценцу, а нема контролу и надзор од даваоца. Међутим, за стицаоца лиценце недостаци и ризици су већи од предности. Он плаћа велики износ новца унапред не знајући какав ће профит остварити. Такође, препуштен је сам себи, јер је давалац лиценце демотивисан и незаинтересован за резултате производње. Дакле, код паушалног плаћања накнаде алеаторност је већа на страни стицаоца (корисника) лиценце.

3.2.2.2. Тантијеме

Поред паушалне, други, али заступљенији облик плаћања лиценце накнаде представљају тантијеме (енгл. *royalties*). Оне су везане за одређени економски резултат, односно успех искоришћавања лиценце. Код примене тантијема, стицалац лиценце је дужан поднети даваоцу лиценце извештај о обиму искоришћавања и обрачунати накнаду годишње, ако уговором није одређен краћи рок. Тантијеме се могу кретати од 1% па чак до 50%. Притом, проценат од 5-6% сматра се просечном стопом накнаде, иако просек за одређене индустрије може бити и виши или нижи.²⁵

Овај модел плаћања има предности које се огледају у могућности мењања висине накнаде, зависно од успешности пословања или промењених околности на тржишту. Очигледна несразмера престација представља основ за погођену уговорну страну да тражи ревизију одредаба о лиценцијој накнади. Иако су недостаци у томе што није могуће егзактно проценити будући приход даваоца лиценце, свако повећање цене услед економских или фискалних фактора производње, повећава приходе даваоца лиценце без икаквог његовог доприноса

²⁴ Стога се паушална накнада, по правилу, уговара са партнерима који у пословном свету не уживају већи углед.

²⁵ Dratler, Jr. J., *Licensing of Intellectual Property*, Law Journal Press, 2006, pp. 4-43.

успеху пословања.²⁶ У пракси су присутна три основна начина обрачунавања тантијема.

а) Тантијеме везане за производњу. Ове тантијеме (*per use royalties*) се одређују према обиму производње, према произведеном комаду (јединици), према произведеној тежини, запремини и сл. Уз то, даваоцу лиценце лакше је контролисати производњу него продају.

б) Тантијеме везане за продају. Ове тантијеме се обрачунавају у проценту од продајне цене производа. Тако се приходи даваоца лиценце вежу за количину продатих производа, а не за количину која се налази на залихи. Овде је битно је одредити по којој ће се врсти цене накнада обрачунавати: бруто, нето или по правичној тржишној цени. Ако другачије није уговорено, у обзир се узима чиста (нето) цена.²⁷

в) Тантијеме везане за добит. Ове тантијеме су везане за ефекат искоришћавања лиценце. Оне представљају проценат од добити стицаоца лиценце остварене продајом производа добијених применом лиценцираног права. Ове тантијеме су повољније за стицаоца лиценце, јер ће он платити само реалан износ накнаде и не сноси никакав ризик. С друге стране, давалац лиценце неће остварити (очекивани) приход, ако на страни стицаоца лиценце дође до било каквих тешкоћа у производњи, продаји и сл. Такође, давалац лиценце мора редовно контролисати ефекат коришћења лиценце (надзирати пословне књиге и фактуре стицаоца лиценце). Појављује се проблем и уколико се стицалац лиценце бави и активностима које нису везане за лиценцу (миксним пословањем). У том случају тешко је утврдити колики је стварни приход остварен од лиценце, а колики од тих других активности. Код овог начина плаћања накнаде, иста се може везивати за нето или бруто добит.

Према начину плаћања тантијема разликујемо више подврста.

г) Варијабилне тантијеме. Код варијабилних тантијема (*sliding royalties*) проценат накнаде не мора бити једнак за све време трајања уговора. Корекције се могу вршити временски услед промене економских, законодавних и других фактора. Дакле, важи клаузула *rebus sic*

²⁶ Тантијеме се могу кретати од 1% па чак до 50%. Процент од 5–6% сматра се просечном стопом накнаде, иако просек за одређене индустрије може бити и виши или нижи. Све је већа тенденција да се држава укључи у преговоре о висини накнаде и да покуша утицати на њу (нпр. у Индији и Јапану). Тако неке владе захтевају да тантијеме не прелазе одређени проценат.

²⁷ У пракси се обично проценти накнаде разликују зависно од врсте лиценчног производа. За луксузне и потрошачке производе превладавају мањи проценти, од 1 до 2%, а за технолошки значајне производе крећу се од 5 до 6%. Дакле, очекивани промет и проценат накнаде стоје у обрнутој сразмери.

stantibus. Поред тога, тантијеме се могу повећавати са повећањем продаје или профита (*escalatung royalties*).

Осим повећања, може се захтевати и смањење тантијеме из сличних разлога. Поред тога, накнада се може смањивати с циљем повећања продаје (*wedding cake royalties*) и ширења тржишта или у маркетиншке сврхе.

Специфичан облик варијабилних тантијема представљају мултитржишне тантијеме (*multimarket royalties*) који се користи када се пренета лиценца примењује на различите производе или делатности на истим географским подручјима.²⁸

д) Кумулативне тантијеме. Код ове врсте тантијема износ накнаде зависи од обима производње, а не од времена искоришћавања лиценце.²⁹

ђ) Изузете тантијеме. У сложенијим ситуацијама када се реално очекује да ће се стицалац лиценце сусрести са почетним проблемима при освајању новог тржишта, одређени контингент продаје може бити изузет од обрачунавања накнаде.

е) Минималне тантијеме. У одређеним случајевима уговара се минимум накнаде коју ће корисник лиценце платити независно од ефеката коришћења предмета лиценце. Ове тантијеме имају сличности са паушалном накнадом. Кроз овакве тантијеме давалац лиценце онемогућава стицаоца да добије лиценцу коју уопште не намерава користити, него само жели уклонити са тржишта евентуалну конкуренцију. Овакав вид накнаде се углавном практикује кад је уговорена искључива лиценца. Честа је и у индустријски слабије развијеним земљама, где држава одређује минимум лиценцене накнаде.

Минимална накнада може се платити унапред или у току трајања уговора. Могуће су две врсте ових тантијема:

²⁸ Давалац лиценце може тражити и исплату накнаде за тзв. колатералну продају, тј. продају додатних производа и услуга стицаоца лиценце, коју овај може очекивати као последицу продаје основних производа по лиценци. То би било, нпр. када би продаја држача папира, који се производи по лиценци, довела до пораста продаје папира који стицалац лиценце производи. Слична накнади за колатералну продају је тзв. spin-off тантијема. Наиме, ако стицалац лиценце користи лиценцу за друге производе или делове производа, биће дужан за то платити накнаду. Тако, нпр., уз накнаду за патент аутомобила – играчке, стицалац лиценце може убирати тантијеме и за продају мајица са сликом тог аутомобила.

²⁹ Примера ради, за првих 1.000 произведених комада тантијема може износити 1 € по комаду, за других 1.000 – 0, 80 € итд. Тада се често уговарају и тзв. минималне тантијеме.

- минималне тантијеме с гаранцијом – стицалац лиценце ће у сваком случају платити одређени минимални износ тантијеме, без обзира на све друге околности, и
- просте или минималне тантијеме без гаранције – стицалац не гарантује даваоцу одређени износ новца. Ако не оствари минималну тантијему, давалац лиценце има право раскинути уговор или тражити трансформацију искључиве лиценце у неискључиву.

ж) Максималне тантијеме. Ове тантијеме представљају највећи износ тантијема, односно новца који може бити плаћен за одређено временско раздобље или чак највећа укупна свота тантијема.

3.2.2.3. Комбинација паушалне накнаде и тантијема

Реч је о комбинованом начину плаћања накнаде, по коме се део накнаде плаћа унапред (авансно), обично приликом потписивања уговора, а остатак у облику тантијема.³⁰ Овим методом плаћања омогућава се даваоцу лиценце да одмах надокнади део трошкова (тзв. предуговорне трошкове и сл.), а профит оствари касније. Ова врста накнаде најчешћа је у делатностима код којих су потребна велика улагања (као нпр. у области биотехнологије).

3.2.2.4. Посредна новчана накнада

Овај вид лиценце накнаде је присутан код сложенијих уговора о преносу технологије (нпр. уговор о франшизингу, о заједничком улагању и сл.), код којих је уговор о лиценци само један од елемената пословне сарадње, односно уговора. У том смислу, она може бити уговорена, нарочито као приход од других пословних операција, односно трансакција које су у вези са уступањем лиценце, дивиденда од заједничког улагања у коме се улог састоји од лиценце, аранжман о преузимању или подели одређених трошкова у вези са лиценцом.³¹

3.2.3. Неновчани начини плаћања накнаде

Поред новчаних, постоје и неновчани модалитети плаћања лиценце накнаде, у виду капитализације технологије. Тако, давалац лиценце може добити удео у одређеном трговачком друштву или заједничком улагању (*joint venture*). Такође, као следећи посебан начин плаћања нак-

³⁰ Накнада која се плаћа унапред у том се случају зове и приступнина, која је најчешће симболична, нпр. 1 US \$ или 1 €.

³¹ Marković, M. S, Popović, V. D., *op. cit.*, 2013. godine, str. 222.

наде је куповина сировина од даваоца лиценце. Накнада може бити уговорена тако да стицалац од даваоца купује готове производе, резервне делове, компоненте или сировине. Неновчана накнада може се састојати у обавези стицаоца да даваоцу испоручи одређене количине производа израђених по лиценци, обавези саопштавања повратних техничких и других информација и искустава и слично, а и искуства.³²

Одредбама члана 703. ЗОУ уведено је, што је новост за наше право, у погледу висине уговорене накнаде начело *rebus sic stantibus*. Давалац и стицалац лиценце могу, наиме, затражити измену уговорене накнаде ако је она постала очигледно несразмерна користима које стицалац коришћењем предмета лиценце постиже.³³

Осим до сада наведених обавеза стицаоца лиценце, значајно је навести и следеће:

Чување предмета лиценце у тајности – ако предмет лиценце чине непатентирани проналазак или тајно знање и искуство, стицалац лиценце је дужан чувати га у тајности.

Квалитет робе – ако је уз лиценцу за производњу уступљена и лиценца за употребу жига, стицалац лиценце може стављати у промет робу с тим жигом само ако је њен квалитет исти као што је квалитет робе коју производи давалац лиценце. Супротан споразум нема правни ефекат.

Обележавање робе – стицалац лиценце дужан је произведену робу обележити ознаком о производњи по лиценци (обавеза двоструког обележавања).

Подношење извештаја – ако се накнада одређује у зависности од обима искоришћавања предмета лиценце, стицалац лиценце дужан

³² У пракси се може појавити и узајамно лиценцирање. Ако два привредна субјекта поседују сопствену индустријску својину, она се може и разменити, а уместо плаћања одвојених лиценцих накнада оне се компензирају (*cross-licensing*). Реч је компанијама које имају комплементарну технологију, па једна другој омогућавају њихову размену, односно активни двосмерни проток техничких информација, знања и искуства, на основу којих оне имају повољнију позицију на тржишту. Велике компаније данас чак преферирају да уместо накнаде у новцу за своју лиценцу добију другу лиценцу. Наиме, пословни субјекти све се више специјализују, а технологија постаје све комплекснија. Такође, власник одређеног патента, нпр. може блокирати другог у коришћењу другог патента, што се може превазићи управо закључивањем уговора о узајамном лиценцирању.

³³ Верона, А., *Лиценци уговор у југословенском, иноземном и међународном праву*, Загреб, 1981. године, стр. 89.

је подносити даваоцу лиценце извештаје о обиму искоришћавања и обрачунати накнаду сваке године, ако уговором није за то одређен краћи рок.

Ако посматрамо тржишну праксу можемо изнети следеће запажање. Чињеница је да не ретко долази до неподударања квалитета лиценцно произведене робе и робе даваоца лиценце. Из искуства нам је познато да није исти квалитет (укус) *Coca-Cola* произведене у САД (од стране самог давоца лиценце) и *Coca-Cola* произведене по лиценци у Немачкој, Грчкој или Србији. Што се тиче обавезе двоструког обележавања и ту се ова обавеза не спроводи доследно и на задовољавајући начин. Тако да би сте на неким производима сазнали да је произведен по лиценци потребно вам је време за проналажење таквог податка уз обавезно коришћење лупе или другог средства за увећавање.

3.3. Забрана уговарања рестриктивних клаузула

Традиционално и неспорно становиште је да уговор о лиценци не сме да садржи тзв. рестриктивне (ограничавајуће) одредбе клаузуле. То су одредбе које немају свој правни основ у легислативи (праву интелектуалне својине), већ су настале у пракси као резултат супериорнијег положаја даваоца лиценце. Код уговора о лиценци, упркос начелу једнакости уговорних страна, давалац лиценце је скоро увек економски и технолошки јача уговорна страна. Ту своју снагу, давалац лиценце злоупотребљава тако што сауговарачу намеће уговорне обавезе, које овај да није у економски подређенијем положају, не би прихватио, а које његов ионако инфериорнији и слабији положај још више отежавају. Стога су ове одредбе у супротности са одредбама антимонополског законодавства и ништаве су.

Рестриктивне одредбе могу бити различите врсте и све оне имају за циљ сужавање уговорних слобода и наметање додатних неоправданих трошкова стицаоцу лиценце. У том смислу, рестриктивне одредбе могу бити, нарочито: ограничавање (или наметање избора) добављача сировина, репродукционог материјала, опреме или амбалаже, територијално или садржинско ограничавање производње или трговине, плаћање накнаде и по истеку временског важења права, спречавање стицаоца да унапређује пренету технологију и сл.

Треба истаћи да нису све клаузуле овакве врсте *a priori* рестриктивне, односно недопуштене. То су клаузуле које се не сматрају обликом злоупотребе монополистичког положаја, већ се сматрају инструментом

заштите легитимних интереса даваоца лиценце.³⁴ И у оквиру оваквих допуштених клаузула могуће су различите врсте. Типичан пример би био обавезивање стицаоца лиценце да од даваоца купује резервне делове, као и да сервисери даваоца лиценце врше одржавање уређаја и опреме, с циљем њиховог оптималног функционисања.

Главни проблем око рестриктивних клаузула, није само у њиховом уговарању, односно уношењу у уговор о лиценци. Већи проблем представља њихово неуношење у уговор, а ипак њихово функционисање у пракси под различитим видовима и моделима.

Када говоримо о рестриктивним клаузулама, оне могу бити присутне само у уговорима о лиценци, односно код преноса права коришћења. Код транслативног преноса права индустријске својине, односно цесије, не може бити говора о рестриктивним клаузулама, јер се тада преноси цело право (односно имовинскоправне компоненте), а интереси стицаоца права су заштићени путем техничких и правних гаранција уступаоца.

3.4. Трајање и престанак уговора о лиценци

Уговор о лиценци по правилу се закључује на одређено време, зависно од воље уговорних страна и с обзиром на право индустријске својине чије овлашћење на искоришћавање је предмет лиценце. Одређеност времена трајања не мора увек гласити стриктно календарски, већ може бити везана и за извршење конкретног уговора, односно релизовање уговорних обавеза. Следствено томе, уговор о лиценци закључен на одређено време престаје истеком рока трајања уговора, односно његовим извршењем. Сагласно одредбама облигационих прописа, у случају прећутног настављања коришћења предмета лиценце, уз противљење друге стране, сматра се да је закључен нови уговор о лиценци са неодређеним трајањем, под истим (првобитним) условима.

Уговор о лиценци може се закључити и на неодређено време. Овакав уговор се може отказати вољом једне уговорне стране (или сагласношћу страна) уз поштовање отказног рока. У сваком случају, како год да је уговорен рок трајања уговора о лиценци, он не може трајати дуже од рока трајања правне заштите конкретног права индустријске својине. У случају да је уговорен дужи рок од максималног, стицалац лиценце не би био дужан да плаћа накнаду за коришћење предмета лиценце након истека правне заштите права индустријске својине, чије овлашћење је

³⁴ Marković, M. S, Popović, V. D., *op. cit.*, 2013. godine, str. 224.

предмет лиценце. Разлог је једноставан, јер је заштићено право у том случају постало јавно добро слободно свакоме за коришћење.

Литература

- Andrić, B. et. al. (2007). Ugovor o licenci. Informator. 5588. 12.
- Anson, W. et. al. (2005). The Fundamentals on Intellectual Property Valuation. Chicago: The American Bar Association
- Бесаровић, В. (2011). Интелектуална својина. Београд
- Bubalo, L. (2023). Naknada kao bitan element ugovora o licenci. Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici. 5 (9). 131-148. Dostupno na https://prf.unze.ba/Docs/Anali/godina_5_broj_9/L_Bubalo.pdf
- Blagojević, B. T., Vrleta K. (1980). Komentar Zakona o obligacionim odnosima. Beograd: Savremena administracija
- Bukljaš I, Vizner B. (1979). Komentar Zakona o obveznim odnosima, Књига IV. Zagreb
- Dratler, J. Jr. (2006). Licensing of Intellectual Property. Law Journal Press. 4-43.
- Goldshreider, R. (2011). The classic 25% Rule and the Art of Intellectual Property Licensing, Duke Law Technology Review. 006/2011.
- Goldschreider, R. (1995). The Negotiation of Royalties and Other Sources of Income from Licensing. IDEA – The Journal of Law and Technology. 1 (36).
- Damjanović, K, Marić, V. (2007). Intelektualna svojina. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union
- Janjić, M. (1978). Licenca u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada, tom II. Beograd: Službene novine SFRJ
- Kapor, V., Carić, S. (1990). Ugovori robnog prometa. Beograd: Naučna knjiga
- Којић, Д. (2001). Уговор о лиценци у правној теорији и пословној пракси. Нови Сад.
- Marković, M. S. (2007). Pravo intelektualne svojine. Sarajevo: Magistrat i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Marković, M. S, Popović, V. D. (2015). Pravo intelektualne svojine. Beograd
- Parr, R. L. (2007). Royalty Rates for Licensing Intellectual Property. Hoboken:

John Wiley&Sons

Smith, G., Parr, L. R. (2005). Intellectual Property – Valuation, Exploitation and Infringement Damages. Hoboken: John Wiley&Sons

Trifković, M., Simić, M., Sultanović, A. (1997). Poslovno pravo. Šahinpašić: Sarajevo

Oliveros, Carolita L. (2004). International Distribution Issues: Options for Developing a Foreign Market (March 2004). Ali-Aba Course of Study Material. Product Distribution and Marketing

Verona, A. (1981). Licencni ugovor u jugoslovenskom, inozemnom и међународном праву. Zagreb

Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада. (ред. О. Станковић, С. Перовић, М. Трајковић). Београд: Службени лист СФРЈ

Закон о облигационим односима. Сл. лист СФРЈ. Бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, и Сл. лист СРЈ. Бр. 31/93 и Сл. лист СЦГ. Бр. 1/2003 – Уставна повеља

Prof. Vidoje Spasić, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

LICENCE AGREEMENT: RIGHTS AND OBLIGATIONS OF THE CONTRACTING PARTIES

Summary

Nowadays, in the era of the Fourth Industrial Revolution and consumer society, technology transfer is of great importance for business entities but also for consumers. Licence agreement is one of the most significant and widespread instruments for legal transfer of intellectual property. By this agreement, the licensor transfers the authority to the licensee to commercially exploit a formal or factual industrial property right (know-how).

A licence agreement is a named, onerous, bilaterally binding, commutative, formal, intuitu personae contract in business transactions with permanent performance (prestation). With this agreement, the licensee acquires the lacking technology necessary to achieve competitive advantages in the market. By transferring the right to the licensee to use the licence, the licensor earns a profit but also wins the market where he cannot sell his goods, for some reasons. In a licence agreement, both contracting parties have certain rights and obligations.

This agreement has many advantages but also some disadvantages. The biggest problem is not of a formal-law but of a factual nature, which is reflected in the implementation of this agreement. Specifically, the quality of goods produced under the license is not the same in all countries where the licensee uses the licence. This is a common consumer complaint, including the author of this paper as a consumer of licensed goods.

Keywords: license, industrial property rights, obligations, guarantees, compensation.

КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ ЦРКВЕНЕ ИМОВИНЕ У СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ**

Апстракт: Рад анализира кривично дела против црквене имовине у српском средњовековном праву. Извршена је правноисторијска анализа црквених и световних правила о овом кривичном делу у свим најважнијим изворима српског средњовековног права. То су Законоправило Св. Саве, манастирске повеље, као и правни споменици који чине тзв. Душаново законодавство – Синтагма Матије Властара, Закон цара Јустиинијана и Душанов законик. Нарочито је истакнут значај рецепције византијског права у средњовековној Србији на примеру кривичног дела светогрђа.

Кључне речи: светогрђе, српско средњовековно право, византијско право, рецепција, Законоправило, манастирске повеље, Душаново законодавство, Синтагма Матије Властара, Закон цара Јустиинијана, Душанов законик.

1. Увод

Кривично дело светогрђа регулисано је српским средњовековним правом и познато је под називом светотатство. Подразумевало је обесвећење, оскврњење светиње, огрешење о светињу, света места, свете ствари, светитеље или о оно што светињи припада. То прецизно изражавају појмови свјатотатец, оскврнитељ светиње или онај који при сваја црквену имовину и свјатотатство, крађа у цркви.¹ Дакле, светогрђе је скрнављење светих ствари, што може бити учињено оштећењем, уништењем, крађом или другим поступком којим се оне обесвећују.

* djole@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-6604-0780

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

¹ С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999. године, стр. 652.

Ово кривично дело порекло има у римском праву у којем се називало *sacrilegium* (лат. светогрђе; од *sacrum* – светиња, посвећена ствар и *legare* – брати, скупљати, узимати) и значило је крађу посвећених ствари (*furtum sacrorum*) или ствари намењених култу покојника (*res religiosae*). Кажњавано је смртном казном, а у посткласичном периоду појам *sacrilegium* добио је значење непослушности, непоштовања царевих одлука и наређења, јер се све оно што је имало непосредну везу с царем сматрало светим.²

Настављајући традицију римског права, византијско право такође регулише кривично дело светогрђа (*ιεροσυλία*). Еклога³ садржи једну одредбу посвећену овом делу. У питању је члан 15. титула XVII (О кривичним стварима), који забрањује крађу из цркве: „Онај који уђе до олтара дању или ноћу те нешто украде, ослепиће се, а ако краде у цркви изван олтара, батина се као безбожник, па када се ошиша, шаље се у заточеништво.”⁴ Ова одредба је касније преузета у Прохирону.⁵

На темељу византијске Еклоге настао је и најстарији словенски правни зборник, Закон судњи људем.⁶ У њему је извршена рецепција уз модификацију наведене одредбе Еклоге у члану 28, који предвиђа: „Ко улази у олтар дању или ноћу и узме нешто од светих посуда или одежде, или било коју другу ствар, да буде продан. Ако ли узме нешто из цркве ван олтара, да буде бијен, да се ошиша и да се пусти да лута

² А. Ромас, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, 1989. godine, str. 313.

³ Еклога (*Ἐκλογὴ τῶν νόμων*) је била византијски зборник приватног и кривичног права намењена судовима. Њене одредбе преузете су из Јустинијанове кодификације. Донета је 726. године за време владавине цара Лава III Исавријског (717-741), родоначелника Исавријске (Сиријске) династије. Осуђена је као законодавно дело јеретичких (иконоборачких) царева, те је замењена Прохионом. Ипак, извршила је велики утицај на потоње византијско право, на сам Прохирон, али и на словенска законодавства која су била под византијским правним утицајем.

⁴ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш, 2013. године, стр. 105.

⁵ Прохирон (*Ὁ πρόχειρος νόμος*) издат је између 870. и 879. године у име царева Василија, Константина и Лава и као што му сам назив каже био је кратки приручник намењен судовима. Највише грађе црпе из Јустинијанових Институција. С. Шаркић, Д. Поповић, *Велики правни системи и кодификације*, Нови Сад, 2012. године, стр. 94-95.

⁶ Закон судњи људем, најстарији је и уједно први на народном језику написан словенски правни споменик, који за своју основу има византијску Еклогу. Претпоставља се да је настао у другој половини IX века, или најкасније почетком X века. Постоје три хипотезе о месту његовог настанка: 1) Бугарска, 2) византијска област Стримон и 3) Моравска. Д. Николић, 2016. године, стр. 3-10.

по земљи као нечастив”.⁷ Дакле, јасно је видљива модификација казни у односу на одредбе из Еклоге. За крађу из олтара се кривац по ЗСЉ продаје у ропство, а по Еклоги се ослепљује, а за крађу изван олтара, ЗСЉ прописује да се кривац бије, ошиша и „да се пусти да лута по земљи као нечастив”, док Еклога, поред батина и шишања, прописује да се кривац шаље у заточеништво.⁸

У српском средњовековном кривичном праву светогрђе (светотатство) је регулисано под утицајем византијског права, и то пре свега Законоправилом Св. Саве, манастирским повељама и Душановим законодавством, које је обухватало Синтагму Матије Властара, Закон цара Јустинијана и Душанов законик.

2. Законоправило Св. Саве

Најобимнија средњовековна српска рукописна књига, Законоправило (Номоканон, Крмчија) Св. Саве представља прву рецепцију световног и црквеног византијског права. Термин „Законоправило” је превод грчке сложенице номоканон (*νομοκάνων*), што у суштини означава мешовити зборник црквених закона, канона (*κανόνες*) и световних, грађанских закона (*νόμους*). Св. Сава је по повратку из Никеје, свратио на Свету Гору, а затим и у Солун, где је 1219. године настало његово најважније законодавно дело – Законоправило. У састав овог зборника ушао је Синописис Стефана Ефеског са тумачењима Алексија Аристина, Фотијев Номоканон из 883. године са коментарима Јована Зонаре, византијски правни зборник Прохирон, у Законоправилу назван „Закон градски”, избор из Јустинијанових новела у 87 поглавља (*Collectio LXXXVII capitulorum*), као и 3 новеле цара Алексија I Комнина. Грађа Законоправила подељена је у 64 главе, од којих су 20 посвећене световном, а 44 црквеном праву.

Законоправило садржи црквене и световне одредбе о кривичном делу светогрђа (светотатству). У црквена правила спадају 72. и 73. правило светих апостола, 10. правило Првог и другог сабора, одржаног у Константинограду у цркви Светих апостола и 8. правило Св. Григорија Ниског.

Правило 73 светих апостола гласи: „Да се одлучи онај ко восак или уље украде из цркве и петоструко да положи”.⁹ Уз ово правило следи

⁷ Д. Николић, *Закон судњи људем – најстарији словенски правни зборник*, Ниш, 2016. године, стр. 72.

⁸ Исто, стр. 4.2

⁹ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве I*, Манастир Жича, 2004. године, стр. 150.

и тумачење Алексија Аристина¹⁰: „Ако који свештеник или мирјанин украде из цркве восак или уље, украдено да врати и пет пута толико да приложи, а потом да се одлучи.”

Правило 72 светих апостола предвиђа: „Сасуд златан или сребрн освештен, то јест у цркви окачен, или завесу, или поставу златну, или прекривач – нешто од тога нико да не узме за своју потребу. А ако се нађе ко да чини такво безакоње, да буде кажњен одлучењем”.¹¹ Аристин тумачи на следећи начин: „Оно што је издвојено Богу не треба скврнавити, јер је освештано, било сасуд да је или друго нешто, било да је завеса, или златна постава или прекривач, било уље или восак, јер се све то самим доношењем у Цркву Божију освештава. Не треба, дакле, ни воска ни уља узимати из цркве, ни други какав сасуд, ни завесе ни поставу, ни прекривач, ни ризе ни платно, пошто је све то приложено Богу и недопустиво је узимати их за своју потребу, због чега се одлучењу подлеже. Јер Ахар, укравши оно што још не беше принесено Богу, нити освештано, него само обећано, ипак прими казну – каменован би са свим родом.”¹²

Правило 10 Првог и другог сабора прописује: „Они који служабни свети путир, или тањирић, или јендитију, или жлицу, или звани аијер, то јест ваздух и просто рећи, ако било шта од свештених сасуда, или од покривала на сопствену корист отимају или за несвештену употребу преправљају, да се извргну – једно, дакле, због тога што оскврнављују, а друго, што краду свештене ствари. А ако од онога што је изван олтара – црквене сасуде или завесе, или одежде које висе у цркви присвајају за несвештену употребу себи, или другима дају – да се одлуче. А уколико сасвим отимају да буду осуђени као светотатци.”¹³ Правило 9 Св. Григорија Ниског гласи: „Светотатство, односно крађу црквених ствари Стари завет је изједначио, дакле, са убиством, и за обоје прописао убиство каменовањем. А Црква нађе да је добро да време запрећења буде мање од оног за прељубу, на очишћење крадљивцу црквених ствари. У сваком пак греху треба гледати на топлину покојања, а не на време.”¹⁴

¹⁰ Алексије Аристин је 1130. године написао тумачења правила садржаних у допуњеној верзији Синописа Стефана Ефеског. Испод скраћеног текста правила он је разјашњавао његов језички дословни смисао, без залажења у историјска разматрања. Иначе је Аристин био ђакон, главни секретар и економ Цариградске патријаршије. Д. Николић, *Историја права – стари и средњи век*, Ниш, 2010. године, стр. 372.

¹¹ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве I*, Манстир Жича, стр. 151.

¹² Исто, стр. 151.

¹³ Исто, стр. 495.

¹⁴ Исто, стр. 585.

Дакле, основна црквена казна за светотатство је одлучење (анатема). Од световних прописа које уређују ову материју у Законоправилу реципирано је једно правило у глави 47. (Из разних наслова, то јест грана Новела цара Јустинијана). Ово правило предвиђа: „Казна за црквеног лопова бива или лакша или тежа, зависно од тога о каквом се лицу ради, и зависно од кривице, и времена, и узраста и природе, јер неки бивају предавани зверима, неки бивају спаљивани а неки вешани. Одмерена казна је она када се зверима предаје ноћни црквени лопов; дневном је нешто лакша, јер онога који дању краде цркву, шаљу у заточење на копање златне руде. А лопови часних и великих цркава бивају посецани мачем. Црквени лопови су они који велике јавне цркве краду, а они који особне и мале цркве које нису чуване – ако такве, дакле, краду, мање се, наравно, кажњавају од црквених лопова, а више од обичних лопова који краду. Спољни човек који краде цркву кажњава се казном за црквеног лопова. А онај коме је поверено да чува и пази цркву, ако узме нешто из ње, не подлеже том закону. Уколико неко стави човека у ковчег и положи ковчег у цркву, па ако тај изашавши из ковчега покраде нешто црквено, кривица за црквену крађу равна је и за саучесника који је унео ковчег у цркву, јер ће се имовина, узета од цркве, од њих потраживати.”¹⁵ Ова одредба је посебно занимљива, јер регулише различите врсте крађе из цркве. Ноћни црквени лопов се кажњава смртном казном – предајом зверима, а дневни заточењем и радом у руднику. Смртном казном се кажњавају и лопови који краду велике јавне цркве, а уколико је реч о мањим црквама, казна је блажа.

Напослетку, световни пропис о светогрђу садржи и Закон градски (Прохирон), као саставни део Законоправила. У питању је члан 58. гране 39. Закона градског, који је преузео одредбу 15.17. Еклоге. Ова одредба Законоправила прети ослепљењем за крађу у олтару, а уколико је крађа учињена у цркви изван олтара – батинањем, шишањем и протеривањем.¹⁶

3. Манастирске повеље

Повеље српских владара свакако су веома важан извор за историју средњовековног српског права. Н. Кршљанин их дефинише као „писане акте донете у канцеларијској форми, уз помоћ којих је њихов доноси-

¹⁵ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве I*, стр. 705-706.

¹⁶ Овде је извршена модификација у односу на оригиналну одредбу из Еклоге, будући да је заточеништво замењено протеривањем. Н. Дучић, *Крмичија Морачка*, Београд, 1877. године, стр. 130.

лац додељивао или потврђивао одређену милост, односно привилегију титуларима који су се у односу на њега налазили у подређеном положају, а у којима су биле садржане и опште правне норме које су регулисале односе у вези са додељеним привилегијама или другим делатностима титулара и њему потчињених људи, али које су обавезивале целокупно становништво земље¹⁷. Највише је сачуваних манастирских повеља.

Светотатство се помиње у две повеље краља Милутина. У питању су оснивачка повеља манастира Св. Стефана у Бањској (1313-1318. године) и повеља манастиру Грачаници из 1321. године. Светостефанска повеља предвиђа: „И аще кѣто оукраде чѣто вѣноутрѣ црѣкве, до свѣще воска или тѣмигана, да моу се коуца распе”¹⁸. Дакле, за крађу у цркви, било да је реч о свећама, воску или тамјану, био је предвиђен расап – потпуна конфискација имовине. Грачаничка повеља прописује: „А члѣвѣкѣ кои краде црѣковѣ и враждоу оучини – що рече господињ краљ”¹⁹. Из ове одредбе произилази да је светотатство (крађа из цркве), исто као и вражда (убиство или тешке телесне повреде), била резерват владашевог суда.²⁰

4. Душаново законодавство

Душаново законодавство је генерични појам који обухвата Душанов законик, Скраћену Синтагму Матије Властара и тзв. Закон цара Јустинијана. У свим старијим преписима ова три зборника су увек ишла заједно и чинила су јединствени троделни односно трипартитни зборник (*codex tripartitus*). На ово је указао А. Соловјев још 1928. године у својој докторској дисертацији „Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка”.

Правила о светогрђу садрже сва три правна зборника – Синтагма, Закон цара Јустинијана и Душанов законик.

¹⁷ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика (докторска дисертација)*, Београд, 2013. године, стр. 63.

¹⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926. године, стр. 94.

¹⁹ Исто, стр. 104.

²⁰ Исто тумаче А. Соловјев, *Историја словенских права; Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998. године, стр. 501. и Н. Кршљанин, *оп. цит.*, стр. 379.

4.1. Синтагма

Синтагма је номоканонска збирка солунског јеромонаха Матије Властара из 1335. године. Преведена је на старосрпски 1347. или 1348. године. Обухватала је црквено и световно право распоређено у 24 састава према грчком алфабету. Имала је укупно 303 главе. У средњовековној Србији је позната и њена скраћена верзија, која је такође била резултат Душановог законодавног рада. Из Пуне Синтагме углавном је избрисано црквено право. Скраћена Синтагма је имала 94 главе.

Одредбе о светогрђу налазе се у првој глави (О светим сасудима и о светогрђу) састава I Синтагме.²¹ Од црквених правила преузето је 72. и 73. апостолско правило, 10. Правило Прво-другог сабора и 8. правило Григорија Ниског.

Властар је спојио делове 72. и 73. апостолског правила као и део Аристиновог тумачења, па ова правила у Синтагми гласе: „Седамдесет друго правило светих апостола, а такође и седамдесет треће, онога ко је из цркве узео свећу или уље, а такође и свети сасуд начињен од сребра или злата или завесу присвојио за своје потребе и употребљава их, ако и није за светогрђе, а оно – крив је за кршење закона и осуђује се на одлучење. А Ахар, који је узео оно што је било обећано Богу, а још му није било дато, нити освећено, био је осуђен на крајњу казну - био је каменован са целим (својим) родом.”²².

У наставку је преузето 10. правило Прво-другог сабора: „Десето правило такозваног Прво-другог сабора још јасније тумачи смисао ових правила: оне који присвајају сасуде и одежде који се налазе изван олтара, као и оно што је освећено за украшавање цркве – свећњаке или завесе – и користе за своје свакодневне потребе или дају другима, апостолско правило одлучује, и ми с њима одлучујемо. А оне који свети путир или дискос, то јест калез или ложицу или часне покрове (за олтар) или такозвани аер или било шта друго што се освећено налази у олтару, свете сасуде или одежде, краде за своје потребе или користи не за свете потребе (а украсти свете предмете значи оскрнавити их), подвргавамо потпуном свргнућу, као оне који су починили безбожно дело.”²³ Значајно је што Властар овде износи запажање да је крађа светих ствари једнака скрнављењу истих.

²¹ Т. Суботин-Голубовић, *Матија Властар – Синтагма*, Београд, 2013. године, стр. 235-236.

²² Исто, стр. 235.

²³ Исто, стр. 235.

Црквене одредбе о светогрђу завршава 8. правило Григорија Ниског: „Велики Григорије Ниски у осмом правилу: светогрђе, рече, у Старом писму није се сматрало ништа бољим од убиства, јер се, као и онај који је ухваћен при убиству, онај који је украо оно што је Богу приложено кажњавао каменовањем. А не знам како је црквени обичај дошао до такве снисходљивости, па је смислио лакши начин за очишћење од такве болести. Оскврнители се кажњавају на краћу казну од прељубника, јер се прељубницима на осамнаест година ускраћује причест.”

Сва наведена црквена правила налазе се и у Законоправилу Св. Саве. После црквених, следе четири световна правила под насловом Закон. Прво правило гласи: „Преступ светогрђа једнак је увреди цара.” Дакле, светогрђе се изједначава са увредом цара, односно кривичним делом невере – “невѣрѣ царској”, како стоји у српскословенском тексту Синтагме.²⁴

Друго правило предвиђа на кога се све примењују правила о светогрђу: „Закон о светогрђу примењује се на онога који је украо нешто од свете имовине, или је то учинио за своје потребе, или је на превару помогао у нечему од овога.” Треће правило доноси критеријум за разликовање обичне крађе од светотатства: „Крадљивцу онога што још није Богу освећено суди се као лопову; ако се из светилишта украде приватна имовина, то није светогрђе него крађа. Крадљивац онога што је Богу посвећено, макар да се украде са приватног места, крив је као починилац светогрђа. Пошто неки свети предмети нису посвећени Богу, као што су наше личне иконе, које нису изложене у црквама или манастирима, стога, каже закон, место је то које одређује да ли се ради о крађи или о светогрђу; јер, онај ко у нашој кућици краде свету икону није починилац светогрђа него лопов. Да није тако, морали бисмо рећи да и онај који краде златник са представом Христа или Богородице треба да буде суђен као светогрђник, а томе нема места и лаж је.” Четврто правило предвиђа различите врсте светогрђа: „Починилац светогрђа који ноћу улази у свети олтар и (предмете) посвећене Богу скрнави или отима мачем треба да буде кажњен; онај који по дану нешто мало, због сиромаштва, украде у цркви да буде шибан и прогнан.”²⁵

У Скраћеној Синтагми црквена правила су нешто скраћена, а од световних задржана су само прво и четврто.²⁶

²⁴ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд, 1907. године, стр. 325.

²⁵ Т. Суботин-Голубовић, *Матија Властар – Синтагма*, стр. 236.

²⁶ Флоринский, *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ. Хрисовулы. Сербскій Законникъ. Сборники византийскихъ законовъ, Кіевъ 1888*, стр. 170-171.

4.2. Светогрђе у тзв. Закону цара Јустинијана

Закон цара Јустинијана²⁷ је особена српска правна компилација која је имала 33 члана, настала на основу неколико византијских правних текстова. Основни извори Закона цара Јустинијана су Земљораднички закон, Еклога Лава III Сиријца (717-741) и његовог сина Константина (741-775), Прохирон Василија I Македонца (867-886), Василике Лава VI Мудрог (886-912), новеле византијских царева, као и неке правне збирке. Претежно регулише аграрне односе, будући да највише одредби преузима из Земљорадничког закона (*Νόμος γεωρϋικός*).

Закон цара Јустинијана садржи једну одредбу која регулише крађу у цркви. То је члан 28. чији је наслов Закон о крађи. Он гласи: „Ако ко украде што из цркве или по ноћи или по дану, да се ослепи. Ако ли на двору што црквеног украде, да се бије и осмуди и протера из тога места.”²⁸ У питању је одредба преузета из Еклоге (чл. 15.17), потом реципирана у Закону судњи људем (чл. 28.) и Прохирону (чл. 58. 39).

4.3. Светогрђе у Душановом законнику

Душанов законик је најзначајнији српски средњовековни правни споменик. Донет је 21. маја 1349. године на сабору у Скопљу у присуству цара Стефана Душана, патријарха Јоаникија, црквених великодостојника и властеле. Допуњен је на сабору у Серезу 1354. године. Оригинал Душановог законика није пронађен, али је ипак текст Законика сачуван у каснијим преписима. Имао је укупно 201 члан. Садржи одредбе о вери и цркви, затим о положају властеле и зависног становништва, кривичном праву, уређењу судова и судском поступку, док има веома мало норми приватног права.

Будући да је светогрђе било претежно регулисано путем рецепције византијског права, и то Законоправилом Св. Саве, Синтагмом Матије Властара и Законом цара Јустинијана, самим тим није било потребно да Душанов законик овом кривичном делу посвећује нарочиту пажњу. Ипак, у Законнику се може пронаћи једна одредба која има елементе кривичног дела светогрђа, а чије је прописивање узроковано новим друштвено-политичким околностима, конкретно учесталим ратовима. У питању је рушење цркве на војном походу инкриминисано чланом 130.

²⁷ Његов потпуни наслов је *Благовернога и христољубивога цара Јустинијана закон о записивању*.

²⁸ Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, 2007. године, стр. 69.

(О цркви) Законика: „Цркву ко обори на војсци, да се убије или обеси.”²⁹ Наведени члан нема узора у византијском праву у строгом језичко-логичком погледу, али је потпуно у сагласности са византијским правом – рушење цркве свакако представља светогрђе.

Наведеном одредбом Законика штите се црквени објекти при војном походу. Суштину овог члана најбоље је објаснио Т. Тарановски: „Кажњавање обарања цркава на војном походу без сумње је било изазвано ужасима непрекидних ратова и смерао је, да предупреди акта грозног вандализма, која би могла упропастити углед српске војске и државе пред Грцима, чије је мњење било за Душана особито драгоцено. Да се ту биће кривичног дела састојало у повреди вере, то је несумњиво, јер није могуће претпоставити, да је ту у питању кривично дело против имања, ни чак против јавног мира и поретка“.³⁰

Према слову Законика ово кривично дело могло је бити извршено само у одређеној ситуацији – на војном походу. Приликом освајачких ратова цара Душана могло је доћи до рушења цркава, нарочито у Византији. Да би спречио такве поступке Законик кажњава смртном казном оног ко на војном походу поруши цркву. Казна је постављена алтернативно – „да се убије или обеси”, осим у Призренском препису где се предвиђа кумулативно „да се убије и обеси“.³¹

5. Закључак

Кривично дело светогрђа у српском средњовековном праву несумњиво је регулисано под директним утицајем византијских црквених и световних правила. Црквена правила која уређују ову материју (72. и 73. апостолско правило, 10. правило Прво-другог сабора и 8. правило Св. Григорија Ниског) реципирана су и Законоправилом Св. Саве и Синтагмом Матије Властара. Законоправило садржи и световне прописе – једну Јустинијанову новелу и једну кривичноправну одредбу Закона градског, тј. Прохирона о крађи у цркви, коју је Прохирон преузео из Еклоге. Правило о крађи у цркви уврштено је и у српску правну компилацију Закон цара Јустинијана. Властарева Синтагма поред наведених

²⁹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд, 1960. године, стр. 124.

³⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* (приредио Р. Михаљчић), стр. 364.

³¹ С. Стојановић, *Православље и Српска православна црква у Душановом законуку* (докторска дисертација), Ниш, 2021. године, стр. 104.

црквених правила, има и четири световна закона, од којих су редактори њене скраћене верзије задржали само два. Сви наведени прописи којима је исцрпно регулисано светогрђе преузети су из византијског права. Због тога Душанов законик нема одредби о овом кривичном делу, сем члана 130. који регулише један посебан облик светогрђа – рушење цркве на војном походу. Реч је о оригиналној одредби српског законодавца, која нема свој пандан у византијском праву, али је у потпуности у његовом духу.

Литература

- Дучић, Н. (1877). *Крмичија Морачка*. Београд
- Кршљанин, Н. (2013). *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика (докторска дисертација)*. Београд
- Марковић, Б. (2007). *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*. Београд
- Николић, Д. (2010). *Историја права – стари и средњи век*. Ниш: Правни факултет
- Николић, Д., Ђорђевић, А. (2013). *Законски текстови старог и средњег века*. Ниш
- Николић, Д. (2016). *Закон судњи људем – најстарији словенски правни зборник*. Ниш
- Новаковић, С. (1907). *Матије Властара Синтагмат*. Београд
- Петровић, М. (2004). *Законоправило Светога Саве I*. Манастир Жича
- Радојчић, Н. (1960). *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*. Београд
- Ротас, А. (1989). *Rječnik rimskog prava*. Zagreb
- Соловјев, А. (1926). *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*. Београд
- Соловјев, А. (1998). *Историја словенских права; Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*. Београд
- Стојановић, С. (2021). *Православље и Српска православна црква у Душановом законуку (докторска дисертација)*. Ниш
- Суботин-Голубовић, Т. (2013). *Матија Властар – Синтагма*. Београд
- Тарановски, Т. (2002). *Историја српског права у Немањинској држави (приредио Р. Михаљчић)*. Београд

Ђирковић, С. Михалчић, Р. (1999). *Лексикон српског средњег века*. Београд

Флоринский, Т. (1888). *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ. Хрисовулы. Сербскій Законникъ. Сборники византійскихъ законовъ*. Кіевъ

Шаркић, С., Поповић, Д. (2012). *Велики правни системи и кодификације*. Нови Сад

Prof. Aleksandar Đorđević, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

**THE CRIMINAL OFFENCE AGAINST CHURCH PROPERTY IN SERBIAN
MEDIEVAL LAW**

Summary

The paper analyzes the criminal offence against church property in Serbian medieval law. The author provides a legal-history analysis of both church and secular rules on this criminal offence in all most important sources of Serbian medieval law. The analysis covers St. Sava's Nomocanon (Zakonopravilo), monastery charters, and legal documents that constitute the so-called Dušan's legislation: Matthew Blastares' Syntagma, the law of Emperor Justinian, and Dušan's Code. In particular, the author emphasizes the significance of reception of Byzantine law in medieval Serbia, with reference to the regulation of the criminal offence of sacrilege.

Keywords: *sacrilege, Serbian medieval law, Byzantine law, reception, St Sava's Nomocanon (Zakonopravilo), monastery charters, Dušan's legislation, Matthew Blastares' Syntagma, Emperor Justinian's law, Dušan's Code.*

Др Душица Миладиновић-Стефановић,*

Редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,

UDK: 330.342.172+321.7]:343.352(1-664)

UDK: 321.7:330.34

UDK: 338.2:304

Младен Анђелковић,**

Сарадник у настави,
Економски факултет, Универзитет у Нишу,

DOI: 10.5281/zenodo.14569274

Др Зоран Стефановић,***

Редовни професор,
Економски факултет, Универзитет у Нишу

УТИЦАЈ ЕКОНОМСКИХ СЛОБОДА И ДЕМОКРАТИЈЕ НА НИВО КОРУПЦИЈЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА****

Апстракт: Постоји растуће научно интересовање за порекло и друштвене импликације корупције. Раширена је употреба архитектуре рационалног избора у објашњењу овог феномена. Није мање важно ни становиште да се корупција може разумети само у склопу ширег репертоара фактора који условљавају друштвене интеракције и процесе који су њима генерисани. У том контексту, у раду се испитује улога економских слобода и демократије, као детерминанти динамике корупције унутар особене групације транзиционих земаља, према категоризацији Европске банке за обнову и развој.

Кључне речи: корупција, економске слободе, демократија.

* dusica@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0003-1473-0509

** mladen.andjelkovic@eknfak.ni.ac.rs

*** zoran.stefanovic@eknfak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0003-4034-7239

**** За Д. Миладиновић-Стефановић рад представља резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу у периоду 2020-2025. године, а за проф. Зорана Стефановића резултат истраживања по основу обавеза по Уговору о преносу средстава за финансирање НИР у 2024. години (евиденциони број 451-03-65/2024-03), закљученог између Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије и Економског факултета Универзитета у Нишу.

1. Увод

Најстарији писани траг о корупцији, који датира из 4. века пре нове ере, пронађен је у *Артхашастри*,¹ али до ширег интересовања научне јавности за овај феномен долази тек у другој половини 20. века. У данашњим друштвеним наукама доминирају два приступа корупцији – *grease in the wheels* и *sand in the wheels* pristup. Док први истиче позитивне ефекте корупције,² потоњи негативно гледа на утицај корупције, као *rent seeking* активности, на друштвено-економски развој.³ Тек са развитком статистичког инструментаријума и појавом релевантних мерила корупције на нивоу држава омогућена је квантификација утицаја корупције, а тиме и решење дилеме везане за природу њеног утицаја. Захваљујући пионирском раду Маура⁴ емпиријски је потврђен негативан утицај корупције на инвестициону активност и привредни развој. Иако се у одређеном контексту може говорити о потенцијалним бенефитима коруптивне праксе, дугорочно се не могу очекивати позитивни ефекти на друштвено-економске токове. Управо из тог разлога модерна економска теорија има негативан став према корупцији, а борба против корупције представља саставни део политичких програма широм света.

Због саме комплексности феномена присутан је велики број дефиниција корупције, које указују на њене различите аспекте. У овом раду полази се од дефиниције Светске Банке, којом се корупција детерминише као злоупотреба јавних овлашћења у циљу стицања личних добитака.⁵

Савремена истраживања ређе се баве ефектима корупције, већ су више фокусирана на узроке и детерминанте корупције. Приликом проучавања овог очевидно комплексног феномена, потребно је узети и обзир шири склоп факотра из различитих домена друштвеног живота – економске, институционалне, политичке, друштвене, културолошке, па

¹P. Bardhan, *Corruption and Development: A Review of Issues*, Journal of Economic Literature, September, 1997, pp. 1320-1346.

²N. H. Leff, *Economic Development Through Bureaucratic Corruption*, American Behavioral Scientist, Vol. 8, No. 3, 1964, pp. 8-14; S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, 1968; J. S. Nye, *Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis*, American Political Science Review, Vol. 61, No. 2, 1967, pp. 417-427.

³S. Rose-Ackerman, *Corruption: A Study in Political Economy*, Cambridge, Academic Press, 1978; G. Becker, J. Stigler, *Law Enforcement, Malfeasance and Compensation of Enforcers*, Journal of Legal Studies, Vol. 3, No.1, 1974, pp. 1-18.

⁴P. Mauro, *Corruption and Growth*, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 110, No. 3, 1995, pp. 681-712.

⁵World Bank, *Anticorruption Fact Sheet*, World Bank Group, 2020.

чак и утицај религије. Притом су истраживачи суочени са бројним потешкоћама, од самог мерења корупције, па до чињенице да бројни узроци корупције уједно представљају и последицу корупције.⁶

У економској теорији од 70-их година 20. века приметна је тенденција проучавања корупције кроз призму микроекономских одлука рационалних појединаца који непрестано калкулишу потенцијалне користи и трошкове од такве инкриминисане праксе,⁷ али то не значи да се може занемарити институционални амбијент у коме се доносе такве врсте одлука. Дефинисањем правила под којима се врше интеракције између економских субјеката политичке институције утичу на вероватноћу избијања корупције,⁸ због чега се често верује да су лоша регулатива и корупција „две стране истог новчића”.⁹

Корупција представља један од најозбиљнијих проблема са којим се суочавају транзиционе земље,¹⁰ што се нарочито доводи у везу са квалитетом спровођења процеса приватизације. Чињеница да се приватизацијом продаје велики део богатства земље отвара простор корупцији.¹¹ Ипак, преовладавао је став, да уколико је приватизација спроведена на прави начин, дугорочно ће се ниво корупције у земљи смањити. У том смислу, нису изненађујуће оцене да се приватизацијом у транзиционим привредама повећава ефикасност и истовремено смањује корупција.¹²

Полазна претпоставка овог истраживања је постојање позитивног ефекта економских слобода и демократије на смањење нивоа корупције. Висок ниво економских слобода подразумева алокацију ресурса

⁶J. G. Lambsdorff, *Consequences and Causes of Corruption-What Do We Know From a Cross-Section of Countries?*, Edward Elgar Publishing, 2006.

⁷S. Rose-Ackerman, *Corruption: A Study in Political Economy*, Cambridge: Academic Press, 1978; G. Becker, J. Stigler, *Law Enforcement, Malfeasance and Compensation of Enforcers*, Journal of Legal Studies, Vol. 3, No. 1, 1974, pp. 1-18; E. Banfield, *Corruption as a Feature of Governmental Organization*, Journal of Law and Economics, Vol. 18, No. 3, 1975, pp. 587-605.

⁸D. Lederman, N. Loayza, R. Soares, *Accountability and Corruption: A Political Institutions Matter*, Economics and Politics, Vol. 17, No. 1, 2005, pp. 1-35.

⁹J. G. Lambsdorff, *Consequences and Causes of Corruption-What Do We Know From a Cross-Section of Countries?*, Edward Elgar Publishing, 2006.

¹⁰A. Shleifer, *Government in Transition*, European Economic Review, Vol. 41, No. 3-5, 1997, pp. 385-410.

¹¹D. Kaufman, P. Siegelbaum, *Privatization and Corruption in Transition Economies*, Journal of International Affairs, Vol.50, No. 2, 1997, pp. 419-458.

¹²A. Shleifer, R.W. Vishny, *Corruption*, Quarterly Journal of Economics, Vol.108, No. 3, 1993, pp. 599-617; M. Boycko, A. Shleifer, R. Vishny, *A Theory of Privatization*, The Economic Journal, 1996, pp. 309-319.

путем тржишног механизма, у складу са слободном вољом и личним избором економских субјеката. Подстицањем конкуренције и јачањем улоге тржишта у привреди, економске слободе смањују корупцију, јер државним службеницима остаје мање простора за монополизацију дистрибуције одређених добара и услуга.¹³ Ограничавањем економских слобода држава отвара простор корупцији, јер се јављају могућности за *rent seeking* активности.¹⁴

2. Преглед литературе и истраживачко питање

Иако је више досадашњих истраживања потврдило утицај економских слобода и демократије на ниво корупције,¹⁵ тај однос није увек монотон и једнозначан како се теоријски претпоставља. Билгер и Гоел¹⁶ показали су да утицај економских слобода зависи од почетног нивоа корупције у земљи. Применом метода квантилне регресије аутори су дошли до закључка према коме економске слободе утичу на смањење корупције само у земљама у којима већ постоји низак ниво корупције, док у случају високог нивоа корупције могу имати чак и неповољно дејство. Такође, показало се да тек у висококорумпираним земљама демократија постаје важан фактор смањења корупције. Насупрот томе, када су Пикон и Бем¹⁷ применили исти метод квантилне регресије, дошли су до потпуно другачијих закључака. У широј групи анализираних земаља економске слободе и демократија увек су се показале као значајни фактори, без обзира на сам ниво корупције у земљи. Дакле, земље са нижим степеном економских слобода и демократије имају виши ниво корупције и обрнуто.

¹³ J. G. Lambsdorff *Consequences and Causes of Corruption-What Do We Know From a Cross-Section of Countries?*, Edward Elgar Publishing, 2006.

¹⁴ S. Rose-Ackerman, *Political Corruption and Democracy*, Connecticut Journal of International Law, Vol.14, No. 2, 1999, pp. 363-378; M. Paldam, *The Cross-Country pattern of Corruption: Economics, Culture and the Seesaw Dynamics*, European Journal of Political Economy, Vol. 18, No. 2, 2002, pp. 215-240.

¹⁵ M. Paldam, *The Cross-Country pattern of Corruption: Economics, Culture and the Seesaw Dynamics*, European Journal of Political Economy, Vol. 18, No. 2, 2002, pp. 215-240; J. G. Lambsdorff, *Consequences and Causes of Corruption-What Do We Know from a Cross-Section of Countries?* Edward Elgar Publishing, 2006.

¹⁶ M. Billger, R. Goel, *Do existing corruption level matter in controlling corruption?*, Journal of Development Economics, Vol. 90, No. 2, 2009, pp. 299-305.

¹⁷ C. Picón, F. Boehm, *Do the determinants of corruption differ between countries with different levels of corruption? A cross-country quantile regression analysis*, Revista de Economía del Caribe, No. 23, 2019, pp. 71-83.

Такође, различите компоненте индекса економских слобода Фрејзеровог института (*EFW* индекс), често коришћеног показатеља у овој области, немају подједнак утицај на корупцију при различитим нивоима економског развоја.¹⁸ Детерминанте корупције у развијеним земљама су правни систем и својинска права, али и величина јавног сектора, при чему је њен утицај супротан од онога што теорија сугерише, тј. са његовим растом долази до смањења корупције. Са друге стране, у групи неразвијених земаља слобода располагања страном валутом подстиче корупцију, зато што према објашњењу аутора снижава трансакционе трошкове коруптивних активности и олакшава прање новца. Питање утицаја величине јавног сектора је контроверзно, с обзиром на то да су и претходно поменути аутори¹⁹ дошли до закључка да је овај фактор релевантан само за најкорумпираније и најмање корумпирани земље.

Заједнички утицај економских слобода и демократије, такође, карактерише постојање одређених недоумица. Демократија има утицаја на ниво корупције једино када постоји низак или висок ниво економских слобода, при чему се разликује смер утицаја.²⁰ Истраживање засновано на *OLS* методи је показало, да економске слободе увек доводе до смањења корупције, али је ефекат демократије условљен нивоом економских слобода. Уколико у земљи постоји низак ниво економских слобода, демократизација друштва ће довести до ширења корупције, и обрнуто, уколико постоји висок ниво економских слобода, она ће утицати на смањење корупције. Слично истраживање потврдило је да економске слободе увек смањују корупцију, док значај демократије зависи од економских слобода.²¹ Са друге стране, истраживање у које уопште нису укључене економске слободе потврдило је утицај демократије на смањење корупције.²²

¹⁸ P. Graeff, G. Mehlkop, *The Impact of Economic Freedom on Corruption: Different patterns for Rich and Poor Countries*, European Journal of Political Economy, Vol. 19, No. 3, 2003, pp. 605-620.

¹⁹ C. Picón, F. Boehm, *Do the determinants of corruption differ between countries with different levels of corruption? A cross-country quantile regression analysis*, Revista de Economía del Caribe, No. 23, 2019, pp. 71-83.

²⁰ S. Saha, R. Gounder, J.J. Su, *The interaction effects of economic freedom and democracy on corruption: A panel cross-country analysis*, Economic Letters, Vol. 10, No. 2, 2009, pp. 173-176.

²¹ C. J. P. Vaina, J. L. R. Ruiz, C. A. Ramirez, J. L. R. Camargo, *The Joint Effect of Democracy and Economic Freedom on Corruption*, Revista de Administração Pública, Vol. 54, No. 2, 2020, pp. 285-300.

²² S.K. Chowdhury, *The Effect of Democracy and Press Freedom on Corruption: an Empirical Test*, Economic Letters, 2004, Vol. 85, No. 1, pp. 93-101.

Поменуте теоријске контроверзе, везане за узрочнике корупције, увек имају своје практичне домете, јер се идентификација одговарајућих варијабли налази у функцији борбе против корупције. Том приликом треба се уздржати од универзалних препорука скројених на основу огромног броја земаља, већ се фокусирати на мање групе земаља са сличним карактеристикама.²³ У складу с тим, поставља се питање да ли ће поменути однос важити и у случају земаља које су историјски биле изложене свеобухватном гушењу економских и политичких слобода, и како се прелазак са командно планских или квазитржишних на тржишну привреду одразио на ниво корупције. Предмет овог рада је испитивање утицаја економских слобода и демократије на транзиционе земље,²⁴ односно, да ли ће се, имајући у виду њихове специфичности, испољити однос описан у литератури. Између посматраних земаља постоје велике разлике у погледу нивоа развијености, демократије, опште прихваћености тржишних критеријума привређивања, али и у самом нивоу корупције. При томе, поједине земље у процесу транзиције биле су успешније од других, трансформациона рецесија је негде била краткотрајни, тј. транзиторни феномен, док је другде оставила озбиљне и далекосежне последице. Међутим, оно што је заједничко овој групацији земаља је да се данас налазе на путу развоја тржишне привреде и институција демократског друштва. Само истраживачко питање додатно актуелизује и чињеница да је у литератури потврђена неопходност дугог временског периода не би ли се испољио позитиван ефекат демократије на ниво корупције.²⁵ Обухваћени временски период од 2006. до 2021. омогућава да се утврди како се релативно скромно искуство ових земаља са тржишном привредом и демократијом одразило на ниво корупције.

3. Избор варијабли и теоријска објашњења

Индикатори економског просперитета и демократије сматрају се „стандардним” детерминантама корупције у готово свим истраживањима

²³ M. Billger, R. Goel, *Do existing corruption level matter in controlling corruption?*, Journal of Development Economics, Vol. 90, No. 2, 2009, pp. 299-305.

²⁴ Напомена: под транзиционим привредама у истраживању се подразумева група земаља из *Transition Report*-а који на годишњем нивоу публикује EBRD – Европска банка за обнову и развој.

²⁵ D. Treisman, *The Causes of Corruption: a Cross-National Study*, Journal of Public Economics, Vol. 76, No. 3, 2000, pp. 399-457; Serra, D. *Empirical Determinants of Corruption: Sensitivity Analysis*, Public Choice, Vol. 126, No. 1-2, 2006, pp. 225-256.

која се баве узроцима корупције.²⁶ Поред њих, политичка стабилност, претестантска религија и британско колонијално наслеђе²⁷ показали су се робусним на избор земаља и различите спецификације контролних варијабли,²⁸ али не смеју се занемарити ни бројне друге теоријски релевантне варијабле, попут трговинске отворености и извоза нафте и руда (природних ресурса).²⁹

Назив варијабле	Опис	Извор
Control of Corruption	Ниво корупције	World Bank WGI
EFW (Economic Freedom of World)	Економске слободе	Fraser Institute
Democracy Index	Демократија	EIU
GDP per capita (Current US\$)	БДП по глави становника у текућим ценама	World Bank WDI
FDI net inflow % GDP	Прилив страних директних инвестиција	World Bank WDI
School enrollment, tertiary (%gross)	Стопа похађања високог образовања	UNESCO
Government Effectivnes	Ефективност државе	World Bank WGI
Fuel Export (%of merchandise export)	Удео извоза минералних горива, лубриканата и пвезаних производа у трговинском билнсу	World Bank WITS

Табела 1. Преглед коришћених статистичких варијабли. Извор: креирали аутори.

²⁶ М. Billger, R. Goel, *Do existing corruption level matter in controlling corruption?*, Journal of Development Economics, Vol. 90, No. 2, 2009, pp. 299-305.

²⁷ Под тиме се подразумева утицај британског *common law* на изградњу институција и правног система.

²⁸ Serra, D. (2006) *Empirical Determinants of Corruption: Sensitivity Analysis*, Public Choice, Vol. 126, No.1-2, pp. 225-256.

²⁹ А. Ades, R. DiTella, *Rents, Competition and Corruption*, The American Economic Review, Vol. 89, No. 4, 1999, pp. 982-993; С. Leite, J. Weidmann, *Does Mother Nature Corrupt? Natural Resources, Corruption and Economic Growth*, IMF Working Paper 1999.

Коришћена зависна варијабла *Control of corruption* заснива се на перцепцији мере у којој је јавна власт злоупотребљена у циљу личних добитака, укључујући *petty* и *grand* форму корупције, као и сам ниво „заробљености” државе од стране елита и приватног интереса.³⁰ Индикатор *Control of corruption*, као и његов често коришћени пандан *Corruption Perception Index (CPI)* представљају композитне показатеље, што значи да се приликом њиховог обрачуна по земљама користе различити извори, при чему је број укључених извора већи код индикатора Светске Банке.³¹ Индикатор се креће у распону од 0 до 100, а веће вредности симболизују нижи ниво корупције.

Опредељење креатора *WGI (worldwide governance indicators)* да се индикатор *Control of corruption*, као и осталих пет из ове групе, израчунава на бази субјективних процена и података, темељи се на схватању да је перцепција нарочито значајна у процени квалитета институција.³²

Основу економских слобода чине лични избор, слобода размене добара, слободна конкуренција и заштита личности и имовине.³³ У истраживању су представљене путем *EFW* индекса који публикује *Fraser Institute*. Вредности индекса су у распону од 0 до 10, а вредности ближе 10 указују на виши ниво економске слободе и обрнуто. Индекс обухвата 44 показатеља, груписаних у пет различитих подиндекса, при чему сви имају подједнак пондер.³⁴

Величина државе (Size of Government) мери степен у коме се економска активност води личним избором, а њена координација врши путем тржишног механизма. Јавна потрошња је резултанта политичког процеса, и темељи се на политичком избору, док се приватна потрошња одређује на тржишту на основу личног избора. Већи удео јавне потрошње оставља мање простора личном избору као покретачу економске активности, а неопходност финансирања ове потрошње путем пореза, са друге стране, ограничава слободу располагања сопственом имовином.

³⁰ D. Kaufmann, A. Kray, M. Mestruzzi, *The Worldwide Governance Indicators: The Methodology and Analytical Issue*, World Bank Policy Research Working Paper No. 5430, 2010.

³¹ S. Knack, *Measuring corruption in Eastern Europe and Central Asia: A Critique of Cross-Country indicators*, World Bank Policy Research Paper 3968, 2006.

³² D. Kaufmann, A. Kray, M. Mestruzzi, *The Worldwide Governance Indicators: The Methodology and Analytical Issue*, World Bank Policy Research Working Paper No. 5430, 2010.

³³ J. Gwartney, R. Lawson, *The Concept and Measurement of Economic Freedom*, European Journal of Political Economy, Vol. 19, 2003, pp. 405-430.

³⁴ Fraser Institute, *Economic Freedom, Approach*, Преузето са интернет стране: <https://www.efotw.org/economic-freedom/approach>, приступљено: 02.12.2024.

Правни систем и својинска права (Legal System and Property Rights). Владавина права и сигурност приватне својине представљају темељ тржишне привреде. Управо је извесност поштовања правних норми предуслов испољавања максимизаторског понашања на тржишту.

Приступ здравом новцу (Sound Money) чува вредност имовине којом располажу економски субјекти, и, као и поштовање својинских права, даје подстрек бављењу економском активношћу.

Слобода размене са иностранством (Freedom to Trade Internationally) представља четврту област *EFW* индекса. Овај подиндекс осим трговинских ограничења обухвата и ограничења кретању међународног капитала.

Пета област односи се на **регулацију кредита, рада и бизниса (Credit, Labour and Bussines Regulation)**. Усклађеност каматних стопа са стањем на тржишту капитала, рационасиање кредита, прописивање минималних зарада, начин преговарања о зарадама, законске препреке уласку у одређене тржишне гране, прописивање цена од стране државе и др, представљају детерминанте овог субиндекса.

Недемократске државе подложне су корупцији, јер носиоци власти могу организовати државну активност без јасног полагања рачуна јавности.³⁵ Конкуренција у политичком животу земље значи већи притисак јавности против корупције, због поштовања законске регулативе, изборног процеса и постојања слободних медија.³⁶ У литератури се поставља питање да ли је довољно само постојање демократских институција у земљи, или је неопходна дугорочна изложеност демократији. Постоје тврђења да корупцију заправо не смањује висок ниво демократије, већ сама чињеница да су демократске институције дуго присутне и консолидоване у друштву.³⁷ Као индикатор демократије узет је *Democracy index* који за 165 земаља и две територије публикује *The Economist Intelligence Unit (EIU)*. Индекс се састоји из пет области.³⁸

³⁵ S. Rose-Ackerman, *Political Corruption and Democracy*, Connecticut Journal of International Law, Vol. 14, No. 2, 1999, pp. 363-378.

³⁶ A. Shleifer, R.W. Vishny, *Corruption*, Quarterly Journal of Economics, Vol. 108, No. 3, 1993, pp. 599-617.

³⁷ D. Treisman, *The Causes of Corruption: a Cross-National Study*, Journal of Public Economics, Vol. 76, No. 3, 2000, pp. 399-457; D. Serra, *Empirical Determinants of Corruption: Sensitivity Analysis*, Public Choice, Vol. 126, No. 1-2, 2006, pp. 225-256.

³⁸ Economist Intelligence Unit, *Democracy Index 2023*, Преузето са интернет стране: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>, приступљено: 02.12.2024.

1. Изборни процес и плурализам,
2. Функционисање државе,
3. Политичка партиципација,
4. Политичка култура,
5. Грађанске слободе.

Утицај трговинске отворености земље на ниво корупције доводи се у везу са различитим ограничењима која су уведена не би ли појединци/поједина предузећа остварили ренту.³⁹ Постоје истраживања у којима су поред трговинске отворености и стране директне инвестиције препознате као значајне детерминанте корупције.⁴⁰ У интересу сваке земље је да сведе ниво корупције на што нижи ниво уколико жели да привуче инвеститоре из развијених земаља. Зависно од разлике у продуктивности између домаћих и страних фирми може се испољити и утицај *FDI* на појаву ренте и корупције.⁴¹ Према таквом схватању, у развијеним земљама очекује се позитиван утицај страних директних инвестиција на смањење нивоа корупције, док у случају неразвијених могућ је чак и неповољан утицај.⁴² (исто важи и у случају ауторитарних и демократских режима). Такође, сматра се да висок ниво корупције у земљи привлачи инвеститоре који су спремнији од домаћих субјеката да учествују у феномену „заробљене државе”.⁴³ С обзиром на то да *EFW* индекс у себи садржи компоненту која се односи на слободу трговања, показатељ трговинске отворености у виду збира удела извоза и увоза у *GDP*-у је изостављен, али је задржан нето прилив страних директних инвестиција у *GDP*-у.

³⁹ A. Krueger, *The Political Economy of Rent-Seeking Society*, American Economic Review, Vol. 64, No. 3, 1974, pp. 291-303; A. Ades, R. DiTella *Rents, Competition and Corruption*, The American Economic Review, Vol. 89, No. 4, 1999, pp. 982-993

⁴⁰ F. Larraín, J. Tavares, *Does Foreign Direct Investment Decrease Corruption?* Cuadernos de Economía, Vol. 41, No. 123, 2004, pp. 217-230.

⁴¹ Уколико постоји мала разлика у продуктивности између страних и домаћих компанија, онда ће *FDI* довести до јачања конкуренције на домаћем тржишту. У супротном, када је продуктивност страних фирми већа од домаћих, *FDI* има потенцијал да истисне домаће произвођаче и створи услове за стицање ренте

⁴² P. Pinto, B. Zhu, *Fortune or Evil? The Effect of Inward Foreign Direct Investment on Corruption*, International Studies Quarterly, Vol. 60, No. 4, 2016, pp. 693-705.

⁴³ J. Hellman, G. Jones, D. Kaufmann, *Far From Home: Do Foreign Investors Import Higher Standards of Governance in Transition Economies?*, Development and Comp Systems 0308006, University Library of Munich, Germany, 2002.

Новији приступи у објашњавању слабих развојних перформанси земаља богатих природним ресурсима преусмерили су пажњу са тзв. „Холандске болести” на специфичан утицај природне ренте на ниво корупције и квалитет институција у земљи.⁴⁴ У таквим истраживањима често се као индикатор богатства природним ресурсима сусрећу удео природне ренте у БДП-у, подаци о сечи шума, удео извоза примарних производа у БДП-у, удео извоза руда и метала у трговинском билансу и др. Притом, показало се да ренте које потичу из различитих природних ресурса имају различит утицај на корупцију, од чега је потврђен негативан утицај фосилних горива и руда метала и минерала.⁴⁵ Поједине земље из посматране групе препознате су као велики светски извозници нафте и природног гаса, због чега се удео извоза горива у трговинском билансу наметнуо као логичан избор за независну варијаблу.

Верује се да економски развој снижава корупцију кроз рационализацију јавних и приватних улога, и путем ширења образовања, захваљујући чему је корупцију теже сакрити⁴⁶. Ниво економске развијености укључен је путем *GDP per capita* у текућим ценама. У складу са тиме, ниво образовања становништва, осим што се може сматрати индикатором економског просперитета једног друштва, требало би да утиче и на ниво корупције. Образовање се показало негативно корелисаним у односу на ниво корупције.⁴⁷ Распрострањеност образовања у друштву смањује општу прихватљивост корупције у становништву.⁴⁸ То се може сматрати последицом чињенице да недовољно образовано становништво има слабо разумевање државних активности, и процеса које обавља бирократски апарат. У тим околностима, становништво јавна добра перципира као личну услугу појединаца из власти, а не као последицу функционисања политичког система.⁴⁹

⁴⁴ X. Sala-i-Martin, A. Subramanian, *Addressing the Natural Resources Curse: An Illustration from Nigeria*, NBER Working Paper, 2003.

⁴⁵ S.M. Pendergast, J. A. Clarke, G. Cornelis Van Cooten, *Corruption, Development and Curse of Natural Resources*, Canadian Journal of Political Science, Vol. 44, No. 2, 2011, pp. 411-437; C. Leite, J. Weidmann, *Does Mother Nature Corrupt? Natural Resources, Corruption and Economic Growth*, IMF Working Paper, 1999.

⁴⁶ D. Treisman, *The Causes of Corruption: a Cross-National Study*, Journal of Public Economics, Vol. 76, No. 3, 2000, pp. 399-457.

⁴⁷ D. Lederman, N. Loayza, R. Soares, *Accountability and Corruption: A Political Institutions Matter*, Economics and Politics, Vol. 17, No. 1, 2005, pp. 1-35.

⁴⁸ R. Truex, *Corruption, Attitudes and Education: Survey Evidence From Nepal*, World Development, Vol. 39, No. 7, 2011, pp. 1133-1142.

⁴⁹ S. Rose-Ackerman, *Political Corruption and Democracy*, Connecticut Journal of International

Анализом су обухваћене земље у развоју, али већина има добро развијен школски систем, што представља тековину наслеђену из периода социјализма, због чега је уместо често коришћене варијабле стопа похађања основног или средњег образовања узета стопа похађања високог образовања (*Gross enrollment in tertiary education*). Такође, верује се да високо образовање игра битну улогу у смањењу корупције, јер се управо код студената развија свест о друштвеној одговорности и моралу.⁵⁰

На крају је узета још једна варијабла из *WGI* базе, искључиво као контролна, *Government effectiveness*. Овај индикатор, попут посматране зависне варијабле *Control of corruption* представља један од шест индикатора квалитета институција који на бази већег броја извора објављује Светска Банка.⁵¹ Њоме се мери квалитет јавних услуга, капацитет јавне службе, независност бирократског апарата од политичких притисака, квалитет формулације јавних политика и њихове имплементације, као и доследност извршне власти према тим политикама.⁵² Треба истаћи и постојање истраживања које поред демократских институција и грађанских слобода наглашава посебан значај управо ефективности државе.⁵³

4. Резултати и тумачење

(Утицај економских слобода и демократије на корупцију)

Истраживањем је обухваћена група од 32 земље у временском периоду од 2006. до 2021. године. Све варијабле у моделу су логаритмоване. Статистичка обрада података извршена је у STATA 13 програму, применом линеарне статичке панел анализе. Панел подаци имају временску и просторну димензију, због чега поседују бројне предности у односу на анализу временских серија и анализу упоредних података.⁵⁴

Law, Vol. 14, No. 2, 1999, pp. 363-378.

⁵⁰ H. Cheung, A. Chan, *Corruption Across Countries: Impact from Education and Cultural Dimensions*, The Social Science Journal, Vol. 45, No. 2, 2008, pp. 223-239.

⁵¹ S. Knack, *Measuring corruption in Eastern Europe and Central Asia: A Critique of Cross-Country indicators*, World Bank Policy Research Paper 3968, 2006.

⁵² D. Kaufmann, A. Kray, M. Mestruzzi, *The Worldwide Governance Indicators: The Methodology and Analytical Issue*, World Bank Policy Research Working Paper No. 5430, 2010.

⁵³ K. Rontos, *The pillars of corruption control worldwide: differences between rich and poor countries*, Journal of Economics and Business, Vol. 18, No. 2, 2015, pp. 105-126.

⁵⁴ B. Baltagi, *Econometric Analysis of Panel Data*, John Wiley & Sons Ltd, 2005.

Између осталог, то су: способност контроле индивидуалне хетерогености извора, већа информациона садржајност података, већа варијабилност, ефикасност, мања колинеарност између варијабли, способност идентификовања и мерења ефеката који се не могу опазити употребом само крос-секторских или временских података, и др.⁵⁵

Провера корелисаности и природе везе извршена је обрачуном Пирсоновог коефицијента линеарне корелације. Све посматране варијабле имају очекиване предзнаке, изузев страних директних инвестиција, међутим, и за такво стање постоји одговарајуће теоријско објашњење у складу са посматраном групом земаља (види претходно поглавље).

Уколико се посматрају само независне варијабле у циљу идентификације мултиколинеарности, истиче се веза између економских слобода и демократије, затим економских слобода и ефикасности државе, као и ефикасности државе и нивоа економске развијености. Упркос томе, ови коефицијенти далеко су испод вредности од 0.8, односно 0.9 које би указивале на присуство мултиколинеарности.⁵⁶

Варијабле	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(1) logcorruption_~l	1.000							
(2) logEFW	0.559	1.000						
(3) logdemocracy	0.595	0.604	1.000					
(4) loggdp_per_cap~a	0.577	0.450	0.563	1.000				
(5) logFDI	-0.066	0.120	0.027	-0.181	1.000			
(6) logeducation_e~t	0.299	0.293	0.493	0.584	-0.194	1.000		
(7) logfuel_export	-0.236	-0.288	-0.241	0.060	-0.071	0.030	1.000	
(8) loggovernment_~s	0.776	0.668	0.573	0.654	-0.017	0.313	-0.148	1.000

Табела 2. Pearson-ови коефицијенти корелације између независних варијабли; Извор: аутори

Утицај независних променљивих на зависну оцењен је путем методе најмањих квадрата (*OLS*), методе фиксних (*fixed effects*) и случајних ефеката (*random effects*). Најпре је извршен избор између збирног *OLS* и случајних ефеката применом *Breusch-Pagan La Grange* мултиплика-

⁵⁵ C. Hsao, *Analysis of Panel Data*, Cambridge University Press, 2003; N. A. Klevmarcken, *Panel Studies: What can we learn from them?* European Economic Review, Vol. 33, No. 2, 1989, pp. 523-529.

⁵⁶ N.A.M.R. Senaviratna, T.M.J.A.Coaray, *Diagnosing Multicollinearity of Logistic Regression Model*, Asian Journal of Probability and Statistics, Vol. 5, No. 2, 2019, pp. 1-9.

тора, а избор између фиксних и случајних ефеката статистиком Хаусмановог теста.⁵⁷

Test: Ho: difference in coefficients not systematic
 $\chi^2(7) = (b-B)'[(V_b-V_B)^{-1}](b-B)$
 = 13.32
 Prob> χ^2 = 0.0647

Табела 4. Хаусманов тест. Извор: креирали аутори помоћу програма STATA 13.

У табели 4 приказане су вредности Хаусмановог теста. Добијена вредност $p=0.0647$ већа је од критичне вредности теста 0.05, па се на основу тога одлучујемо за избор случајних ефеката. Модел случајних ефеката насупрот моделу фиксних ефеката подразумева егзогеност свих регресора са случајним индивидуалним ефектима.

Након избора модела приступило се провери аутокорељације и хетероскедастичности података. Вулдриџ тест аутокорељације има вероватноћу $p=0.1354$, што прелази критичну вредност 0.05, због чега прихватамо H_0 хипотезу о одсуству аутокорељације међу подацима.

Wooldridge test for autocorrelation in panel data
 H0: no first-order autocorrelation
 $F(1, 29) = 2.359$
 Prob > F = 0.1354

Табела 5. Wooldridge тест аутокорељације. Извор: креирали аутори помоћу програма STATA 13.

Нажалост, модификовани *Wald* тест хетероскедастичности указује на присуство хетероскедастичности података.

⁵⁷ J. A. Hausman, *Specification tests in econometrics*, *Econometrica*, Vol. 46, No. 6, 1978, pp. 1251-1271.

Modified Wald test for groupwise heteroskedasticity in fixed effect regression model
 H0: $\sigma(i)^2 = \sigma^2$ for all i
 chi2 (32) = 2.5e+28
 Prob>chi2 = 0.0000

Табела 6. Wald тест хетероскедастичности. Извор: креирали аутори помоћу програма STATA 13.

Уколико су резидуали независно распоређени, *White* стандардна грешка добијена уносом команде *vce (robust)* је конзистентна, чак и када су резидуали хетероскедастични.⁵⁸ Другим речима, обрачун робусне *White* стандардне грешке обезбедиће ефикасну процену.

$$\begin{aligned} \text{logcorruption_control}_{it} &= \alpha + \beta_1 \text{logEFW} + \beta_2 \text{logdemocracy} + \beta_3 \text{loggdp_per_capita} + \beta_4 \text{logFDI} \\ &+ \beta_5 \text{logeducation_enrollment} + \beta_6 \text{loggovernment_effectivnes} \\ &+ \beta_7 \text{logfuel_export} + \varepsilon_i + \nu_t + \mu_{it} \end{aligned}$$

ε_i - индивидуални ефекти;

ν_t - временски ефекти

μ_{it} - случајна грешка са нултом средњом вредношћу и константном варијансом

	(OLS)	(fe)	(re)	(fe robust)	(re robust)	(re robust)*
VARIABLES:						
Logcorruption						
logEFW	0.571***	0.617***	0.571***	0.617*	0.571*	0.581*
	(0.211)	(0.220)	(0.211)	(0.348)	(0.341)	(0.324)
Logdemocracy	0.302***	0.269***	0.302***	0.269	0.302**	0.260*
	(0.0667)	(0.0711)	(0.0667)	(0.170)	(0.148)	(0.137)
loggdp_per_capita	0.110***	0.0897**	0.110***	0.0897	0.110	0.127*

⁵⁸D. Hoechle, *Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence*, The Stata Journal: Promoting Communications on Statistics and Stata, Vol. 73, No. 3, 2007, pp. 281-312.

	(0.0349)	(0.0379)	(0.0349)	(0.0773)	(0.0778)	(0.0755)
logFDI	-0.0132	-0.0137	-0.0132	-0.0137	-0.0132	-0.0127
	(0.0106)	(0.0107)	(0.0106)	(0.0155)	(0.0157)	(0.0164)
logeducation_ enrol.	0.0159	0.0165	0.0159	0.0165	0.0159	0.0264
	(0.0405)	(0.0413)	(0.0405)	(0.0690)	(0.0717)	(0.0755)
loggovernment_ eff.	0.386***	0.355***	0.386***	0.355***	0.386***	0.371***
	(0.0456)	(0.0470)	(0.0456)	(0.0728)	(0.0736)	(0.0736)
logfuel_export	-0.00990	-0.00850	-0.00990	-0.00850	-0.00990	
	(0.0109)	(0.0111)	(0.0109)	(0.00915)	(0.00913)	
Constant	-0.412	-0.148	-0.412	-0.148	-0.412	-0.532
	(0.427)	(0.473)	(0.427)	(1.092)	(0.988)	(0.959)
Observations	437	437	437	437	437	463
R-squared overall	0.61	0.61	0.61	0.61	0.61	0.62
Number of countries	32	32	32	32	32	32

Табела 7. Вредности регресионе анализе. Извор: креирали аутори путем STATA 13 програма.

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

У табели 7 приказане су вредности добијене мултиваријационом регресионом анализом. Кључне варијабле, економске слободе и ниво демократије статистички су значајне, што показују одговарајући коефицијенти. Економске слободе имају највећи утицај на корупцију, са вредношћу коефицијента 0.571, док је утицај ефективности државе и демократије приближно једнак. Ниво економске развијености земље у виду *gdp per capita* статистички је значајан у моделима са фиксним и случајним ефектима, али када се обрачуна робусна *White* стандардна грешка варијабла престаје да буде значајна. Уколико из модела избацимо утицај природних ресурса (*logfuel_export*), ниво економске развијености поново постаје статистички значајан, али се уједно и утицај демократије на корупцију благо смањује са 0.302 на 0.260. Дакле, може

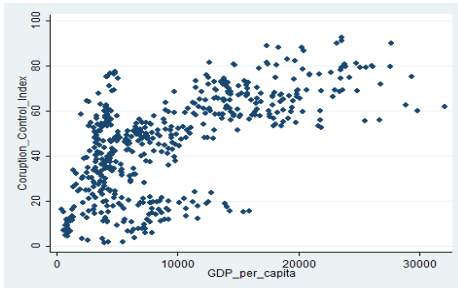
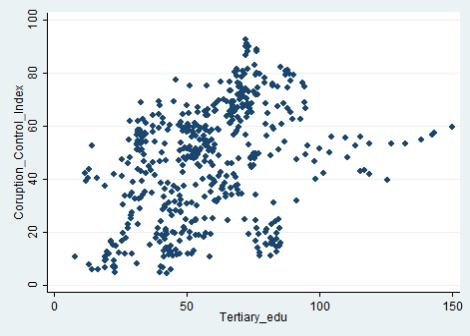
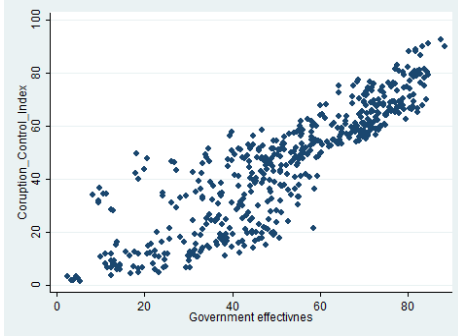
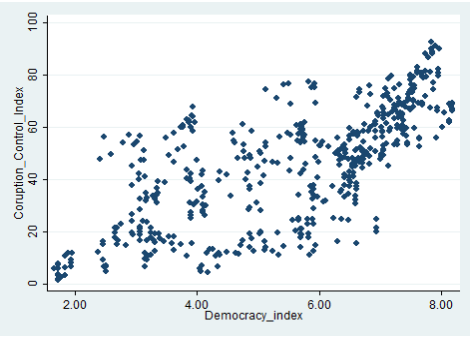
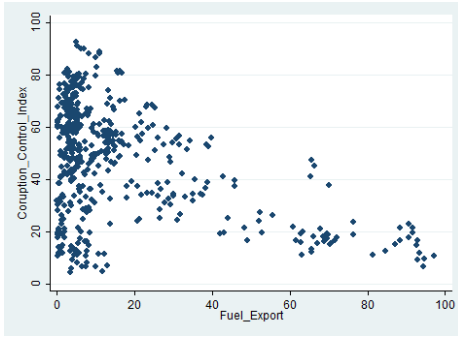
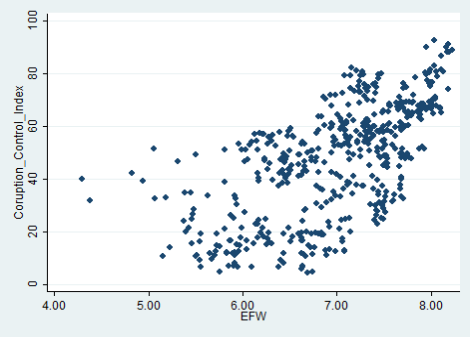
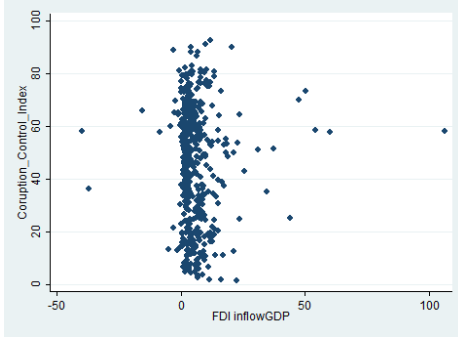
се рећи да извоз фосилних горива релативизује утицај економске развијености земље, а оснажује утицај демократије на ниво корупције.

У прве три колоне варијабле *logEFW*, *logdemocracy*, *loggdp_per_capita* и *loggovernment_effectivnes* имају ниво значајности од 0.01.⁵⁹ Тај ниво расте на 0.1 за *logEFW* у четвртој, петој и шестој колони, при чему *logdemocracy* у четвртој уопште није статистички значајна, али у петој колони са робусним случајним ефектима износи 0.05.

Остале контролне варијабле имају очекиване предзнаке, изузев страних директних инвестиција, које су негативно корелисане са нивоом корупције. Теоријски би присуство страних директних инвеститора деловало у правцу смањења корупције услед увећане конкуренције на домаћем тржишту. Међутим, добијени резултати указују на супротно. Коефицијент има ниску вредност и негативни предзнак – 0.0132 у моделу са случајним ефектима, али варијабла није статистички значајна ни у једном моделу. То одговара графичкој презентацији односа између *control of corruption* и *FDI* варијабле, која указује на одсуство квантитативног слагања између варијабли.

Иако постоје заводљиви теоријски аргументи који указују на реално постојање тзв. „проклетства природних ресурса”, емпиријске вредности не указују на његово присуство у групи анализираних земаља у посматраном периоду. Удео извоза фосилних горива у трговинском билансу, упркос негативној корелацији, није статистички значајан. Слично се може рећи и за високо образовање, које изузев очекиваног предзнака, такође није статистички значајно. Дијаграм распршености, као и у случају страних директних инвестиција указује на одсуство квантитативног слагања између варијабли.

⁵⁹ Ниво значајности представља вероватноћу да је веза између зависне и посматране независне варијабле случајна.

Дијаграми распрострањености

5. Закључак

Примењена панел анализа са случајним ефектима у групи транзиционих земаља, уз сва припадајућа ограничења, генерално потврђује да ниво економских слобода, демократије, економски просперитет и ефективност државе имају позитивне ефекте на смањење нивоа корупције. На основу наведеног, груба препорука у циљу смањења корупције у транзиционим привредама је додатно јачање нивоа економских слобода, демократије и ефективности државног апарата.

Потпуније разумевање односа посматраних величина и корупције изискује додатан увид у његове релевантне димензије. Релевантан истраживачки задатак, би, у том смислу, могао да буде усмерен ка још јаснијој демаркацији утицаја економских слобода на корупцију. То би подразумевало декомпозицију *EFW* индекса, како би се испитао утицај засебних компоненти економских слобода на ниво корупције. Требало би, у том контексту, утврдити да ли су поједини аспекти економских слобода робусни на укључивање карактеристичних контролних варијабли.

Литература

Ades, A. DiTella, R. (1999). Rents, Competition and Corruption. *The American Economic Review*. 89 (4). 982-993.

Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. John Wiley & Sons Ltd.

Banfield, E. (1975). Corruption as a Feature of Governmental Organization. *Journal of Law and Economics*. 18 (3). 587-605.

Bardhan, P. (1997). Corruption and Development: a Review of Issues. *Journal of Economic Literature*. September. 1320-1346.

Becker, G. Stigler, J. (1974). Law Enforcement, Malfeasance and Compensation of Enforcers. *Journal of Legal Studies*. 3 (1). 1-18.

Billger, M. Goel, R. (2009). Do existing corruption level matter in controlling corruption? *Journal of Development Economics*. 90 (2). 299-305.

Boycko, M. Shleifer, A, Vishny, R. (1996). A Theory of Privatization. *The Economic Journal*. 106 (435). 309-319.

Cheung, H. Chan, A. (2008). Corruption Across Countries: Impact from Education and Cultural Dimensions. *The Social Science Journal*. 45 (2). 223-239.

Chowdhury, S. K. (2004). The Effect of Democracy and Press Freedom on Corruption: an Empirical Test. *Economics Letters*. 85 (1). 93-101.

Economist Intelligence Unit. (2024). Democracy Index 2023. (2023). Преузето са интернет стране: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>, приступљено: 02.12.2024.

Fraser institute. Economic Freedom: Approach. Преузето са интернет стране: <https://www.efotw.org/economic-freedom/approach>, приступљено: 02.12.2024.

Graeff, P. Mehlkop, G. (2003). The Impact of Economic Freedom on Corruption: Different patterns for Rich and Poor Countries. *European Journal of Political Economy*. 19 (3). 605-620.

Gwartney, J. Lawson, R. (2003). The Concept and Measurement of Economic Freedom. *European Journal of Political Economy*. 19. 405-430.

Hausman, J.A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*. 46 (6). 1251-1271.

Hellman, J. Jones, G. & Kaufmann, D. (2002). Far From Home: Do Foreign Investors Import Higher Standards of Governance in Transition Economies? Development and Comp Systems 0308006. University Library of Munich, Germany

Hoechle, D. (2007). Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence. *The Stata Journal: Promoting Communications on Statistics and Stata*. 73 (3). 281-312.

Hsao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. Cambridge University Press

Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press. New Haven

Kaufman, D. Siegelbaum, P. (1997). Privatization and Corruption in Transition Economies. *Journal of International Affairs*. 50 (2). 419-458.

Kaufmann, D. Kray, A., Mestruzzi, M. (2010). *The Worldwide Governance Indicators: The Methodology and Analytical Issue*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5430.

Klevmarken, N. A. (1989). Panel Studies: What can we learn from them? *European Economic Review*. 33 (2). 523-529.

Knack, S. (2006). *Measuring corruption in Eastern Europe and Central Asia: A Critique of Cross-Country indicators*. World Bank Policy Research Paper 3968.

Krueger, A. (1974). The Political Economy of Rent-Seeking Society. *American Economic Review*. 64 (3). 291-303.

- Lambsdorff, J. G. (2006). *Consequences and Causes of Corruption-What Do We Know From a Cross-Section of Countries?* Edward Elgar Publishing
- Larraín, F. Tavares, J. (2004). Does Foreign Direct Investment Decrease Corruption? *Cuadernos de Economía*. 41 (123). 217-230.
- Lederman, D. Loayza, N. Soares, R. (2005). Accountability and Corruption: A Political Institutions Matter. *Economics and Politics*. 17 (1). pp. 1-35.
- Leff, N.H. (1964). Economic Development Through Bureaucratic Corruption. *American Behavioral Scientist*. 8 (3). 8-14.
- Leite, C. Weidmann, J. (1999). *Does Mother Nature Corrupt? Natural Resources, Corruption and Economic Growth*. IMF Working Paper
- Mauro, P. (1995). Corruption and Growth. *The Quarterly Journal of Economics*. 110 (3). 681-712.
- Nye, J. S. (1967). Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis. *American Political Science Review*. 61 (2). 417-427.
- Paldam, M. (2002). The Cross-Country pattern of Corruption: Economics, Culture and the Seesaw Dynamics. *European Journal of Political Economy*. 18 (2). 215-240.
- Pendergast, S. M. Clarke, J. A. Cornelis Van Cooten, G. (2011). Corruption, Development and Curse of Natural Resources". *Canadian Journal of Political Science*. 44 (2). 411-437.
- Picón, C. Boehm, F. (2019). Do the determinants of corruption differ between countries with different levels of corruption? A cross-country quantile regression analysis. *Revista de Economía del Caribe*. 23. 71-83.
- Pinto, P. Zhu, B. (2016). Fortune or Evil? The Effect of Inward Foreign Direct Investment on Corruption. *International Studies Quarterly*. 60 (4). 693-705.
- Rontos, K. (2015). The pillars of corruption control worldwide: differences between rich and poor countries. *Journal of Economics and Business*. 18 (2). 105-126.
- Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A Study in Political Economy*. Cambridge: Academic Press
- Rose-Ackerman, S. (1999). Political Corruption and Democracy. *Connecticut Journal of International Law*. 14 (2). 363-378.
- Saha, S, Gounder, R. Su, J. J. (2009). The Interaction Effect of Economic Freedom and Democracy: A Panel Cross-Country Analysis. *Economic Letters*. 105 (2). 173-176.

Sala-i-Martin, X. Subramanian, A. (2003). *Addressing the Natural Resources Curse: An Illustration from Nigeria*. NBER Working Paper

Senaviratna, N.A.M.R. Cooray, T.M.J.A. (2019). Diagnosing Multicollinearity of Logistic Regression Model. *Asian Journal of Probability and Statistics*. 5 (2). 1-9.

Serra, D. (2006). Empirical Determinants of Corruption: Sensitivity Analysis. *Public Choice*. 126 (1-2). 225-256.

Shleifer, A. Vishny, R.W. (1993). Corruption. *Quarterly Journal of Economics*. 108 (3). 599-617.

Shleifer, A. (1997). Government in Transition. *European Economic Review*. 41 (3-5). 385-410.

Treisman, D. (2000). The Causes of Corruption: a Cross-National Study. *Journal of Public Economics*. 76 (3). 399-457.

Truex, R. (2011). Corruption, Attitudes end Education: Survey Evidence From Nepal. *World Development*. 39 (7). 1133-1142.

Vaina, C. J. P. Ruiz, J. L. R. Ramirez, C. A. Camargo, J. L. R. (2020). The Joint Effect of Democracy and Economic Freedom on Corruption. *Revista de Administração Pública*. 54 (2). 285-300.

World Bank, Anticorruption Fact Sheet, World Bank Group, 2020. Презуето са интернет стране: <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/19/anticorruption-fact-sheet>, приступљено: 02.12.2024.

Descriptive Statistics					
Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
logcorruption cont~l	560	3.572	.751	.361	4.526
logEFW	499	1.936	.112	1.457	2.108
logdemocracy	544	1.61	.422	.507	2.103
loggovernment effe~s	560	3.808	.552	.892	4.484
logFDI	538	1.361	.924	-2.732	4.668
logeducation enrol~t	516	3.92	.525	2.056	5.012
logfuel export	487	1.952	1.395	-3.733	4.576
loggdppercapita	558	8.774	.862	5.994	10.377

Prof. Dušica Miladinović-Stefanović, LL.D.,

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš,

Mladen Anđelković,

Teaching Associate,

Faculty of Economy, University of Niš,

Prof. Zoran Stefanović,

Full Professor,

Faculty of Economy, University of Niš

**THE INFLUENCE OF ECONOMIC FREEDOMS AND DEMOCRACY ON THE
LEVEL OF CORRUPTION IN TRANSITION COUNTRIES**

Summary

There is a growing scientific interest in the origins and social implications of corruption. The rational choice architecture is widely used to explain this phenomenon. No less important is the point of view that corruption can only be understood within a wider repertoire of factors that condition social interactions and the processes generated by them. In this context, the paper examines the role of economic freedom and democracy, as determinants of the dynamics of corruption within a specific group of transition countries, according to the categorization of the European Bank for Reconstruction and Development.

Keywords: *corruption, economic freedom, democracy.*

Др Михајло Цветковић,*
Ванредни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу

UDK: 347.426.4/.6
UDK: 341.231.4(4)(0.94.2)
UDK: 340.142:341.645.5(4)

DOI: 10.5281/zenodo.14567238

УЛОГА НАКНАДЕ ШТЕТЕ У ЗАШТИТИ ЉУДСКИХ ПРАВА ПО ЕВРОПСКОЈ КОНВЕНЦИЈИ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА**

Апстракт: Рад истражује улогу накнаде штете у заштити људских права у оквиру Европске конвенције о људским правима, анализирајући функције одштетног права и специфичности новчане накнаде штете. „Правична сатисфакција“ предвиђена чланом 41 Конвенције кључни је основ репарације за повреде права, док општа правила одштетног права служе као оквир за процену и доделу накнаде. Рад се бави изазовима примене класичних принципа одштетног права у контексту људских права, укључујући комплексност квантификације нематеријалне штете и дилему између индивидуалних и јавних интереса. Посебна пажња посвећена је примерима и ограничењима, као што су фиксни износи накнаде, и њиховом утицају на једнакост и ефикасност заштите жртава. Приказана је емпиријска студија пружајући увид у судску праксу Европског суда за људска права, наглашавајући разлике у приступу међу државама чланицама. Дилема о сврси накнаде, између репарације жртве и одвраћања будућих повреда (превенције), анализира се правних принципа. Рад закључује разматрањем утицаја Европског суда за људска права на развој одштетног права, указујући на његову улогу у стандардизацији и прилагођавању накнаде како би се осигурала ефективна заштита људских права у европском правном простору.

Кључне речи: накнада штете, људска права, превенција, сатисфакција, услови одговорности.

* mihajloc@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0003-1440-7760

** Рад је изложен на XVI International Human Rights Conference “75 years of influence of the Council of Europe on shaping the European legal space in the areas of democracy, rule of law and protection of human rights”, у Варшави 14-16. априла 2024. године.

1. Увод

Пресуде Европског суда за људска права (ЕЧНР) играју кључну улогу у осигуравању накнаде штете за жртве кршења Европске конвенције о људским правима.¹ Од 1959. године до 2010. Суд је донео више од 12.000 пресуда, које су обавезујуће за државе чланице и често доводе до промена у законодавству и административној пракси. У преко 83% случајева Суд је утврдио бар једну повреду Конвенције, што указује на учесталост кршења и потребу за накнадом штете као делом правичног задовољења жртава.²

Одређивање правичне новчане накнаде за повреду људских права представља значајан изазов у правној пракси. Новчана компензација, иако широко прихваћена као адекватан лек, понекад може довести до тривијализације интринзичних вредности људских права, које су по својој природи непроцењиве. Централно питање је како адекватно квантификовати компензацију, а да се избегне њена комерцијализација.³ Потребно је постићи равнотежу између пружања сатисфакције жртвама и очувања моралних вредности, без стварања перцепције да се људска права могу монетизовати.

Пракса Европског суда за људска права (ЕЧНР) илуструје како се одређује накнада, узимајући у обзир тежину повреде, околности жртве, понашање власти, као и економски контекст конкретне државе. Ови фактори су кључни у постизању праведне накнаде, јер се износи прилагођавају како би се осигурала еквивалентна вредност накнаде у различитим јурисдикцијама. Поред новчане накнаде, важно је размотрити и алтернативне облике репарације, попут јавног извињења или систематских реформи, које могу свеобухватно санирати материјалне и нематеријалне аспекте повреде.^{4 5}

Овај приступ наглашава потребу за холистичким разматрањем случаја, где се признавање нематеријалне штете и тежина повреде рефлектују кроз правичну новчану накнаду, док се истовремено штити суштинска вредност људских права и спречава њихова комерцијализација. Кроз призму праведности, ЕЧНР настоји да успостави праксу која осигурава да накнаде за кршење људских права буду истински репараторне, а не перцепиране као средство за финансијско обогаћење жртава. Тако правни принципи одштетног права утичу на перцепцију и имплементацију правичне накнаде, чинећи их кључним у заштити људских права.

Потраживања за накнаду штете могу се штитити и пред националним судовима, као и страним судовима у случајевима озбиљних повреда.

На међународном нивоу, жртве могу остварити своја права у поступку пред судом за људска права, надзорним телима, комисијама или арбитражним трибуналима. Ова разноликост механизма показује важност права на надокнаду штете у обезбеђивању правде за жртве кршења људских права.⁶ Разликовање између компензаторних и некомпензаторних лекова захтева детаљну анализу критеријума који одређују њихову сврху и природу.

2. Функције одштетног права и новчане накнаде штете

Одштетно право дуго се суочава с изазовом новчане накнаде за нематеријалну штету, јер је повређено добро које по природи нема објективну, тржишну вредност. Иако концепт нематеријалне штете није нов, његова примена и квантификација и даље су предмет еволуције и дебате у правној теорији. Компензација у случајевима повреде људских права обухвата две кључне функције: репарацију и сатисфакцију. Репарација има за циљ да жртву врати у стање у којем би се налазила да штетне радње није ни било. Ово је посебно изазовно код нематеријалне штете јер новчана накнада само симболично одговара повреди, помажући жртви да се носи са последицама.⁷

С друге стране, сатисфакција признаје патњу жртве и даје јој правни значај. Ово је изузетно важно у контексту нематеријалне штете, где жртве често осећају дубоку неправду и неразумевање. Новчана накнада у овом контексту пружа осећај правде и олакшава трауму. Одштетно право такође има превентивну функцију, где претња имовинске одговорности одвраћа потенцијалне починиоце од доношења штете, укључујући и нематеријалну штету, чиме се спречавају будуће повреде.⁸

Дакле, одштетно право функционише не само као механизам за компензацију већ и као алат за уважавање патње и спречавање будућих повреда. Упркос изазовима у квантификацији нематеријалне штете и потенцијалној тривијализацији, право накнаде штете има кључну улогу у обезбеђивању сатисфакције жртвама и незаобилазно је у заштити

⁶ *Ibid.*, at 712.

⁷ Szilvia Altwicker-Hámori, Tilmann Altwicker and Anne Peters, 'Measuring Violations of Human Rights: An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage under the European Convention on Human Rights', 76 *Zeitschrift Für Ausländisches Öffentliches Recht Und Völkerrecht (ZaöRV)/Heidelberg Journal of International Law (HJIL)* (2016) 1, at 9.

⁸ Ewa Bagińska, 'Damages for Violations of Human Rights: A Comparative Analysis', in Ewa Bagińska (ed.), *Damages for Violations of Human Rights* vol. 9 (2016) 443, at 459.

људских права.

Иако не користи институт казнене штете, Суд у случајевима тешких повреда Конвенције може досудити високе износе новчане накнаде. Ови износи, иако намењени компензацији жртве, могу имати и одвраћајући ефекат на државу, подстичући их да предузму мере за спречавање будућих повреда. Овакав приступ остаје у складу са основним принципима Конвенције и циљем њеног ефикасног спровођења.⁹

Одређивање висине новчане накнаде за нематеријалну штету представља изазован задатак за Европски суд за људска права, с обзиром на то да нематеријална штета попут бола, патње или нарушавања угледа није лако мерљива у новцу. Без објективних стандарда, Суд се ослања на правичну процену како би одредио адекватан износ. Висина накнаде пропорционална је тежини повреде. Теже повреде, попут тортуре или незаконитог лишавања слободе, оправдавају већу накнаду, док трајање повреде и конкретне последице на живот жртве, попут губитка посла или здравствених проблема, додатно утичу на коначни износ. Ова пракса одражава напоре Суда да прилагоди накнаду индивидуалним околностима случаја. Ипак, недостатак конкретних критеријума за одређивање висине накнаде отежава разумевање и предвидивост одлука *ЕСНР*-а. Ретко образлагање пресуда додатно доприноси перцепцији недоследности у раду Суда. Препоруке за унапређење укључују развој детаљнијих смерница за процену нематеријалне штете, детаљније образлагање одлука о висини накнаде и ослањање на праксу националних судова ради веће хармонизације.¹⁰

3. „Правична сатисфакција” Европске конвенције о људским правима

Члан 41 гласи: „Ако Европски суд за људска права утврди да је дошло до повреде Конвенције и/или њених протокола, а ако домаће право дозвољава само делимичну репарацију, Суд ће – ако је потребно – досудити правичну сатисфакцију оштећеној страни.” Дакле, правична сатисфакција досуђује се само када домаће право не омогућава потпуну репарацију за претрпљену штету.

„Правична сатисфакција” представља правни стандард усмерен на успо-

⁹ Helmut Koziol, ‘Concluding Remarks on Compensatory and Non-Compensatory Remedies’, in Attila Fenyves et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 863, at 875.

¹⁰ *Ibid.*, at 872–874.

стављање равнотеже нарушене повредом људских права и на накнаду сваке материјалне и нематеријалне штете. Осим што функционише као правни лек за штету која је већ настала, „правична сатисфакција” служи и за одвраћање од будућих повреда Конвенције.¹¹ Овај принцип истиче улогу Суда у промоцији правде и једнакости приликом спровођења прописа који се тичу људских права. Видели смо да су циљеви одштетног права готово исти.

Приликом израчунавања „правичне сатисфакције”, Суд разматра неколико критеријума, укључујући: тежину повреде, где озбиљније повреде попут оних које угрожавају живот, физички интегритет или слободу обично резултирају већим износима накнаде у односу на мање озбиљне повреде попут процедуралних грешака;¹² последице по жртву, разматрајући како је повреда утицала на њу, укључујући физичку, психолошку и емоционалну патњу, као и економске последице;¹³ адекватност домаћих лекова, где Суд додељује већи износ сатисфакције када домаћи правни систем не пружа адекватну репарацију.¹⁴

„Правична сатисфакција” не своди се само на новчану накнаду. Обухвата и друге мере које имају за циљ да успоставе правду и спрече будуће повреде, укључујући *restitutio in integrum*, јавно извињење и систематске реформе које би спречило понављање у будућности.

Члан 41 Европске конвенције о људским правима користи термин „правична сатисфакција”, без експлицитне разлике између материјалне и нематеријалне штете, чиме омогућава Европском суду за људска права да обухвати различите аспекте повреде права. Нематеријална штета, која укључује бол, патњу и нарушавање достојанства, има централну улогу у заштити људских права јер многе повреде резултирају управо овом врстом штете. Искључивање накнаде за нематеријалну штету значајно би ослабило делотворност Конвенције.¹⁵

Према Берки, обавеза накнаде нематеријалне штете имплицитно је садржана у самој Конвенцији. Ефективна заштита људских права не би била потпуна без ове могућности, посебно јер повреде често погађају фундаменталне аспекте људског достојанства и интегритета.¹⁶ Нак-

¹¹ Seibert-Fohr and Villiger (eds.), *supra* note 5, at 111.

¹² Altwicker-Hámori, Altwicker and Peters, *supra* note 8, at 40.

¹³ Fikfak, *supra* note 4, at 351.

¹⁴ Bagińska, *supra* note 9, at 454.

¹⁵ Koziol, *supra* note 10, at 866–867.

¹⁶ *Ibid.*, at 868.

нада нематеријалне штете кључна је за обезбеђивање пуне заштите права гарантованих Конвенцијом.

Члан 41 Европске конвенције о људским правима не пружа експлицитне смернице о избору између накнаде у природи и новчане накнаде, што оставља Европском суду за људска права дискрецију у одлучивању. Накнада у природи има предност у ситуацијама када је могуће директно отклонити последице повреде и вратити жртву у првобитни положај. Овакав облик накнаде омогућава ефикаснију заштиту права и може имати превентивни карактер обавезујући државу да предузме мере које спречавају будуће повреде. Међутим, накнада у природи често није примењива, посебно у случајевима повреде права која се не могу репарирати, попут права на живот или права на слободу. У таквим ситуацијама новчана накнада остаје једини начин да се жртви пружи сатисфакција. Нематеријална штета, која обухвата бол, патњу и повреде достојанства, по природи се увек надокнађује у новцу, јер њен карактер не омогућава друге облике репарације.¹⁷

4. Општа правила одштетног права и повреда људских права

Општи принципи одговорности за штету важе у случају повреде људских права, а класични елементи одговорности, попут штете, узрочности и кривице, користе се без значајних модификација. Ово подразумева да државе потписнице Конвенције не прописују нарочит режим одговорности за штету када је она последица повреде људских права.

У недостатку специфичних правила у Конвенцији, Суд се ослања на опште принципе одштетног права који су заједнички европским правним системима, док праксу националних судова користи као оријентир, али не као обавезујући стандард. Тест пропорционалности помаже Суду да осигура примереност висине компензације у односу на тежину повреде и њен утицај на жртву.¹⁸

ECtHR признаје и будућу штету као основ за доделу делимичне накнаде, чак и када је тешко проценити њен пуни обим. Ово осигурава да жртве добију одређену сатисфакцију и када се штета наставља или је неизвесна у тренутку доношења одлуке. Поред тога, Карнер истиче важност одвојене процене материјалне и нематеријалне штете. Овај

¹⁷ *Ibid.*, at 869–870.

¹⁸ Franz Bydlinski, 'Methodological Approaches to the Tort Law of the ECHR', in Attila Fenyves et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 29, at 110, 115.

приступ спречава спајање ових врста штете у јединствену суму и обезбеђује да се свака адекватно узме у обзир.¹⁹

Већина националних правних система у државама чланицама признаје право на накнаду нематеријалне штете, што додатно оправдава њену примену и у оквиру Конвенције. Ускраћивање овакве накнаде у многим случајевима би оставило жртве без адекватне сатисфакције, подривајући сврху Конвенције и њен механизам заштите.²⁰

Узрочност има кључну улогу у поступку одређивања накнаде, јер не само да помаже у идентификацији жртава које су директно погођене, већ и ограничава обим штете за коју се досуђује накнада. Доказивање узрочно-последичне везе између повреде и штете представља додатну потешкоћу, посебно код субјективне штете као што су бол и патња.²¹

Поред тога, принцип *compensatio lucri cum damno* односи се на ситуације када жртва оствари неку корист услед кршења права, што компликује израчунавање износа накнаде. Допринос жртве у настанку штете такође се испитује, а ако се утврди да је жртва делимично одговорна, то умањује износ накнаде. Терет доказивања, који генерално пада на оштећеног, захтева да он докаже да је претрпљена штета директна последица повреде права.

Утврђивање повреде од стране Европског суда за људска права може представљати специфичан облик накнаде у натури, посебно у случајевима процедуралних повреда. Сама потврда да је жртви нанета неправда има моралну тежину и може бити довољна сатисфакција, без потребе за доделом новчане накнаде. Овакав приступ често се примењује у случајевима где је дошло до кршења права на фер суђење или других процесних права.²² Практичне импликације овог концепта укључују и потенцијалне негативне емотивне ефекте које поступак пред *ECHR* може имати на жртву. Током процеса, жртва се може суочити са стресом, фрустрацијом и осећајем неправде, што може умањити позитивне ефекте утврђивања повреде као облика сатисфакције. Стога је неопходно пажљиво проценити околности сваког случаја како би се утврдило да ли је овај облик накнаде заиста адекватан.

¹⁹ Ernst Karner, 'Concluding Remarks on Damage, Causation, Protective Purpose of the Rule and No Fault or Strict Liability', in Helmut Koziol et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 829, at 831.

²⁰ Koziol, *supra* note 10, at 867.

²¹ Bydlinski, *supra* note 19, at 106.

²² Koziol, *supra* note 10, at 870.

Концепт утврђивања повреде као вида накнаде блиско је повезан са номиналном штетом. У пракси *ЕСНР*-а номинална штета често се додељује у ситуацијама где је утврђивање повреде сматрано довољним за пружање сатисфакције жртви. Номинална штета може се тумачити и као компензаторна, јер признаје повреду, и као некомпензаторна, јер не надокнађује конкретну штету. Ова два концепта заједно функционишу као алтернативни облици задовољења у случајевима где материјална штета није настала или је занемарљива. Овај приступ представља неубичајену варијанту реституције у природи, али захтева опрезну примену уз узимање у обзир индивидуалних околности и потенцијалних негативних ефеката на жртву. Правилна процена оправданости овог облика накнаде кључна је за очување сврхе Конвенције и ефикасне заштите људских права.²³

5. Изазови у примени класичног одштетног права ради заштите људских права

Један од кључних изазова јесте питање шта представља штету у овом контексту. Да ли је само кршење људског права довољно да се сматра штетом, или су неопходне очите последице да би се досудила накнада. Ова дилема директно утиче на сам појам штете као елементарног услова одговорности, где се традиционално ставља фокус на накнаду конкретне и доказиве штете. У традиционалном смислу, штета је повреда субјективног права или правно заштићеног интереса, неки губитак који се са оштећеног преваљује на одговорно лице.

Методологија Европског суда за људска права у одређивању накнаде за нематеријалну штету темељи се на неколико кључних принципа и приступа. Аутономни концепт штете омогућава Суду да тумачи штету независно од националних правних система, прилагођавајући стандарде циљевима Европске конвенције о људским правима.²⁴ Принцип пуне компензације, који Суд доследно примењује, има за циљ да жртву врати у стање у којем би била да није дошло до повреде, укључујући накнаду како за материјалну, тако и за нематеријалну штету.

Ернст Карнер у својој анализи појма штете у контексту члана 41 Европске конвенције о људским правима наглашава кључне аспекте који обликују доделу „правичне накнаде” (*just satisfaction*). Основни предуслов за сваки захтев за накнаду према члану 41 јесте утврђивање

²³ *Ibid.*, at 863,870.

²⁴ Karner, *supra* note 20, at 829.

штете као последице повреде Конвенције. Без овог елемента, *ECHR* не може донети одлуку. Концепт штете у оквиру *ECHR* није ограничен на материјалну штету; признаје се и нематеријална штета, чиме се обезбеђује свеобухватна заштита људских права. Ово омогућава узимање у обзир повреда које нису лако мерљиве у новчаном смислу, попут психолошке патње или нарушавања угледа. Принцип пуне компензације, који је централан у пракси *ECHR*-а, подразумева да жртва треба да буде враћена у стање у којем би била да није дошло до повреде. Међутим, ово право важи само за штету која је директна последица повреде Конвенције. Доказивање штете захтева пружање доказа у складу са „стандардом вероватноће”, који је флексибилнији од стандарда „ван разумне сумње”. Овај стандард омогућава жртвама да убедљиво докажу повезаност штете са повредом Конвенције, без претераних оптерећења теретом доказивања.²⁵

Највећи изазов представља квантификација нематеријалне штете, с обзиром на њен немерљив карактер. Без фиксних критеријума, Суд користи комбиновани приступ који узима у обзир тежину повреде, њен утицај на жртву и праксу националних судова. Критике често указују на недостатак транспарентности у одлучивању Суда о компензацији нематеријалне штете. Непостојање јасних критеријума и недовољно образлагање пресуда доводе до непредвидивости и потенцијално неуједначених исхода.²⁶

У постсоцијалистичким земљама, судови су често невољни да директно примене међународне норме о људским правима, ослањајући се првенствено на домаће законе, који су често изведени из међународних стандарда. Ова тенденција може значајно ограничити ефикасност заштите људских права, јер домаћи закони не прате у потпуности актуелна схватања из међународне литературе нити праксу *ECHR*. Тако нпр. Закон о облигационим односима новчану накнаду нематеријалне штете ограничава само на тачно прописане изузетке (чл. 200 ЗОО), ослањајући се на тзв. субјективну концепцију штете.

Трећи изазов се јавља у ситуацијама када се правила грађанске одговорности сукобљавају са правима уставно-правног карактера.²⁷ Јавља се дилема о приоритету: да ли судови треба да фаворизују уставне норме у односу на традиционална грађанска правила? Решавање ових конфликата захтева пажљиво тумачење и усклађивање законских одредби,

²⁵ *Ibid.*, at 829–830.

²⁶ Koziol, *supra* note 10, at 865.

²⁷ Bagińska, *supra* note 9, at 449.

узимајући у обзир специфичне околности сваког појединачног случаја.

Национална ограничења везана за накнаду нематеријалне штете представљају још један значајан изазов. Нематеријална штета, као што су бол и патња, нарушавање угледа или повреда приватности, често се јављају као последица кршења људских права. У српском одштетном праву за новчану накнаду важе нарочита ограничења као нпр. да је штета знатна, ограничен је и круг потенцијалних повериоца, а у упоредном праву је накнада искључена када се ради у уговорној одговорности, или се захтева тежи облик кривице.

Различити финансијски капацитети држава ометају одређивање јединствених накнада. Досуђене накнаде се исплаћују из државног буџета, а значајне разлике између богатих и сиромашних доводе до ситуација у којима жртве у сиромашнијим државама добијају ниже накнаде, упркос сличним повредама у поређењу са жртвама из богатијих земаља.

Посебан изазов је уравнотежење права на приватност и слободе штампе, као у познатом случају Царолине вон Ханновер. Судови морају да пронађу равнотежу између заштите појединца и права јавности да буде информисана, што је деликатно. Сукоб између слободе штампе и права на приватност разматра се кроз праксу Европског суда за људска права, уз примену теста пропорционалности како би се пронашла равнотежа између ова два права. У случајевима попут *Fressoz u Roire против Француске*, Суд је истакао важност заштите слободе изражавања чак и када су информације прибављене незаконито, уколико служе јавном интересу. (Члан 10 Конвенције). У случају *Colombani и други против Француске*, Суд је нагласио да слобода штампе укључује и право на критику јавних личности, али да се мора ускладити с правом на приватност и правом на углед појединца²⁸.

При оцени сукоба, *ECHR* примењује тест пропорционалности, разматрајући факторе попут јавног интереса објављених информација, њихове тачности и поузданости, законитости начина прибављања информација и интензитета повреде права на приватност. Информације од јавног значаја, као што су оне које откривају корупцију јавних функционера, имају већу тежину у односу на информације о приватном животу појединца. Начин прибављања информација има кључну улогу. Коришћење незаконитих метода, попут скривених камера или прислушкивања, умањује оправданост објављивања и повећава

²⁸ Hans-Joachim Cremer, *Human Rights and the Protection of Privacy in Tort Law - A Comparison between English and German Law* (0 ed., 2010), available at <https://www.taylorfrancis.com/books/9781136913969>, at 42.

тежину повреде приватности. Истовремено, *ECHR* процењује и последице објављивања на углед и приватност појединца, узимајући у обзир рањивост жртве и интензитет повреде. Поред ових фактора, пракса националних судова служи као додатни оријентир у решавању сукоба, док тежина повреде утиче на висину накнаде.²⁹

6. Примери и ограничења (фиксни износи накнаде)

Право на надокнаду штете за жртве мучења и других озбиљних кршења људских права дубоко је укорењено у међународним инструментима за заштиту људских права и разрађено кроз судску праксу међународних и регионалних судова. Како појединци немају увек имају директан приступ међународним механизмима за заштиту права, у пракси, заштита се ослања на домаће судове као прву инстанцу где жртве могу да траже накнаду.³⁰

У свом саветодавном мишљењу о Израелском зиду на окупираној палестинској територији, Међународни суд правде утврдио је да је Израел, у складу са општим међународним правом, обавезан да обезбеди накнаду физичким и правним лицима која су претрпела штету због изградње зида.³¹

Члан 6 Конвенције, који гарантује право на правично суђење, најчешће је основ за утврђивање повреда. Више од половине пресуда *ECHR* односи се на неправичност или претерану дужину поступака, што захтева накнаду за губитак времена, финансијске трошкове и душевну патњу. Такође, повреде члана 1 Протокола бр. 1, који штити право на имовину, чине значајан део пресуда, при чему се 62% од укупних повреда односи на ова два основа. Повреде права на имовину често захтевају финансијску надокнаду како би се обезбедила правично обештећење.³²

Повреде чланова 2 и 3, који гарантују право на живот и забрану мучења и нечовечног или понижавајућег поступања, представљају око 9% утврђених повреда. Ове озбиљне повреде подразумевају значајну накнаду, укључујући и материјалну и нематеријалну штету, како би се обезбедила праведна компензација жртвама и потврдило поштовање најосновнијих људских права.³³

²⁹ Bydlinski, *supra* note 19, at 106,115.

³⁰ Echeverria, *supra* note 6, at 711.

³¹ *Ibid.*, at 712.

³², *supra* note 3, at 6.

³³ *Ibid.*

Ограничења и максимални износи накнаде штете за повреду људских права често су јасно дефинисани у правним системима, посебно када су у питању незаконито лишавање слободе и повреда права на суђење у разумном року. Накнада за лишавање слободе у многим правним системима подлеже специфичним правилима која су дизајнирана да се штета израчуна на начин који обезбеђује конзистентност и предвидљивост. Ова правила обично укључују фиксне стопе накнаде, које могу бити у облику једнократних исплата или износа који се рачунају на дневној, месечној или годишњој основи.³⁴ Овакав стандардизован приступ поједностављује процес одређивања накнаде и обезбеђује предвидљивост исхода, како за жртву, тако и за државу, чиме се смањује простор за арбитрарност и осигурава ефикасније спровођење правде.

Фиксне стопе накнаде, као механизам за стандардизовано пружање репарације, имају предност у смислу бржег и јефтинијег спровођења судских одлука. Међутим, овакав приступ може резултирати неадекватним одштетама, с обзиром на то да униформна примена правила занемарује индивидуалне околности и специфичне последице које су жртве претрпеле.³⁵ Настаје дилема између правне сигурности и правичности – с једне стране, фиксне стопе пружају стабилност и лакоћу примене, али с друге стране могу довести до ситуација у којима накнада не одражава у потпуности стварну штету и емотивни бол конкретне оштећеног. Недостатак индивидуализације у процени штете занемарује ниво патње, губитке и специфичне последице повреде по живот жртве. Такође, постоји ризик од злоупотреба, где би се унапред дефинисане стопе могле користити за неоправдано богаћење или смањивање одговорности државе. Увођење оваквог механизма у правни систем захтев детаљну анализу постојеће судске праксе, законодавног оквира и финансијских капацитета државе, уз приоритетну заштиту права жртава и правично поступање у свим случајевима.

Када је реч о повреди права на суђење у разумном року, накнаде штете су такође ограничене фиксним износима, у зависности од јурисдикције. На пример, у Словенији накнаде за прекомерно трајање поступака крећу се од најмање 300 евра до највише 5.000 евра, чиме се поставља граница за обештећење у зависности од дужине поступка и специфичности случаја. У Немачкој, утврђена је накнада од 1.200 евра по години кашњења, при чему суд има дискреционо право да прилагоди износ на основу специфичних околности. Холандски правни систем, пак, додељује 500

³⁴ Bagińska, *supra* note 9, at 469.

³⁵ *Ibid.*

евра за сваких шест месеци кашњења, што представља још један пример како су национални системи настојали да стандардизују износе накнаде, а уједно и да их прилагоде националним економским условима.³⁶

Истовремено, разлике у висини накнаде отварају питање да ли људска права универзално вреде, или су ипак вреднија у развијеним државама. Ограничења и максимални износи накнаде штете указују на напоре држава да осигурају правичност у одштетном праву, истовремено водећи рачуна о фискалним ограничењима. Ипак, неопходно је осигурати да ова правила не постану препрека за адекватну репарацију жртвама, посебно у случајевима где су последице кршења људских права дубоке и трајне. Јер управо су државе са малим буџетом по глави становника, а нарочито нефункционалне државе где буџета заправо нема, место најтежих и најмасовнијих повреда људских права.

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију признао је постојање права на накнаду штете и указао на могућност подношења тужби пред националним, међународним или чак страним судовима у случајевима кршења норми *ius cogens*.³⁷ Ово укључује и грађанске тужбе за накнаду штете.

Посебна пажња посвећује се нематеријалним интересима, попут права на поштовање породичног живота, приватности и доброг гласа. *ECHR* признаје важност ових интереса, који често нису мерљиви у новчаном смислу, али имају кључну улогу. У случају *Кисингкеллхер против Турске*, подносиоци захтева је додељена накнада од 10.000 фунти стерлинга за нематеријалну штету због повреде права на поштовање породичног живота, чак и у одсуству материјалне штете.³⁸

Иако Суд нема специфична правила о томе, доследно додељује накнаду за трошкове жртвама, укључујући адвокатске накнаде и друге судске трошкове. Спектар заштићених интереса које *ECHR* штити далеко је шири од традиционалног. Права попут заштите живота, приватности, имовине и животне средине обухваћена су овим концептом. На пример, у случају *Oliphant u Ludwicak против Пољске*, *ECHR* је нагласио да се концепт штете мора тумачити у складу са циљевима Конвенције, обухватајући све повреде права која она гарантује.³⁹

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Echeverria, *supra* note 6, at 711.

³⁸ Karner, *supra* note 20, at 833.

³⁹ *Ibid.*, at 832,834.

7. Емпиријска студија

Емпиријска студија о нематеријалној штети у контексту Европске конвенције о људским правима указује на озбиљне недостатке у транспарентности метода за одређивање висине накнаде, као и на постојање јасне хијерархије међу заштићеним правним интересима. Не постоји јавно доступна методологија или стандардизоване табеле које судови користе за израчунавање нематеријалне штете.⁴⁰ Ова нетранспарентност отежава разумевање судских одлука и може створити перцепцију арбитрарне примене закона, чиме се подрива поверење у правосудни систем.

Емпиријски подаци потврђују постојање хијерархије међу заштићеним правним интересима у оквиру Конвенције, што се директно одражава у висини додељене нематеријалне штете. За повреде права од највеће важности, попут права на живот и права на физички и ментални интегритет, добијају се највише накнаде, што одражава приоритет заштите живота у пракси Суда. Повреде људског достојанства, укључујући право на приватни и породични живот, такође се високо обештећују, док процесна правда добија већу пажњу него што је то случај са повредама личне и политичке слободе. Ниска накнада за лишење слободе објашњава се чињеницом да многи случајеви произилазе из законитих мера спровођења закона.⁴¹

Анализа указује да једини значајан фактор у вези са подносиоцима захтева представља разлика између правних и физичких лица.⁴² Пол и националност нису повезани са висином досуђене нематеријалне штете, што потврђује одсуство дискриминације у овој области. Ови резултати указују на неутралност праксе у погледу индивидуалних карактеристика подносилаца захтева.

Иако студија идентификује обрасце у додели нематеријалне штете, недостатак транспарентности у методологији израчунавања представља кључни изазов. Хијерархија заштићених правних интереса, са посебним нагласком на здравље и достојанство, јасно се рефлектује у висини досуђених накнада, али потреба за већом јасноћом у судској пракси остаје приоритет у циљу јачања поверења и предвидивости правног система.

Проналажење равнотеже укључује процену тежине повреде, њеног утицаја на жртву и финансијске ситуације државе. Теже повреде и

⁴⁰ Altwicker-Hámori, Altwicker and Peters, *supra* note 8, at 40.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*, at 41.

значајније последице обично оправдавају веће накнаде, док се финансијска ситуација државе узима у обзир, али не доминира над интересима жртве. Пракса националних судова служи као додатни оријентир у одређивању висине накнаде, доприносећи прилагођавању универзалних стандарда специфичним околностима сваке државе.⁴³

8. Дилема о сврси накнаде

Принцип пуне накнаде налаже да жртви буде додељена накнада која је враћа у положај у којем би била да није дошло до повреде. Европски суд за људска права доследно примењује овај принцип, али у пракси се суочава са изазовима, посебно у одређивању хипотетичке ситуације у којој би се жртва налазила без повреде. Одређивање оваквих околности често је отежано због неизвесности и сложености случајева.⁴⁴

Суд прави јасну разлику између имовинске и неимовинске штете. Имовинска штета обухвата материјалне губитке, док неимовинска штета укључује бол, патњу и душевне тегобе. Накнада за обе врсте штете доследно се додељује, чиме се осигурава свеобухватна заштита права жртава. Међутим, формулација „правична сатисфакција” у члану 41 Конвенције даје Суду дискрецију у одређивању висине накнаде, што понекад може одступити од строге примене принципа пуне накнаде.⁴⁵

„Правична сатисфакција” омогућава Суду да узме у обзир додатне факторе, као што су тежина повреде, степен одговорности државе и утицај повреде на жртву. Теже повреде, намерне повреде од стране државе и значајне последице на живот жртве повећавају вероватноћу доделе веће накнаде. Индивидуалне околности жртве, попут психолошких последица и степена патње, такође су кључни фактори у одлуци о висини накнаде.⁴⁶

Принцип пуне накнаде остаје кључни оријентир у пракси Суда, али флексибилност омогућена формулацијом „правична сатисфакција” осигурава да накнада буде прилагођена специфичностима сваког случаја. Суд тако остварује баланс између строге примене правила и пружања индивидуализоване заштите.⁴⁷

⁴³ Bydlinski, *supra* note 19, at 115, 81.

⁴⁴ Koziol, *supra* note 10, at 864.

⁴⁵ *Ibid.*, at 865.

⁴⁶ *Ibid.*, at 865–865.

⁴⁷ *Ibid.*, at 866.

Дилема о сврси накнаде штете у случајевима кршења људских права осветљава однос између индивидуалних и јавних интереса. Главни циљ накнаде штете је да се оштећеном појединцу обезбеди правична компензација, укључујући надокнаду за психолошку штету, губитак угледа и емоционалну патњу.⁴⁸ Овај аспект наглашава важност индивидуалне правде, усмерен ка враћању жртве у стање у којем би се налазила да није дошло до повреде права. Поред тога, накнада штете има индивидуални значај јер делује као признање да је повреда права наступила чиме се потврђује валидност тих права, што има дубок психолошки ефекат на жртву.⁴⁹ Индивидуални интерес заснован је на праву жртве да буде компензована за штету претрпљену повредом Конвенције. Циљ компензације је да се жртва што успешније врати у стање у којем би била да није дошло до повреде, укључујући и материјалну и нематеријалну штету.⁵⁰

Питање обавезности накнаде нематеријалне штете у свим случајевима повреде Конвенције остаје отворено. Бидлински сматра да у одређеним околностима накнада није неопходна. Уколико је утврђивање повреде само по себи довољна сатисфакција, посебно у случајевима мањег интензитета повреде, или када би накнада била симболична и без реалне компензаторне функције, додела такве накнаде може се избећи). Флексибилност у одлучивању о накнади нематеријалне штете не сме угрозити основни циљ Конвенције – ефективну заштиту људских права. Накнада за нематеријалну штету остаје кључан инструмент у остваривању правде и мора се доследно додељивати када је то оправдано, узимајући у обзир тежину повреде и све релевантне околности.⁵¹

Поред индивидуалних интереса, накнада штете испуњава и важне јавне функције. Делује као средство одвраћања од будућих кршења људских права, јер потенцијални починиоци постају свесни финансијских последица својих дела.⁵² Такође, у контексту колективне правде, накнада штете доприноси јачању друштвене солидарности, помирењу и обнови поверења у институције. Едукативна функција накнаде додатно подиже свест друштва о озбиљности последица кршења људских права и подстиче активно ангажовање грађана у њиховој заштити.⁵³

⁴⁸ Altwicker-Hámori, Altwicker and Peters, *supra* note 8, at 9.

⁴⁹ *Ibid.*, at 10.

⁵⁰ Bydlinski, *supra* note 19, at 83.

⁵¹ Koziol, *supra* note 10, at 869–871.

⁵² Altwicker-Hámori, Altwicker and Peters, *supra* note 8, at 9.

⁵³ Bagińska, *supra* note 9, at 460.

Дилема лежи у питању да ли накнада штете првенствено треба да служи индивидуалним интересима или ширим интересима јавности. Док једни истичу значај индивидуалне правде као основне сврхе накнаде, други указују на важност јавних интереса, попут одвраћања и промовисања поштовања људских права. Правни системи суочени су са изазовом балансирања ових интереса. Сваки случај захтева прилагођен приступ како би се осигурала правична репарација за појединца, уз очување ширег друштвеног значаја накнаде штете. У том смислу приватни и јавни интереси су комплементарни.

Јаз између индивидуалних и јавних интереса у контексту накнаде штете огледа се у тежњи да се жртвама пружи „праведна сатисфакција”, док се истовремено штите јавни ресурси и осигурава одрживост правног система. Европски суд за људска права настоји да пронађе равнотежу између ових интереса. Јавни интерес манифестује се кроз ограничење обима накнаде и усмеравање ка обнављању пређашњег стања, кад год је то могуће и економски оправдано. Члан 41 Конвенције оставља простор за ограничавање висине накнаде како би се избегли превелики терети за државу. Предност се даје натуралној реституцији у односу на новчану накнаду, где год је то могуће. Контрола трошкова поступка додатно осигурава да накнада буде одржива и правична.⁵⁴ Овај баланс указује на сложеност правног приступа накнади штете у контексту људских права, при чему се узима у обзир не само потреба за правдом за жртве већ и функционалност и одрживост правосудног система у целини.

Казнена штета, која има сврху кажњавања државе и одвраћања од будућих повреда, није део праксе Европског суда за људска права. Фокус Суда остаје на пружању „правичне сатисфакције” жртвама повреда Конвенције, са примарно компензаторном функцијом накнаде. Члан 41 Конвенције не садржи експлицитну одредбу о казненој штети, што се може тумачити као свесна одлука креатора Конвенције да ограниче накнаду на компензаторне сврхе.⁵⁵ Систем заштите људских права у оквиру Савета Европе пружа алтернативне механизме за постизање одвраћајућих ефеката. Политички притисак и мониторинг механизми Савета Европе осигуравају поштовање Конвенције од стране држава чланица, чинећи доделу казнене штете непотребном.⁵⁶

⁵⁴ Bydlinski, *supra* note 19, at 93–99.

⁵⁵ Koziol, *supra* note 10, at 874.

⁵⁶ *Ibid.*, at 875.

9. Утицај *ECHR* на одштетно право

Утицај Европског суда за људска права на развој домаћих правних лекова унутар европских правних система представља један од најважнијих аспеката еволуције правне заштите људских права. Јуриспруденција *ECHR*, кроз интерпретацију Европске конвенције о људским правима, поставља стандарде које државе чланице Савета Европе морају да поштују. Ови стандарди обликују домаће законодавство и судску праксу, чинећи *ECHR* кључним актером у унапређењу правне заштите људских права. Накнада штете не само што исправља повреде већ служи и као механизам за подршку жртвама, обезбеђујући материјалну и нематеријалну сатисфакцију и потврду њихових права. Ово је кључни елемент у осигурању правичности и интегритета система за заштиту људских права.

Низак ниво накнаде штете који *ECHR* додељује често мотивише подносиоце захтева да траже адекватну репарацију пред домаћим судовима. Ово је посебно изражено у случајевима када *ECHR* утврди повреду Конвенције, али одбије захтев за накнаду штете због нејасноћа у вези са доказивањем претрпљене штете. Тиме се подстиче додатна активација домаћих правних система, који преузимају задатак детаљне анализе и компензације штете. Флексибилност и широк приступ заштити људских права потврђују да се *ECHR* не ограничава на уске дефиниције штете у националним правним системима, већ доследно следи циљеве Конвенције како би обезбедио правичну и ефикасну накнаду за све повреде.

Утицај *ECHR* проширио се и на приватноправне односе, уводећи концепт хоризонталног дејства Конвенције, што је довело до процеса познатог као „конвенционализација” приватног права.⁵⁷ Иако овај тренд јача заштиту људских права у приватноправним споровима, изазвао је и критике због ризика од судијске креације правних норми и потенцијалног неконтролисаног ширења одговорности. Критичари указују на мешање логике Конвенције, која је примарно усмерена на однос између државе и појединца, са логиком приватног права, што отвара питање граница судске интервенције у приватноправним односима.⁵⁸

Емпиријска истраживања о нематеријалној штети открила су још једну контроверзу. Висина накнаде прилагођена је нивоу цена у земљи која је одговорна за кршење права, што резултира значајним разликама у

⁵⁷ Bagińska, *supra* note 9, at 457.

⁵⁸ *Ibid.*

износима накнада међу државама. Тако, жртва мучења у Немачкој може добити већу накнаду него жртва истог дела у Бугарској због разлика у куповној моћи. Овај приступ изазвао је критике јер имплицира неједнаку вредност људских права у зависности од економске ситуације државе.⁵⁹ Аутори студије, међутим, бране ову праксу аргументом да накнада нематеријалне штете треба да пружи утеху пропорционалну локалним економским условима.

Закључно, утицај Европског суда за људска права на правне системе држава чланица Савета Европе несумњиво је допринео јачању заштите људских права. Међутим, овај утицај није без контроверзи. „Конвенционализација” приватног права и разлике у висини накнада штете између држава отварају питања о границама примене судске праксе *ECHR* и изазовима у обезбеђивању равнотеже између универзалности људских права и специфичности локалних правних и економских услова.

Право на накнаду нематеријалне штете пред Европским судом за људска права темељи се на члану 41 Европске конвенције о људским правима, који гарантује „правичну накнаду” за повреде права загарантованих Конвенцијом. Ово право обухвата компензацију за нематеријалну штету, укључујући бол, патњу и друге неимовинске губитке. Одређивање износа накнаде за нематеријалну штету представља комплексан процес, без унапред утврђених фиксних стопа. Суд користи критеријуме попут тежине повреде, њеног утицаја на жртву и праксе националних судова, али овај приступ често изазива критике због недостатка транспарентности. Да би се остварило право на накнаду, жртва мора доказати постојање директне узрочно-последичне везе између повреде права и претрпљене нематеријалне штете.

Пракса националних судова пружа оквир за *ECHR* у погледу накнаде нематеријалне штете, али није обавезујућа. Суд задржава флексибилност у примени сопствених критеријума, узимајући у обзир специфичности сваког случаја. Иако Суд признаје економска ограничења држава, ова околност не може оправдати неоправдано кашњење у исплати досуђених износа. Приступ сваком случају је индивидуалан, са тежњом да се постигне равнотежа између заштите жртава и правне сигурности. *ECHR* тако осигурава да свака пресуда буде прилагођена специфичним околностима, док се истовремено придржава принципа предвидљивости и правичности. Иако *ECHR* узима у обзир националне правне системе, он развија сопствене стандарде прилагођене циљевима Кон-

⁵⁹ Altwicker-Hámori, Altwicker and Peters, *supra* note 8, at 41.

венције. Ова аутономија омогућава Суду да прошири заштиту на интересе који нису увек препознати у националним правним оквирима.

Унапређење праксе у овој области кључно је за обезбеђење правичне и ефективне заштите људских права. Новчана накнада остаје важан инструмент у осигуравању репарације за жртве повреда Конвенције, али њена доследна примена захтева јасније критеријуме и транспарентнију аргументацију.⁶⁰ Равнотежа између права на приватност и слободе штампе остаје изазован задатак. Иако су принципи које *ECHR* примењује јасно дефинисани, сваки случај захтева индивидуалну процену свих релевантних околности, укључујући природу информација, јавни интерес и последице објављивања. Овај контекстуални приступ омогућава Суду да прилагоди своја решења специфичностима сваког случаја.

Флексибилност у одабиру облика накнаде кључна је за обезбеђивање правичне накнаде у складу са специфичностима сваког случаја. Када је накнада у натури изводљива и ефективна, треба јој дати приоритет, али у ситуацијама где то није могуће, новчана накнада остаје адекватан и нужан облик задовољења жртава.

Литература

Altwicker-Hámori, Altwicker, and Peters, 'Measuring Violations of Human Rights: An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage under the European Convention on Human Rights', 76 *Zeitschrift Für Ausländisches Öffentliches Recht Und Völkerrecht (ZaöRV)/Heidelberg Journal of International Law (HJIL)* (2016) 1.

Bagińska, 'Damages for Violations of Human Rights: A Comparative Analysis', in Ewa Bagińska (ed.), *Damages for Violations of Human Rights* vol. 9 (2016) 443.

Bydlinski, 'Methodological Approaches to the Tort Law of the ECHR', in Attila Fenyves et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 29.

Cremer Hans-Joachim, *Human Rights and the Protection of Privacy in Tort Law - A Comparison between English and German Law* (0 ed., 2010), available at <https://www.taylorfrancis.com/books/9781136913969>.

⁶⁰ Koziol, *supra* note 10, at 874.

Echeverria, 'Do Victims of Torture and Other Serious Human Rights Violations Have an Independent and Enforceable Right to Reparation?', 16 *The International Journal of Human Rights* (2012) 698.

Fikfak, 'Non-Pecuniary Damages before the European Court of Human Rights: Forget the Victim; It's All about the State', 33 *Leiden Journal of International Law* (2020) 335.

Karner, 'Concluding Remarks on Damage, Causation, Protective Purpose of the Rule and No Fault or Strict Liability', in Helmut Koziol et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 829.

Koziol, 'Concluding Remarks on Compensatory and Non-Compensatory Remedies', in Attila Fenyves et al. (eds.), *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (2011) 863.

Seibert-Fohr Anja and Villiger Mark Eugen (eds.), *Judgments of the European Court of Human Rights: Effects and Implementation* (2014).

50 Years of Activity: European Court of Human Rights — Some Facts and Figures, 2010.

European Convention on Human Rights - ECHR Official Texts - ECHR - ECHR / CEDH.

Prof. Mihajlo Cvetković, LL.D.,
Associate Professor,
Faculty of Law, University of Niš

THE ROLE OF DAMAGE COMPENSATION IN SAFEGUARDING HUMAN RIGHTS UNDER THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

Summary

This paper explores the role of compensation for damage in safeguarding human rights under the European Convention on Human Rights (ECHR). It examines the functions of tort law and monetary damages, focusing on the concept of “just satisfaction” under Article 41 of the ECHR as a pivotal mechanism for addressing human rights’ violations. The study focuses on the interplay between general tort law principles and human rights violations, highlighting challenges in applying traditional compensation principles to ensure adequate reparations. Specific examples, including fixed compensation amounts, are analyzed alongside empirical research, revealing disparities in compensation practices across member states.

The paper addresses the dilemma of whether compensation should prioritize full restitution for victims or account for public interest constraints, balancing individual rights and state resources. It also evaluates the impact of the European Court of Human Rights (ECtHR) case law on tort law, particularly through its flexible and autonomous approach to damage assessment. By exploring the Court’s methodology, including proportionality tests and integration of national practices, the study underscores the Court’s role in shaping universal human rights standards while navigating local economic and legal contexts. This comprehensive analysis provides critical insights into the complexities of ensuring justice and equity in human rights compensation frameworks.

Keywords: *compensation for damage, human rights, prevention, just satisfaction, tort liability.*

Др Марко Димитријевић,*
Ванредни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу,

UDK: 336.711:347.734

UDK: 336.74

DOI: 10.5281/zenodo.14567250

Др Срђан Голубовић,**
Редовни професор,
Правни факултет, Универзитет у Нишу

РЕДЕФИНИСАЊЕ МАНДАТА ЦЕНТРАЛНИХ БАНАКА У САВРЕМЕНОМ МОНЕТАРНОМ ПРАВУ: ПРИМЕР ФУНКЦИЈЕ ФИСКАЛНОГ АГЕНТА***

Апстракт: Предмет анализе у раду јесте идентификовање улоге централне банке као фискалног агента у јавном монетарном управљању која се дуго времена у поставкама класичног монетарног законодавства децидно забрањивала. У том смислу, у првом делу рада сагледавају се карактеристике традиционалних и нових надлежности централних банака, док се у наставку текста пажња посвећује разматрању функције фискалног агента централне банке (у домаћем монетарном праву), где се према мишљењу аутора, кроз релативизирање домаћаја и укидања одредбе о забрани монетизације дуга, инструментаријум монетарног законодавства поставља у сврху достизања општих друштвених циљева и очувања претходно утврђених вредности не само јавног монетарног менаџмента, већ и оквира јавних финансија државе што само потврђује тезу о монетарној легислативи као *sui generis* облику емергентног права (права нужности) чије се начин имплементације у ванредним околностима може дијаметрално разликовати од оног који се уочава у уобичајеним монетарним околностима.

Кључне речи: монетарно право, право централних банака, монетарна легислатива, фискални агент, монетарна стабилност.

* markod1985@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0003-4406-9467

** golub@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-6762-5561

*** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту“, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

1. Увод

Централне банке функцију фискалног агента, односно посредника, државе у односима са међународним финансијским институцијама који се тичу свих финансијских трансакција у вези са уписом, узимањем и оплатом јавних зајмова као доминантног облика јавног дуга у пракси обављају већ дуги низ година. Овакво схватање полазило је од монетарних и фискалних функција јавног зајма који полазе од чињенице да средства јавног зајма јесу специфичан облик капитала доступан јавности поред готовог новца и државних обвезница.¹

Услед услова који се опајају у модерним тржишним привредама, данас се сматра да политику управљања јавним зајмом треба посматрати као самосталан сегмент макроекономске политике и регулисати посебним нормама монетарног, економског и финансијског права. У савременом монетарном праву, одговорност за последице политике управљања јавним дугом изузета је из надлежности централне банке, због елиминисања сваког сукоба интереса који би произашли из колизије монетарних задатака и рефинансирања дуга, а све у циљу заштите интереса државе (дужника) и повериоца (физичких и правних лица) на оптималан начин. Без обзира на то владе у стварности врло често траже од централне банке да одобри кредит за рефинансирање дуга (што се иначе спречава начелом забране меког буџетирања које се уграђује у законе о буџетском систему). Разлози због чега централна банка може одступити од забране и прихватити свој удео у управљању јавним дугом везани су за афирмацију њене улоге у очувању финансијске стабилности.

2. Увод у таксономију традиционалних и нових надлежности централних банака

Класичне надлежности централних банака су уско везане за њене функције на терену монетарно-кредитне политике и израз су традиционалног поимања и улоге највише монетарне институције у праву. Дакле у оквиру традиционалних надлежности разликујемо оне везане за монетарну стабилност, дефинисање монетарне политике, спровођење девизних операција, држање девизних резерви, пружање доприноса финансијској стабилности, саветодавне функције и прикупљање (претходно објашњених) статистичких података и одржавање међународне сарадње са осталим институцијама.

¹ Currie Elisabeth, Jean-Jacques Dethier, Eriko Togo, *Institutional Arrangements for Public Debt Management*, World Bank Policy Research Paper No. 3021, 2003, pp. 22-23.

Тако нове надлежности ЕЦБ су обликоване као резултат реакције на околности проузроковане глобализацијом, технолошким иновацијама и револуцијом у области прикупљања и обррде софистицираних финансијских података, од којих највећи утицај на право централних банка имају децентрализоване финансијске технологије. Ипак, оно што се опажа као заједнички именитељ за све „старе” и „нове” надлежности централних банака у околностима европских монетарних интеграција јесте да су настале као последица дограђивања нормативног оквира монетарног система који поред националних историјских компоненти мора уважавати захтеве наднационалног централног банакрства (где сваки покушај ка даљој интеграцији јединственог економског и монетарног простора у коме делују његове монетарне институције захтева укључивање историјске димензије монетарних интеграција и критичког сагледавања циљева оснивачких аката на терену (не) целовите ЕМУ за чије заокруживање недостаје противтежа оличена у одговарајућој социјалној унији).²

Такође, недвосмислено је приметно да је у околностима компликованих привредних проблема долазило до преиспитивање уврежених схватања о улози централне банке и самим тим допринела и развоју неких нових учења. Истовремено, постојеће устаљене праксе у одабиру мера и инструмента централне банке су у различитим монетарним јурисдикцијама претрпеле промене које захтевају прилагођавање принципа постулата базичних економских теорија. Другим речима, ова еволуција надлежности централне банке је под *утицајем реципроцитета* који се уочава између развоја монетарне економије и финансијске теорије у академским круговима са идејама и концептима који су у основи креирања политике и пракси у централној банци.³ Тако, академија, у својим напорима да објасни или понуди решења за конкретне привредне проблеме пружа назаменљиви допринос у обиљу концептуалних и теоријских идеја у вези са разним економским појавама и понашањима у друштву. Таква теоријска размишљање морају бити поткрепљена и употребом напредних квантитативних метода и емпиријских студија који нису идеални јер су често засновани на одређеним претпоставкама којима се поједностављују сложена економска понашања и токови у стварном свету. Иако се од централне банке

² Више о томе у: Daniela Prada (ed), *The History of the European Monetary Union Comparing Strategies amidst Prospects for Integration and National Resistance*, Euroclio Vol. 99, 2016, pp. 19-20.

³ Perry Warjiyo, Solikin M. Juhro (eds), *Central Bank Policy Mix: Issues, Challenges, and Policy Responses Handbook of Central Banking Studies*, Munich, Springer, 2020, pp. 278-279.

очекује да предузима и води политику монетарних и финансијских иновација, да истовремено предузима мере и за привредни раст и за привредну стабилност (што је понекад противуречно), данас се стало на становиште да јака централна банка мора заинтересованој јавности (а посебно представницима извршне власти), понудити снажан одговор у вези са евентуалним дилемама грађана на терену политике коју води, јер је то потврда њене независности у раду. На примеру понашања Европске централне банке (ЕЦБ), ове поставке се најбоље могу разумети, почев од њене комуникације са осталим комунитарним и националним институцијама, држањем у монетарним споровима, односу са јавношћу и корелацијама са другим субјектима међународног монетарног права попут ММФ, Светске банке и Банке за међународна поравнања.

3. Правно регулисање системског ризика у централном банкарству

Још једна од последица глобалне финансијске кризе (2012) јесте јачање макропруденционе функције централних банака којом се доприноси јачању финансијског система кроз рано откривање системских ризика ан финансијском тржишту. Ризик са којим се суочавају централне банке јесте сличан оном са којим се суочавају и традиционалне финансијске институције и укључује тржишни ризик, кредитни ризик, оперативни ризик, ризик ликвидности и ризик кредибилитета⁴ (за који бисмо рекли да је веома важна узимајући у обзир чињеницу да је централна банка *actor primus* у имплементацији монетарног суверенитета). Ипак, у литератури се истиче да су за разлику од осталих традиционалних финансијских институција, централне банке у свом делању мање склоне ризику и у њиховом портфолију се налазе пласмани високог степена сигурности (по правилу и мањег приноса). Разлози неризичног понашања се налазе у чињеници да су централне банке непрофитне институције и у потреби да се заштите јавни фондови. Наравно, ово не значи да се управљање ризиком занемарује у централним банкама, јер је у минулом периоду присутне свеопшта тенденција тенденција управљања ризиком која се манифестује преко идентификовања ризика којима је изложена централна банка, као и развојем инструмената за мерење изложености ризику, његов мониторинг и управљање. Ефективно управљање ризиком представља компаративну предност, док лоше управљање ризиком води значајним финансијским и нефинан-

⁴ Nikola Fabris, *Centralno bankarstvo u teoriji i praksi*, CBCG, Podgorica, 2006, str. 63-64.

сијским губицима, као и пропуштеним приликама. Из поменутих разлога менаџмент централне банке посебну пажњу посвећује стратегијама за избегавање, смањење и дељење ризика.⁵ Избегавање ризика подразумева престанак вршења активности која проузрокује ризик, на пример готов новац из трезора централне банке преузима пословна банка и на тај начин се елиминише ризик транспорта новца. Смањење ризика подразумева предузимање низа радњи преко којих се минимизира или појава ризика или потенцијални губитак у случају његове појаве. Дељење ризика подразумева да се ризик дели са неком другом институцијом, као на пример осигуравајућом кућом. По правилу, прихватају се они ризици за које постоји јако мала вероватноћа да ће се појавити, они који носе потенцијално мали губитак, као и они за које је трошак заштите од ризика виши од потенцијалног губитка изазваног поменутиим ризиком.

Данас, централна банка има значајну улогу у утврђивању циљева и инструмената политика економске безбедности која се обликује под дејством различитих фактора, услед чега се у процесу остварења тих циљева безбедности морају применити одређена руководна начела. Примена начела економске безбедности треба да омогуће да држава у целини али и њен систем безбедности буду стабилни, што подразумева да исти не уносе поремећаје у њеним привредним процесима.⁶ Начела о економској безбедности не треба да буду постављена апстрактно, изван датог друштвеног, економског, политичког, безбедносног, правног и социјалног амбијента. Политику националне безбедности треба конципирати тако да се целина постављених захтева у начелима економске безбедности што потпуније реализује, али се мора имати у виду да до одређених одступања у пракси може доћи услед низа деловања различитих фактора. Ограничавање и контрола системског ризика јесте најстарији разлог за регулисање банкарских финансија. Законодавац је веома заинтересован за спречавање губљења поверења грађана у банке као финансијске институције из разлога што се тај губитак поверења може проширити и на остале финансијске посреднике, односно, целокупан финансијски систем имајући у виду чињеницу да све финансијске институције у непосредном или посредном смислу повезане у мањем или већем степену, јер послују у истом амбијенту.

Системски ризик не би требало поистоивећивати са кредитним ризиком, политичким ризиком, тржишним и осталим ризицима са којима

⁵ *Ibid*, str. 65.

⁶ Goran Milošević, Ljubomir Stajić, „Načela ekonomske bezbednosti“, *Politika nacionalne bezbednosti*, 1/2021, vol. 320, str. 111-125.

се банке сусрећу у свом пословању. Искуства држава у којима је током финансијске кризе дошло до појаве системског ризика показују да он може значајно умањити домаћи бруто производ и то у дијапазону од 15-20%. Ограничавање и елиминисање системског ризика је веома озбиљно питање јер се из погођене банке лако преноси и на остале банке услед јединственог система плаћања. Примера ради, уколико један од банака у систему не поступи по платним налозима до краја радног дана долази до нагомилавања доспелих обавеза којима се угрожавају и остали субјекти услед чега је данас опште правило пословања да се платни налози морају одмах реализовати да би се избегао ефекат загушења (овде схваћен као јединствени мрежни ефекат).⁷ Општи утицај јавности о пословању и стабилности конкретне банке, такође, може бити један од окидача за појаву системског ризика, поготово у околностима када грађани сматрају да се банка налази у неповољном финансијском положају. У државама које имају неславну историју хиперинфлације овај психилошки узрок појаве системског ризика може бити веома изражен, јер грађани и даље могу имати резервисане погледе и гајити неповерење на гаранције које им банке пружају у погледу заштите својих интереса. Овај страх може бити оправдан у околностима финансијских и економских криза, што најбоље показује пример хипотекарне кризе у САД-у.⁸

4. Централна банка као фискални агент у вези са задуживањем државе и пословима издавања хартија од вредности

Функција фискалног агента настала је као резултат блиске повезаности у раду централних банака и министарства финансија (државног трезора). Њихова конкретна сарадња у пракси може имати различите форме и зависити од облика државног уређења и организације државног апарата што се може разликовати од земље до земље, али оно што им је зајденичко јесте рад на промоцији финансисјке стабилности (што је један од новијих циљева централних банака).

⁷ *Ibid*, стр. 66-67.

⁸ Законодавац појаву системског ризика ограничава коришћењем одређених правних процедура и техника које свака банка мора испоштовати у свом пословању у погледу ликвидности, капитала и осталих финансијских операција. У околностима финансијске кризе и након ње, усвојени су бројне протекционистичке мере за оптимално осигуравање депозита као нове регулаторне мере за спречавање ризика и заштите интереса грађана и привреде на адекватан начин. Видети: Срђан Голубовић, Марко Димитријевић, *Пословне и банкарске финансије за правнике*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2022, стр. 190-200.

Централна банка као фискални агент владе, има позицију депозитара што значи да централна банка обезбеђује и управља банковним рачуном за трезор. Она прати трошкове, прикупља и измирује уплате извршене трезору (порезе, лиценце и казне казне) и реализује чекове повучене на рачун трезора. Централна банка је, такође, одговорна за надзор над трансакцијама трезора у вези са јавним дугом и свиминтервенцијама на девизним тржиштима. Тако, централна банка преузима издавање, регистрацију, откуп и плаћање камата на обвезнице централне владе и благајничке записе. Такође, она може бити укључена у процес надгледања јавних набавки и различитих операција рефинансирања.⁹

У разумевању улоге централне банке као фискалног агента битно је напоменути да попут пословних корпорација и појединаца, владе, такође, имају потребу за коришћењем банкарских услуга. Модерне владе учествују у великом броју финансијских трансакција и захтевају разне банкарске услуге које су често далеко веће од оних које су потребне приватним субјектима. Одговор на такву тражњу, по правилу, могу обезбедити једино централне банке које имају потребне административне, техничке и људске ресурсе уз експертизу која је предуслов свих тих послова. Централне банке због тога обављају и улогу главног саветника владе у питањима које се тичу монетарне политике. Најчешћа активност коју централне банке обављају у склопу реализације улоге фискалног агента односе се примање, држање и исплату државних средстава.

У домаћем монетарном праву, Народна банка Србије (НБС) је одређена је за фискалног агента земље код ММФ. Још је приступањем СР Југославије Међународном монетраном фонду (ММФ), одређено да тадашња Народна банка овлашћена да се задужује или на било који други одговарајући начин обезбеђује средства којима ће у име земље, повремено вршити плаћања према Фонду (или другим међународним финансијским организацијама чији је члан) под условима и роковима из одлука или резолуција које се односе права и аобевза из чланства.¹⁰ Сходно томе, Народна банка је постала овлашћена да издаје непреносиве, бескаматне обвезнице које буду потребне или одговарајуће на име чланства државе у таквим организацијама, као и овлашћење да прими

⁹ Louis-Philippe Rochon, Sergio Rossi, *The Encyclopedia of Central Banking*, Edward Elgar, 2015, pp. 504-505.

¹⁰ Уредба о чланству Савезне Републике Југославије у Међународном монетарном фонду и другим међународним финансијским организацијама, „Службени гласник СРЈ, бр. 40/1996, чл. 2.

било који износ средстава који може бити плаћен или трансферисан земљи на основу стаута ММФ.

Та пракса је настављена и касније па, данас, НБС може, на основу закона, односно уговора, а у име и за рачун Републике Србије, обављати послове фискалног агента у вези са задуживањем земљеу иностранству, односно послове у вези с повлачењем средстава и отплатом обавеза према иностранству, као и послове издавања дугорочних хартија од вредности који се односе на чланство у Међународном монетарном фонду. Народна банка може, на основу закона, односно уговора, обављати и друге послове за Републику Србију.¹¹ НБС операције на отвореном тржишту спроводи куповином и продајом хартија од вредности ради регулисања ликвидности банкарског сектора, утицаја на кретање краткорочних каматних стопа и давања сигналног става о монетарној политици. У зависности од циљева, динамике и начина спровођења, операције на отвореном тржишту НБС могу се класификовати на: главне операције, операције дужих рочности и операције финог подешавања.¹² Главне операције имају најважнију улогу у остваривању циљева операција на отвореном тржишту. Спровode се путем реверзне репо трансакције, односно репо продаје хартија од вредности, с роком доспећа трансакције од једне недеље. Операције дужих рочности спровode се првенствено ради тога да се на дужи рок обезбеди недостајућа ликвидност банкарског сектора, односно повуку вишкови ликвидности. Спровode се, по правилу, на стандардним аукцијама. Операције финог подешавања спровode се, по потреби, ради спречавања или ублажавања ефеката изненадних поремећаја ликвидности банкарског сектора, а посебно због њиховог утицаја на кретање краткорочних каматних стопа. Спровode се, по правилу, на брзим аукцијама, односно истог дана када је донета одлука о организовању аукције.

Основне карактеристике концепта спровођења операција на отвореном тржишту су:

- Аукцијско трговање хартијама од вредности између Народне банке Србије и банака обавља се преко веб платформе Монетарне операције Народне банке Србије;

¹¹ Закон о Народној банци Србије, “Службени гласник РС”, Бр. 72/2003, 55/2004, 85/2005 – др. закон, 44/2010, 76/2012, 106/2012, 14/2015, 40/2015 – одлука УС 44/2018, чл. 61.

¹² Одлука НБС о условима и начину спровођења операција на отвореном тржишту, “Службени гласник РС”, бр. 45 (2011), 34 (2013), 74 (2020), 98 (2020) и 4 (2022).

- Предмет аукција могу бити динарске хартије од вредности без девизне клаузуле које издају НБС, Република Србија, међународна финансијска организација и развојна банка или финансијска институција чији је оснивач страна држава и чији је кредитни рејтинг задовољавајући;
- Аукције могу бити по фиксној каматној стопи (аукције на којима се купују, односно продају хартије од вредности по каматној стопи коју је Народна банка Србије унапред фиксно утврдила и саопштила учесницима) и по варијабилној каматној стопи (аукције на којима се купују, односно продају хартије од вредности по каматној стопи која се формира на бази понуде и тражње учесника у купопродајним трансакцијама);
- Клиринг и салдирање обавеза и потраживања у хартијама од вредности и новцу насталих на основу закључених трансакција куповине и продаје хартија од вредности обавља Централни регистар, депо и клиринг хартија од вредности.

НБС у складу са прописима којима се регулише спровођење операција на отвореном тржишту, обавља репо и трајне трансакције куповине и продаје хартија од вредности. Под репо трансакцијом хартијама од вредности подразумевају се куповина и продаја хартија од вредности у којој су се уговорне стране споразумеле да на датум куповине продавац прода купцу хартије од вредности, који плаћа продавцу куповну цену за те хартије, уз истовремену обавезу купца да на уговорени датум реоткупа те исте хартије од вредности прода продавцу, који је у обавези да купцу плати уговорену реоткупну цену. Репо трансакције могу се поделити на реверзне репо трансакције – репо продаја хартија од вредности и репо трансакције – репо куповина хартија од вредности. Под трајном трансакцијом хартијама од вредности подразумева се куповина и продаја хартија од вредности без обавезе њихове поновне продаје, односно куповине.

Народна банка Србије може предузимати и одговарајуће привремене мере ради ублажавања негативних ефеката промене цена хартија од вредности на капитал банака којом се даје могућност банкама да ублаже негативне ефекте промене цена хартија од вредности на капитал, настале услед поремећаја на глобалним финансијским тржиштима. Привремена мера се односи на дужничке хартије од вредности чији су издаваоци Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе Републике Србије, а које се вред-

нују по фер вредности кроз остали резултат у складу с Међународним стандардом финансијског извештавања. Применом таквих мера се ствара равнотежу између поштравања монетарних услова, неопходног како би се ограничили ефекти инфлаторних притисака на светском и домаћем тржишту, и стимулисања кредитне активности банака ради наставка подршке реалном сектору и даљем привредном расту.¹³

5. Забрана монетарног финансирања и ограничења позајмљивања и кредитних олакшица јавном сектору

Забрана монетарног финансирања, односно, кредитирање дугова владе од стране кредита централне банке је дуго времена било забрањено. Међутим, у пракси је услед деловања различитих фактора финансијских криза дошло до релативизовања ове забране. Тако је у монетарном праву ЕУ и праву ЕЦБ, и поред очигледног кршења члана 136. Уговора о ЕУ којим се забрањује кредитирање дугова других држава чланица дошло до усвајања Споразума о конституисању Европског стабилizacionог механизма (en. *European Stability Mechanism*) којим је *de facto* установљен облик колективне одговорности за јавни дуг. Такође, Суд је одлучио да Споразумом о ЕСМ нису повређене одредбе првог дела Уговора о функционисању ЕУ, који утврђује надлежност Заједнице у области монетарне политике. Циљ заједничке монетарне политике јесте постизање ценовне стабилности, док је је *ratio* ЕСМ финансијска стабилност еврозоне у целини. ЕСМ је координациони инструмент који се примењује у области опште економске политике коју воде државе чланице и њиме се не задире у домен централизоване монетарне политике. Суд је био мишљења да ЕСМ у начелу обухвата скуп инструмената и мера којима се постиже ближа координација и надзор у сфери економске и фискалне политике и да његови ефекти на монетарну политику остају посредни и секундарног значаја.¹⁴

У домаћем праву, Народна банка Србије не може одобравати кредите, позајмице, прекорачења по рачуну или друге видове кредитних олакшица Републици Србији, аутономној покрајини или јединици локалне самоуправе, јавним предузећима и другим правним лицима чији је

¹³ Одлука Народне банке Србије о привременој мери која се односи на израчунавање капитала банке „Службени гласник РС”, бр. 072/2022.

¹⁴ *Thomas Pringle vs. Government of Ireland, Ireland, The Attorney General, Judgment in Case C-3370-12, Court of Justice of European Union, Press release No 154/12, Luxembourg, 27 November 2012.*

оснивач Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе, односно у којима Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе имају контролно учешће, нити може давати гаранције за измирење обавеза тих субјеката или на други начин обезбеђивати измирење њихових обавеза.

Забрана се не односи се на дневне кредите чије рокове доспећа није могуће продужавати, као ни на кредите, позајмице, прекорачења по рачуну или друге видове кредитних олакшица који се одобравају Републици Србији за измиривање њених обавеза по основу чланства у Међународном монетарном фонду. Кредите и кредитне олакшице банкама у којима контролно учешће имају Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе – Народна банка Србије може одобравати под условима и на начин који су утврђени овим законом. Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе имају контролно учешће из ст. 1. и 4. овог члана ако непосредно или посредно: 1) имају могућност да остваре више од 50% гласачких права у правном лицу, или 17 2) имају власништво над више од 50% капитала тог правног лица, или 3) могу именовати више од половине чланова управног или надзорног одбора или другог органа управљања правног лица.

6. Позиција централне банке у макроекономском дијалогу

Функција централне банке као фискалног агента владе у извсном смислу јесте и одраз њене позиције у макроекономском дијалогу коју у европском монетарном праву има значајне правне и економске консеквенце на процес јавног монетарног управљања. Макроекономски дијалог јесте резултат посебног процедуралог механизма координације економске политике ЕУ који је настао као резултата тзв. *Келнском процесу* (енг. *Cologne process*) којим се сагледавају ефекти усаглашавања укупних макроекономских политика.¹⁵ Овај посебни механизам се односи на бољу координацију монетарне и фискалне политике, превасходно у делу који се тиче политике зарада. Суштина овог типа координације је у проналажењу оптималне комбинације инструмента монетарне и фискалне политике ради подстицања привредног раста и решавања проблема незапослености. Специфичност овог координационог механизма је у томе што се он реализује кроз *дијалог*, односно *размену мишљења између држава чланица*, те је за разлику од прет-

¹⁵ European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Coordination of Economic Policies in the EU: A Presentation of the Key Features of the Main Procedures, 2004, pp. 40-41.

ходно поменутих мање формализован и погодан за примену у пракси. Снага овог механизма се огледа у функцији подупирања осталих посебних механизма координације.

Без обзира на формалноправну слабост овог механизма, њиме је утемељена обавеза успостављања *макроекономског дијалога* између Европске централне банке, држава чланица као носиоца фискалне политике и органа који учествују у закључивању колективних уговора о раду (синдиката и привредних комора). Макроекономски дијалог представља својеврсни облик форума у коме субјекти економских политика држава чланица износе своје ставове о одређеним питањима из домена монетарне, фискалне и политике зарада, али без издавања смерница или подношења извештаја. Смисао овог система координације јесте у развијању и јачању поверења између субјеката координације и разрешавању одређених дилема на том пољу. За субјекте фискалне политике таква размена мишљења је посебно корисна, јер од субјеката задужених за спровођење монетарне политике и политике зарада добијају потребне информације за ефикасно вођење јавних финансија. Вредност макроекономског дијалога јесте у тежњама националних и наднационалних субјеката за препознавање *оптималног облика и форме координације* за одређене сегменте економске политике. Потешкоће које отежавају реализацију макроекономског дијалога у пракси тичу се крутости правила у неким сегментима економске политике који не трпе модификације. Тако, нпр., у области јединствене монетарне политике, задаци Европске централне банке су јасно одређени, као и надлежност министара финансија у случају примене Пакта о стабилности и расту. Ригидност ових правила не оставља пуно празног простора за експериментисање у циљу проналажења целисходнијих решења.¹⁶ Потешкоће у примени макроекономског дијалога произилазе и из различитих интереса учесника дијалога који имају другачија очекивања, што успорава његово заживљавање у пракси. Изостанак комплементарног односа овог координационог механизма са механизмима чврсте координације (превасходно Пактом о стабилности и расту), такође, може проузроковати проблеме који релативизују успех целокупног процеса. Макроекономски дијалог се заснива на мекој координацији економске политике која је мање формализована у односу на механизме чврсте координације и не базира се на строгим правилима. Ова координација се заснива на размени мишљења, усаглашеној пракси, смерницама и комуникацији између главних институција Уније. *Ratio legis*

¹⁶ Armin Steinbach, *Economic Policy Coordination in Eurozone*, Routledge, 2015, pp. 47-59.

меке координације лежи у постизању равнотеже између веродостојности, флексибилности и стабилизације политика Заједница. Овај модел може бити веома користан у подизању степена квалитета координације, јер његов циљ није стварање строгих правила већ промовисање заједничког приступа у решавању проблема координације. Инструменти овог метода су најчешће *смернице* које у погледу своје природе нису правнообавезујуће и имају корене у актима секундарне легислативе ЕУ. Код овог метода не постоје санкције у случају непоштовања као код одредаба примарног права. Главне предности употребе меког метода јесу могућност бољег дефинисања проблема и експериментисање у смислу пружања слободе субјектима у тражењу оптималног решења. Метод у основи подразумева децентрализовано одлучивање и укључује велики број субјеката у решавању проблема што се на примеру макроекономској дијалога између ЕЦБ и представника извршне и законодавне власти најбоље примећује.

7. Закључак

У савременом монетарном праву улога централне банке као фискалног агента државе је у околностима глобалне финансијске али и пандемијске кризе добила ан псоебном значају и сложености. Рализацијом поменуте функције централна банка истовремено потврђује тезу о не само костантном ширењу надлежности унутар свог мандата на неке нове подсистеме економске и јавне политике, већ и накнадно изнова легитимише већ постојеће функције и задатке обезбеђујући им тако преко потребну додатну димензију кредибилитета и подршку јавног мњења. Функција фискалног агента је концептуално блиско повезана и са већом потребом о видљивости (транспарентности) у раду раду централних банка јер се у основи ради о пословима управљања банковним рачунима за потребе трезора. У контексту преузимања (неретко и превише екстензивно постављене) друштвене одговорности централне банке за стабилност монетарног система и права грађана на монетарну стабилност, предметна функција заједно са функцијом банке последњег уточишта све више добија на значају и својој оправданости у сложеним и динамичним околностима које обликују међународни монетарни поредак.

Литература

Currie, E., Dethier, J.-J.; Togo, E. (2003). Institutional Arrangements for Public Debt Management. *World Bank Policy Research Paper*. 3021.

European Commission (2004). *Coordination of Economic Policies in the EU: A Presentation of the Key Features of the Main Procedures*. Directorate-General for Economic and Financial Affairs: EC

Fabris, Nikola (2006). *Centralno bankarstvo u teoriji i praksi*. Podgorica: CBCG

Голубовић, Срђан (2010). *Основи пословних и банкарских финансија*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу

Голубовић, Срђан (2020). *Приручник о координацији монетарне политике у Европској унији*. Ниш. Центар за публикације Правног факултета у Нишу

Голубовић, Срђан, Димитријевић Марко (2022). *Пословне и банкарске финансије за правнике*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу

Milošević, G., Stajić Lj. (2015). „Načela ekonomske bezbednosti“. *Politika nacionalne bezbednosti*. 1/2021, vol. 320. 111-125.

Prada, Daniela (ed) (2016), *The History of the European Monetary Union Comparing Strategies amidst Prospects for Integraton and National Resistance*. Euroclio. 99.

Rochon, L-Ph., Rossi S. (2015). *The Encyclopedia of Central Banking*. Edward Elgar

Steinbach, A. (2015). *Economic Policy Coordination in Eurozone*. Routledge

Warjiyo, P., Juhro S.M. (eds) (2020). *Central Bank Policy Mix: Issues, Challenges, and Policy Responses Handbook of Central Banking Studies*. Munich: Springer

Закон о Народној Банци Србије. *Службени гласник РС*. Бр. 72/2003, 55/2004, 85/2005 – др. закон, 44/2010, 76/2012, 106/2012, 14/2015, 40/2015 – одлука УС 44/2018.

Уредба о чланству Савезне Републике Југославије у Међународном монетарном фонду и другим међународним финансијским организацијама. *Службени гласник СРЈ*. Бр. 40/1996.

Одлука Народне банке Србије о условима и начину спровођења операција на отвореном тржишту. *Службени гласник РС*. Бр. 45/2011, 34/2013, 74/2020, 98/2020 и 4/2022.

Одлука Народне банке Србије о привременој мери која се односи на израчунавање капитала банке. *Службени гласник РС*. Бр. 072/2022.

CJEU case: *Thomas Pringle vs. Government of Ireland, Ireland, The Attorney General, Judgment in Case C-3370-12*, Court of Justice of European Union, Press release No 154/12, Luxembourg, 27 November 2012.

Prof. Marko Dimitrijević, LL.D.,

*Associate Professor,
Faculty of Law, University of Niš,*

Prof. Srđan Golubović, LL.D.,

*Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš*

REDEFINING THE MANDATE OF CENTRAL BANKS IN CONTEMPORARY MONETARY LAW: AN EXAMPLE OF THE FISCAL AGENT FUNCTION

Summary

The subject matter of analysis in this paper is the role of the central bank as a fiscal agent in public monetary management, which was decisively prohibited in classical monetary legislation for a long time. In this sense, the first part of the paper examines the characteristics of traditional and new competencies of central banks. The remaining parts of the text focus on considering the function of the central bank fiscal agent in domestic monetary law. In the authors' opinion, by relativizing the scope and repealing the prohibition of monetization debt, the enacted instruments of monetary legislation are aimed at achieving general social goals and preserving the previously determined values not only of the public monetary management but also of the public finances framework. It only confirms the thesis of monetary legislation as a sui generis form of emergent law (law of necessity) whose implementation method in extraordinary circumstances may be diametrically different from the one observed in normal monetary circumstances.

Keywords: *monetary law, central bank law, monetary legislation, fiscal agent, monetary stability.*

ПРАВНО УРЕЂИВАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ НОВИНАРА И УРЕДНИКА КАО ИЗРАЗ АУТОНОМИЈЕ МЕДИЈА**

Апстракт: Медији су субјекти територијалне заједнице са дужношћу објективног, непристрасног и истинитог саопштавања програмских садржаја, следствено чему сви медији, укључујући и комерцијалне, служе остваривању јавног интереса, само се садржина јавног интереса разликује код појединих медија. Одавде произлази да независни медији и аутономија новинара служе демократском друштву и правној држави, а не обрнуто. Оквир аутономије новинара почива на писаном праву, али је пуноћа аутономије о којој говоримо условљена постојањем врлина новинара и других медијских посленика. Новинар је дужан да у једној руци носи фењер са настојањем да силином знања осветли све оно што је тамно, као и да учини јавним све оно што је тајно, док у другој руци новинар носи барјак слободе и правде, како би могао да буде чувар јавног интереса и врлине. Одавде произлази да аутономија медија није само израз потребе да медиј као субјект правног поретка буде независан од утицаја органа државне управе, већ се аутономија о којој говоримо остварује и под окриљем медија, у делу правне заштите аутономног статуса новинара наспрам надзорне улоге главног уредника и издавача медија.

Кључне речи: демократско друштво, јавни интерес, писано право, јавност, врлине, унапређивање културе.

*prica@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID0000-0002-2393-9091

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

1. Уводна разматрања

Закон о јавном информисању и медијима као основни закон прописао је појам медија, и то методом енумерације облика који потпадају и не потпадају под окриље позитивноправног појма медија. Битна карактеристика медија у позитивноправном значењу јесте редакцијски осмишљен склоп медијских садржаја, следствено чему унутарња организациона структура медија нужно подразумева однос између издавача медија, главних уредника и новинара, при чему унутарња организациона структура није иста код свих медија. За разлику од штампаних медија и већине електронских медија, код којих унутарње устројство подразумева искључиво однос између издавача, одговорних уредника и новинара, републички и покрајински медијски сервис као електронски медији имају и органе (управни одбор, генералног директора и програмски савет), што доприноси њиховом засебном статусу. Друго, правни режим контроле није исти код свих медија. Контролу над радом електронских медија врши Регулаторно тело за електронске медије, при чему је контролна делатност овога тела сведена на минимум код јавних медијских сервиса, а потпуно је искључена у односу на штампане медије. То значи да се медији у позитивноправном значењу разликују према правном режиму устројства, делатности и контроле, следствено чему се уочавају врсте медија. Закон о јавном информисању и медијима¹ у односу на штампане медије није само основни – већ је и једини меродавни – закон, који у свему уређује њихов правни режим, за разлику од електронских медија чији је правни режим регулисан Законом о електронским медијима,² док је правни режим јавних медијских сервиса као електронских медија уређен Законом о јавним медијским сервисима.³ Одавде произлази потреба постојања неколико правних режима медија и нужност међусобне правне повезаности медијских закона као посебних и општих закона, следствено чему би било важно утврдити критеријуме за успостављање система медијског законодавства – уређивањем односа између основног (општег) медијског закона и посебних медијских закона.⁴

С обзиром на то да је јавно информисање слободна (аутономна) делатност у поретку правне државе – укотвљена између различитих правних добара и правних интереса – смисао правног уређивања јавног информисања је у уобличавању правних принципа и правних стандарда, с циљем правног регулисања односа између слободе медијске делатности као једног правног добра и других правних добара у поретку правне државе. Дакако да је делатност медија уређена и законским импера-

тивним нормама, али због природе медијске делатности као аутономне делатности у правном поретку – правно уређивање у медијском праву преваходно се остварује путем правних стандарда и правних принципа.⁵ То значи да законске императивне норме обухватају само један део делатности медија, следствено чему правни стандарди и правни принципи изражавају јавни интерес као регулативну детерминанту правног поретка у области медијског права. При томе, правно уређивање у оквиру медијског права усредоточава се на постизање равнотеже између јавног информисања и других правних добара у правном поретку. Како је делатност медија поглавито уређена правним принципима и правним стандардима, то значи да се допуштеност делатности медија по правилу мора пажљиво испитати у сваком конкретном случају, тако што ће се допуштеност медијског поступања утврдити напрема других гарантованих правних добара и правних интереса. Одавде произлази да се мера допуштености делатности медија мањим делом утврђује применом принципа законитости у типичном значењу, а већим делом мера о којој говоримо подразумева испитивање да ли је у конкретном случају медијским поступањем прекорачена граница која означава повреду других зајемчених правних добара у поретку правне државе. Поврх тога, испитивање односа између слободе медија и других правних добара у конкретизованим правним предметима треба довести до утврђивања правних ставова и правних схватања који ће надале важити као канони медијског права. Смисао медијског права и јесте у томе: да канони медијског права буду темељ на којем се подиже здање медијске просвећености, а здање медијске просвећености почива на уљудно обликованој и стручно заснованој јавности.

Медији по природи ствари могу најлакше – а притом и најгрубље – повредити слободу и индивидуална правна добра, имајући у виду свеprisутност медија у животу територијалне заједнице и размере штете која се појединцу наноси повредом слободе и људског достојанства од стране медија. Нарочито то важи за медијски неуређене државе – то су државе без медијске културе и просвећености – где припада и Република Србија данас, без обзира на постојање законског правног уређивања у овој области. Јер, сведоци смо да у нас, како штампани, тако и електронски медији, не ретко сурово атакују на слободу и људско достојанство, стварајући тако штету појединцима која се уистину не може надокнадити, упркос могућности остваривања надокнаде нема-

⁵ М. Прица, *Правни принципи у поретку правне државе: канони правног поретка и "унутрашњег правног система"*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 80/2018, 135-180.

теријалне штете пред судом. Према нашем мишљењу, такви медији не би требало да постоје у поретку правне државе јер као резултат њихове делатности нестају грађанско и демократско друштво.

Имајући у виду постојећу кризу доктрине правне државе, на делу је и криза медија у поретку правне државе. Данас није питање како обезбедити слободу медија од органа јавне власти, већ је питање како обезбедити да медији служе остваривању правне државе. Професор Марковић у вези са овим каже: „Данас традиционално значење слободе штампе, које се ограничава на то да штити штампу од злоупотреба државе, није више довољно. Слобода штампе, како истиче Морис Диверже, подсећа, према традиционалној концепцији, на слободу у џунгли: све животиње су заштићене од одстрела (државе), али ко ће штитити мале и средње животиње од тигрова или слонова (финансијских моћника). Штампа није слободна ако је заштићена само од државе, а не и од финансијских моћника”.⁶

2. Независност медија

Новинар је дужан да у једној руци носи фењер са настојањем да сиљном знања осветли све оно што је тамно, као и да учини јавним све оно што је тајно, док у другој руци новинар носи барјак слободе и правде, како би могао да буде чувар истине и врлине. Посве је нужно да новинар буде оличење врлине али и да буде заштитник врлине, што је услов за одистинску изградњу грађанског и демократског друштва. Поврх тога, медији као субјекти правног поретка имају дужност да омогуће јавну дебату о питањима која подлежу утврђивању јавног интереса, следствено чему функција медија у поретку правне државе подразумева развијање демократског друштва, као позорнице на којој се одвија уљудна и аргументована дебата о питањима која припадају јавној сфери. Одавде произлази да независни медији и аутономија новинара служе демократском друштву и правној држави, дотим независност медија не може подразумевати и њихову самовољу.

Не може постојати медиј који стоји ван јавног интереса, само се садржина јавног интереса као регулативне детерминанте разликује у зависности од врсте медија. У оквиру јавне сфере у нас уврежио се став о постојању приватних медија и јавних медијских сервиса, што је пример погрешног поимања улоге медија у поретку правне државе. Јер, медији су дужни да делатност јавног информисања обављају непристрасно и

⁶ Р. Марковић, *Уставно право*, двадесетпето поновљено издање, Београд, 2020, 480.

истинито, следствено чему сви медији – укључујући и комерцијалне – преваходно служе остваривању јавних интереса. „Назив јавни медијски сервис, којим се две телевизије у нас одвајају од других електронских медија, посве је бесмислен, имајући у виду да сви медији јесу јавни сервиси подвргнути јавном праву и јавном интересу. С друге стране, не може постојати медиј који преовлађујуће остварује приватне интересе, што значи да израз приватни медиј није прикладан ни у ситуацији када се као издавач медија јавља физичко лице. Сви медији су јавни сервиси, будући да обављају делатност од наглашеног јавног интереса, само се садржина јавног интереса као регулативне детерминанте разликује у зависности од врсте медија. Имајући ово у виду, уместо назива „јавни медијски сервис“, који очевидно представља последицу некритичког преузимања страних речи и израза, било би исправније користити изразе „републички медијски сервис“ и „покрајински медијски сервис“, као што комерцијалне медије не треба називати приватним медијима, ако знамо да и комерцијални медији остварују преваходно јавне интересе, следствено чему је њихова комерцијална делатност споредни елемент садржине јавног интереса делатности јавног информисања коју обављају.”⁷

Постојање независних медија не би се могло замислити без зајемчене аутономије, а аутономија медија у поретку правне државе означава њихову независност од непосредног надзора од стране органа државне управе. Аутономија медија треба да обезбеди слободу новинара у циљу објективног, непристрасног и истинитог јавног информисања. Дакле, аутономија се даје због слободе која је потребна за сазнавање и саопштавање истине, што значи да независност медија представља услов постојања непристрасног јавног информисања које ће служити истини.

Аутономија медија у поретку правне државе читује њихову независност од непосредног надзора од стране Владе и органа државне управе. Непосредни надзор над медијима од стране Владе и органа државне управе подразумевао би строг правни режим оснивања и делатности медија, цензуру медија, сталну контролу медијских садржаја, обавезу медија да објављују саопштења по наредби органа државне управе и др. Но, неопходно је да независност медија постоји, не само у односу на Владу и органе државне управе, већ и наспрам свих недопуштених утицаја опасних по објективност и непристрасност новинара. У великом

⁷ М. Прица, *Јавни интерес, општи интерес и приватни интерес као правни појмови*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 184/2022, 521-537.

броју данашњих европских држава на делу је „процес формалног поштовања а суштинског онемогућавања правне државе, обесмишљавањем правних принципа, снажним сузбијањем врлина и контролисањем јавности путем њеног вештачког обликовања. Парадигма обесмишљавања правне државе и јавног интереса садржана је у следећем казивању: „људска права без збиљске слободе, страначка представничка демократија без демократског друштва и владавина на основу закона без владавине на основу права.”⁸

Независност медија не може подразумевати и њихову самовољу, при чему због особеног положаја који имају у правном поретку, сузбијање самовоље медија представља изазов за доктрину о правној држави. Јер, осим правне одговорности пред судом за повреду правних добара (надокнада нематеријалне штете), правна контрола над радом медија од стране врховних државних органа готово да је искључена. С тога се, у циљу спречавања самовоље медија, прибегава установљавању независних тела, која ће имати контролна овлашћења према медијима. Тиме се отелотворује гледиште: да се поступање независних субјеката једино може подвргнути контроли тела која су такође независна од Владе и органа државне управе, с тим да поступање независних тела даље подлеже судској контроли у погледу уставности и законитости правних аката те парламентарној контроли која се врши приликом разматрања извештаја о раду независног тела.

Међутим, у којој мери неосновано нечињење и неправоваљано чињење независног регулаторног тела може представљати опасност за демократско друштво и правну државу, белодано показује пример Регулаторног тела за електронске медије у нас. Услед непримењивања овлашћења и неправоваљаног вршења овлашћења Регулаторног тела за електронске медије, поступање електронских медија у Републици Србији грубо нарушава основне принципе јавног информисања, следствено чему самовоља медија бива потврђена самовољом Регулаторног

⁸ За технику владања плутократске деспотије веома је важно да појединцу, у светлу његових формално признатих слобода, створи привид о постојању суверености грађанина, бирача и потрошача, с тим што – патронажом над државом и демократским политичким системом – власници крупног финансијског капитала настоје да успоставе поредак у коме су признате слободе појединца без имало колективне моћи, што доводи до потпуне подређености радника послодавцу, потрошача произвођачу, бирача политичким странкама, те аутономије (приватности) појединца државном интервенционизму. М. Прица, *Правни принципи у поретку правне државе: канони правног поретка и унутрашњег правног система*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 80/2018, 135-180.

тела за електронске медије. Како се судска контрола протеже само на правне акте које Регулаторно тело доноси, а парламентарна контрола нема јасан и делотворан правни облик, неопходно је пронаћи правне путеве и механизме за спречавање самовоље независног тела о којем говоримо. Наше гледиште о потреби установљавања Заштитника јавног информисања настало је као израз трагања за решењем које ће спречити самовољу медија и независног регулаторног тела – без угрожавања њихове независности.⁹

3. Аутономија новинара у поретку правне државе

Медији као субјекти правног поретка у статусном смислу почивају на нераскидивој повезаности издавача медија, одговорних уредника и новинара. Везано за правни статус медија, као веома важно поставља се питање односа између издавача медија, главног уредника и новинара, јер се у овоме односу читује аутономија новинара и јавног информисања уопште.

Гледано према субјектима територијалне заједнице, однос између издавача, уредника и новинара подразумева постојање посебног режима правне одговорности. Наиме, лице на које се односи информација чије је објављивање у складу медијским законодавством забрањено, а које због њеног објављивања трпи штету, има право на накнаду материјалне и нематеријалне штете, независно од других средстава правне заштите која том лицу стоје на располагању. Право на накнаду штете има и лице којем није објављен одговор, исправка или друга информација чије је објављивање наложено одлуком надлежног суда, а које због необјављивања трпи штету. Одавде произлази одговорност за штету издавача медија, главног уредника и новинара, као одговорних субјеката, што долази у следству чињенице да медији немају својство правног лица. То значи да за штету не одговарају медији, већ одговарају титулари који оличавају нераскидиву персоналну повезаност у оквиру медија као субјеката правног поретка.

Поређења ради, да овде поменемо одговорност државе за штету проузроковану поступањем државних органа и државних службеника. Државни органи по правилу немају својство правног лица и никада не одговарају за штету причињену грађанима. За штету одговара држава по принципу објективне одговорности (без обзира на кривицу),

⁹ М. Прица, *Заштитник јавног информисања као бранилац медијске просвећености*, Зборник Матице српске за друштвене науке, број 3/2024, стр. 145-158.

а државни службеник може одговорати само када је штету проузроковао скривљено (по принципу субјективне одговорности), при чему се и у том случају кривица јавља као услов за својство туженог, али не и као основ правне одговорности. Између државе, државних органа и државних службеника постоји стална и нераскидива органска веза, као што унутар медија постоји нераскидива персонална повезаност између издавача медија, одговорног уредника и новинара.

Новинар, односно одговорни уредник одговара за штету насталу објављивањем информације, ако се докаже да је штета настала његовом кривицом. Издавач одговара за штету насталу објављивањем информације, као и за пропуштање објављивања информације, без обзира на кривицу. Одавде произлази да оштећени може увек тужити издавача медија, а уредника и новинара може тужити само ако је штета проузрокована њиховом кривицом. Гледано из угла оштећеног, право на надокнаду штете остварује се по принципу објективне одговорности, што значи да оштећени у смислу остваривања одштетног захтева нема обавезу доказати да је штета проузрокована скривљено. Оштећени има само обавезу доказати да му је штета проузрокована противправно. Обавезу доказивања да је штета проузрокована скривљено, оштећени има само у погледу својства туженог, када одлучи да уместо издавача медија, за надокнаду штете тужи одговорног уредника или новинара. Посматрано из угла циљева јавног информисања, смисао оваквог правног пута је у потреби постизања пуне медијске одговорности посленика јавног информисања. За оштећеног је увек правно једноставнији пут да тужи издавача медија, имајући у виду да је у том случају питање кривице потпуно правно ирелеватно. С друге стране, то што се у својству туженог могу појавити одговорни уредник и новинар, треба да допринесе њиховом савеснијем и одговорнијем поступању поводом послова који обављају. Поврх тога, на овај начин се доприноси успостављању равнотеже статуса и међусобних односа између издавача медија, одговорног уредника и новинара, следствено чему наведени режим одговорности има двоструки разлог постојања.

С друге стране, аутономија медија није само израз потребе да медиј као субјект правног поретка буде независан од утицаја органа државне управе, већ се аутономија о којој говоримо остварује и под окриљем медија, у делу правне заштите аутономног статуса новинара наспрам надзорне улоге главног уредника и издавача медија.

Наш основни медијски закон предвиђа да главни уредник медија има својство одговорног уредника тог медија. Одговорни уредник за поје-

дино издање, рубрику, односно програмску целину одговара за садржај који уређује. Одговорни уредник не може бити лице које ужива имунитет од одговорности. За одговорног уредника именује се лице које има пребивалиште на територији Републике Србије.

Поврх тога, најважнији аспект независних медија је аутономија новинара, следствено чему је наш основни медијски закон утврдио неколико гаранција аутономије новинара.¹⁰

Прво, новинару не може престати радни однос, умањити се уговорена зарада или уговорена накнада за рад, нити се на други начин ставити у неповољнији положај због тога што је у јавном гласилу објавио истиниту тврдњу или изнео мишљење, као ни због тога што је своје мишљење изнео ван медија као лични став.

Друго, новинар има право да одбије да изврши налог уредника ако би се поступањем у складу с тим налогом кршио пропис, правила струке и етика новинарске професије. Да бисмо схватили смисао аутономије новинара, умесно је подсетити на положај државног службеника наспрам налога које службеник прима од надређенога старешине. Наиме, државни службеник нема право да одбије извршење налога надређеног старешине, чак ни када је у питању протизаконити налог, осим ако би извршење налога представљало кривично дело. Овакав режим у државној управи долази као последица хијерархијског принципа оличеног у надређености и подређености виших и нижих места на хијерарској лествици. Однос између главног уредника и новинара није однос надређености и подређености, већ однос заснован на правним и етичким стандардима својственим природи новинарске професије као аутономне делатности у правном поретку.

Треће, прилог новинара чији је смисао измењен у уређивачком поступку не сме се објавити под његовим именом без његовог пристанка, што такође потврђује потребну заштиту аутономног статуса новинара.

Четврто, новинар није дужан да открије извор информације, осим података који се односе на кривично дело, односно учиниоца кривичног дела за које је као казна прописан затвор у трајању од најмање пет година, ако се подаци за то кривично дело не могу прибавити на други начин. Овде такође долази до изражаја правна особитост статуса новинара. Поређења ради, ако полиција позове грађанина на разговор ради прикупљања одређених обавештења, грађанин је дужан предо-

¹⁰ Чл. 56-66 Закона о јавном информисању и медијима („Службени гласник РС“, број 92/2003).

чити полицији информације којима располаже о извршеном кривичном делу јер би у противном могао доћи под удар кривичног гоњења због непријављивања кривичног дела, имајући у виду да непријављивање кривичног дела представља кривично дело. Дакле, грађанин је дужан доставити информације о сваком кривичном делу, без обзира на висину запрећене санкције, док је новинар дужан да открије извор информације само за кривично дело са запрећеном казном затвора у трајању најмање пет година, а и тада само ако се подаци за то кривично дело не могу прибавити на други начин.

Пето, новинари могу слободно оснивати своја удружења, у складу са законом којим се уређују удружења. Удружење новинара има правни интерес за мешање у радном спору у коме учествује члан тог удружења, ако се он томе не противи.

С тачке гледишта правне државе и демократског друштва, нема ваљаних медија без устину независних и врлином обдарених новинара, као што усталом нема ни независног судства без морално беспрекорних, храбрих и образованих судија. Новинар у једној руци носи фењер са настојањем да силином знања осветли све оно што је тамно, као и да учини јавним све оно што је тајно, док у другој руци новинар носи барјак слободе и правде, како би могао да служи јавном интересу и врлини. Према томе, посве је природно да новинар буде оличење врлине али и да буде заштитник врлине, што је услов за одистинску изградњу грађанског друштва и демократског друштва.

Испуњеност формалних услова за обављање одређених позива и функција по правилу се везује за одређене ступњеве стеченог формалног образовања и радног искуства, али формални услови у питању нису од значаја када је реч о врлинама – које су услов за ваљано обављање позива и функција. Врлине стоје у нераскидивој повезаности са моралним дужностима. Врлина као етичка детерминанта уграђена је у делатност медија обавезом новинара да делатност јавног информисања обављају истинито, објективно и непристрасно. Отуда је позив новинара позвање морално беспрекорних, образованих, храбрих и талентованих људи. Новинара би требало да одликује осећање моралних дужности надахнутих истином.

Поврх тога, медији су субјекти који имају дужност да омогуће јавну дебату о питањима која подлежу утврђивању јавног интереса, следствено чему су новинари у служби демократског друштва, као позорнице на којој се одвија истинска јавна дебата о свим питањима при-

падајућим јавној сфери. Медији утеловљују јавност, а јавност као демократска детерминанта правне државе је показатељ развијености грађанског и демократског друштва.

Без јавног информисања демократско друштво нема свог садржаја, али без истине – јавно информисање нема свог смисла. С тога је аутономија новинара оправдана једино ако очитује истину и „слободу духа”: „Под слободом духа” ја подразумевам нешто сасвим одређено: стање у коме је човек за сто копаља изнад филозофа и других апостола „истине” по својој строгости према самом себи, по својој чистоти и смелости, по својој безусловној вољи да каже не тамо где је не опасно. – Ја сматрам досадање филозофе као „слободоумњаке” достојне презрења, који се крију под капуљачом жене „истине”.¹¹

Литература

Марковић, Р. (2020). *Уставно право, двадесетето поновљено издање*. Београд

Марковић, С. (2013). *Манифест против империје*. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића

Ниче, Ф. *Воља за моћ, покушај преоцењивања свих вредности*. Београд

Петровић, М. Прица, М. (2015). *Увод у велике правне и управне системе са европским управним правом*. Ниш

Прица, М. (2018). Правни принципи у поретку правне државе: канони правног поретка и унутрашњег правног система. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. Бр. 80. 135-180.

Прица, М. (2021). *Правна држава и медији – канони медијског права*. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу

Прица, М. (2022). Уређивање односа између основног медијског закона и посебних медијских закона. *Правна ријеч*. 66. 211-232.

Прица, М. (2022). Јавни интерес, општи интерес и приватни интерес као правни појмови. *Зборник Матице српске за друштвене науке*. 184. 521-537.

Прица, М. (2022). The legal regime of electronic media in the legal order of the Republic of Serbia. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 96. 161-178.

Прица, М. (2022). Основни принципи јавног информисања у правном поретку Републике Србије. *Зборник радова: Одговорност у правном и*

¹¹ Ф. Ниче, *Воља за моћ, покушај преоцењивања свих вредности*, Београд, 2015, 287.

друштвеном контексту. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу. 229-246.

Прица, М. (2023). Канони аутономије медија у поретку правне државе. *Правна ријеч*. 67. 145-165.

Прица, М. (2024). Заштитник јавног информисања као бранилац медијске просвећености. *Зборник Матице српске за друштвене науке*. 3. 145-158.

Prof. Miloš Prica, LL.D.,
Full Professor,
Faculty of Law, University of Niš

**LEGAL REGULATION OF RELATIONS BETWEEN JOURNALISTS AND EDITORS
AS AN EXPRESSION OF MEDIA AUTONOMY**

Summary

The media are subjects of a territorial community whose duty is to inform and communicate objective, impartial and truthful program contents. Consequently, all media, including the commercial ones, are in the service of the public interest, but the content of the public interest may differ in individual media. It follows that independent media and journalists' autonomy are in the service of a democratic society and a state governed by the rule of law, and not vice versa. The scope of journalists' autonomy is regulated by statutory (written) law but the full volume of this autonomy rests on the virtues of journalists and other media professionals. Hence, in one hand, a journalist shall carry a lantern, striving to illuminate the dark places with the power of knowledge and make every secret agenda public; in the other hand, a journalist shall carry the banner of freedom and justice, signifying that a journalist is the guardian of the public interest and virtue. Thus, it implies that media autonomy is not only an expression of the need for the media (as a subject of the legal order) to be independent from the influence of state administration bodies but that it is also exercised within the scope of media activities, in case of the need to ensure legal protection of journalists' autonomous status in relation to the supervisory role of the editor-in-chief and media publisher.

Keywords: *democratic society, public interest, written law, public, virtues, promotion of culture.*

ГРАЂАНСКОПРАВНА ЗАШТИТА ОД ИМИСИЈА У ШВАЈЦАРСКОМ ПРАВУ**

Апстракт: У швајцарском праву, грађанскоправна заштита од прекомерних имисија регулисана је одредбама грађанског законика (CCS), у оквиру његове друге главе посвећене супстанци и ограничењима права својине на непокретностима (чл. 679, 679а и 684). По CCS-у, власници непокретности су у вршењу права својине, посебно у обављању неке привредне делатности на својој непокретности, дужни да се уздрже од било каквог екцеса, штетног по суседне непокретности. Нарочито су забрањени сви штетни утицаји који нису оправдани локацијом и карактером непокретности или локалним обичајем, као што су емисије шкодљивих испарења, буке, вибрација, радијације или лишавање светлости или видика (чл. 684 CCS). Ово је један од ретких грађанских законика у којима је заштита од имисија регулисана скоро у потпуности, почев од опште забране шкођења суседима путем имисија, па до посебних тужби за заштиту од ових штетних утицаја. То је довољан разлог за истраживање о грађанскоправној заштити од прекомерних имисија у швајцарском праву.

Кључне речи: прекомерне имисије, суседско право, тужбе за заштиту од имисија.

1. Увод

Швајцарско право се одликује и једном особеношћу, правним институтом који није познат, или барем није посебно уређен као такав, у другим правима. То је (формална) експропријација суседског права.

* milica@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-3818-9588

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

Такође, оно што није, у значајнијој мери, присутно у другим правним системима европског континента, јесте и грађанскоправна заштита права личности од прекомерних имисија. Специфичност швајцарског права се огледа и у томе што је у овом правном систему позната и призната категорија, врста имисија, којима већина других правних система, укључујући и наш, одриче карактер имисија. То су тзв. идеалне имисије. У швајцарској правној теорији и судској пракси је, по јединственом гледишту, прихваћено да су чл. 684 ССС-а у појам имисија имплицитно укључене и идеалне имисије. У наведеном члану ССС-а, ова врста имисија се не помиње изричито. Међутим, постоји јасан консензус у швајцарском праву, да се забрана шкођења суседима прекомерним имисијама једнако односи и на идеалне имисије које се, као и друге врсте имисија, не морају толерисати уколико та обавеза трпљења не произилази из локалне употребе и природе и намене непокретности.¹

С друге стране, када је реч о негативним имисијама, и ту је швајцарско право специфично, јер је једну манифестацију ових имисија – лишавање сунчеве светлости, законодавац, изменама и допунама законика од 2009. године, уврстио у ред имисија из чл. 648. Владајуће становиште у судској пракси до тада је било, да се негативни утицаји од самог постојања непокретности не сматрају имисијама, док су у правној теорији мишљења била подељена.²

У наставку се бавимо претпоставкама заштите од имисија у швајцарском грађанском праву, као и правним средствима за реализацију ове заштите. Посебна тема у оквиру истраживања је експропријација суседског права, као и заштита личности од прекомерних имисија.

2. Правни основ и претпоставке грађанскоправне заштите од имисија у праву Швајцарске

Правила на основу којих се у швајцарском праву остварује грађанскоправна заштита од прекомерних имисија, налазе се у делу грађанског законика који регулише стварноправне односе, прецизније, у оквиру поглавља о супстанци и ограничењима права својине на непокретностима. Општим правилима у оквиру овог поглавља регулисана је одговорност власника непокретности у случајевима прекорачења граница права (*en cas d'exces du droit de propriété* – чл. 679, ст.1) и у случајевима законитог коришћења непокретности (*en cas d'exploitation licite d'un fonds* – чл. 679, ст. 2). Чланом 679 ССС-а, у ст. 1, нормирано је: „Онај ко је претрпео штету на својим добрима, или му прети опасност штете,

услед прекорачења права својине другог лица на непокретности, има право да захтева повраћај у пређашње стање или предузимање мера за спречавање наступања штете. Уз наведене захтеве, он може поставити и захтев за накнаду целокупне претрпљене штете.” У ст. 2, чл. 679 ССС-а, предвиђена је и посебна претпоставка грађанскоправне заштите од негативних имисија потеклих од самог постојања неког објекта на суседној непокретности: „Када је непокретност лишена одређених погодности услед самог постојања, на суседној непокретности, неке грађевине или инсталације, власник погођене непокретности може да користи захтеве из 1. става овог члана (*прим. прев.*), једино под условом да приликом подизања те грађевине или инсталације нису била поштована правила која се на њих односе (која регулишу градњу тог типа објекта или постављање тог типа инсталације – *прим. прев.*)”. Наведено правило се, по свој прилици, односи на негативне имисије, које су са изменама ССС-а, 2009. године, уврштене у ред имисија. Вероватно је мотивација за овакво законско решење проистекла из чињенице постојања потенцијалне опасности да примена правила о заштити од прекомерних имисија и на негативне имисије доведе до катастрофалних последица: честог рушења постојећих грађевина и уклањања других објеката и инсталација или честих забрана грађења.³ Чини се да је истоветно опредељење руководило творце измена и допуна грађанског законика и приликом уношења истом приликом, одредбе чл. 679а, по којој, „када власник привремено проузрокује суседу прекомерне и неизбежне непријатности законитим коришћењем своје непокретности (управљањем својом непокретношћу), нарочито грађењем, и тако проузрокује губитак или штету, сусед од власника може да захтева само накнаду штете.”

Основно правило о вршењу права својине у суседским односима садржано је у чл. 684, ст. 1 ССС-а: „Власник је дужан да се у вршењу свог права, а посебно у обављању индустријске делатности, уздржава од сваког екцеса шкодљивог за суседна права својине”. Посебно је, у чл. 684, ст. 2, забрањено шкођење суседним непокретностима, путем прекомерних имисија: „Нарочито су забрањени загађивање ваздуха, емитовање непријатних мириса, буке, вибрација, потреса, или лишавање светлости и сунца, који имају шкодљиви ефекат и који премашују границе толеранције (*les limites de tolérance*), с обзиром на локалну употребу (*l'usage local*) и ситуацију и природу непокретности (*la situation et la nature des immeubles*)”.

³G. Bovey, *op.cit.*, стр. 15.

„Екцес својине” – прекорачење својинских овлашћења у смислу чл. 684, ст. 1 ССС-а, постоји када се у вршењу истих повреде правила суседског права.⁴ То могу бити правила која се односе на прекомерне имисије (чл. 684, ст. 2), затим правила која се односе на вршење ископавања и различитих радова на својој непокретности, као и правила која се односе на трпљење природног тока воде кроз више непокретности ситуираних на одређеном месту (чл. 689).⁵ У правној теорији се сматра да позиција чл. 679 у законнику допушта закључак да се њиме санкционишу сва правила из суседских односа регулисана у овом законнику,⁶ и то, како она која су груписана у целину суседског права, тако и она која су имплицитно садржана у неким другим одредбама које се односе на вршење својине на непокретностима.⁷ Екцес у вршењу права својине, конкретизован на имисије, значи њихову прекомерност. То је општа претпоставка грађанскоправне заштите од имисија. Прекомерност се, по грађанском законнику, одређује помоћу стандарда локалне употребе и стандарда ситуације и природе непокретности, предвиђених у наведеној одредби чл. 684, ст. 2 ССС-а.

Ови критеријуми се испитују за обе непокретности, једнако за ону која је погођена имисијама, као за ону са које долазе имисије.⁸ При томе, у швајцарском праву постоји јасан став теорије, а нарочито праксе, о неприхватљивости учења, и из њега проистеклог приговора пређашњег заузимања. Наиме, постоји свест о непрекидној променљивости при-

⁴ P. Tercier, Rapport Suisse, La protection du voisinage et de l'environnement, Travaux de l'Association Henri Capitant, Paris, 1976. стр. 161-162.

⁵ D. Piotet, Les principales difficultés d'application de l'article 679 du Code civil, Servitudes, droit de voisinage, responsabilités du propriétaire immobilier, Faculte de droit de Genève, 2007., стр. 102.

⁶ Ibidem.

⁷ Тако се наводи пример овлашћења и обавеза етажних власника. У чл. 712, ст. 2, ССС-а предвиђено је да је власник посебног дела зграде слободан у вршењу својинских овлашћења на том свом делу, унутар граница чијим прекорачењем се ограничава вршење права осталих власника посебних делова зграде. Тврди се да се вршење права својине може сматрати екцесивним уколико се таквим вршењем повређује поменута норма, те да погођени власник посебног дела зграде има право да се позове на чл. 679 ССС-а, и да се користи неком од тужби које су њиме регулисане. Такође, ако власник користи простор изнад или испод земљине површине, у складу са чл. 667, ст. 1, који се односи на обим права својине на непокретности, који предвиђа да се својина земљишта простира изнад и испод земље, у висину и у унутрашњост земље, све докле је то корисно, тако да шкоди суседима, они се једнако могу користити тужбама из чл. 679. D. Piotet, Ibidem.

⁸ P. Tercier, Rapport Suisse, стр. 162.

роде и карактеристика неког подручја и неопходности да се становници и вршиоци разних делатности прилагођавају тим променама.⁹ Самим тим, ни прекомерност није заувек дато својство имисија које се редовно или повремено стварају у одређеном крају, односно које се појављују као изузетак.

3.3. Тужбе за заштиту од прекомерних имисија

У чл. 679 *CCS*-а предвиђена су три одбрамбена правна средства суседа – тужба за престанак сметања, тужба за превенцију сметњи и тужба за накнаду претрпљене материјалне штете (чл. 679, ст. 1).¹⁰ Неки аутори овим тужбама додају и тужбу за накнаду нематеријалне штете.¹¹ Када је реч о надокнади претрпљене штете, закоником је предвиђено да онај ко је претрпео штету услед прекорачења права својине његовог суседа (*excès du droit de propriété*) има право на надокнаду целокупне претрпљене штете (чл. 679, ст. 1).

Циљ тужбе за престанак сметања је да се шкодљиви ефекти коришћења непокретности (прекомерне имисије) потпуно сузбију или сведу у оквиру граница трпљења. То се постиже „уклањањем чињеничног стања које је извор сметњи”. По правилу, забрана тог одређеног начина коришћења непокретности од ког потичу прекомерне имисије је крајња мера, која ступа на сцену тек уколико се друге, блаже мере, покажу неефикасним.¹²

Тужбом за превенцију сметања тражи се, првенствено, спречавање наступања „претеће” повреде права суседа поводом непокретности, прекомерним, предстојећим имисијама, а може се захтевати да се спречи понављање прекомерних имисија које су биле у току и престале су. Ове две тужбе не застаревају.¹³

Може се уопштено рећи да активна легитимација почива на чињеници трајног и ефективног господарења стварју. У категорију активно легитимисаних субјеката улазе, пре свих, власници непокретности, као и друга лица која имају право на државину те непокретности, било на основу неког ограниченог (секторског) стварног права (нпр. права плододуживања или права стварне службености), било на основу облига-

⁹ Исто; ATF 88 II 10, 1962, ATF 101 II 248, 1975, www.bger.ch, 01.04.2017. г., 09.14.

¹⁰ G. Bovey, *op.cit.*, стр. 55-56; D. Piotet, *op.cit.*, стр. 90; R. Tercier, *op.cit.*, стр. 164.

¹¹ P. Tercier, *op.cit.*, стр. 164-165.

¹² P. Tercier, *op.cit.*, стр. 164.

¹³ G. Bovey, *op.cit.*, стр. 68-70.

ционоправног односа (закуп).¹⁴ Кључ је у трајном законитом господарењу, те заштиту неће уживати нпр. закупац који је ту само за један викенд, или луталица, или прекариста.¹⁵ Има и граничних случајева. Тако, хипотекарни поверилац нема право на државину, али његов интерес може бити угрожен штетом на хипотекованој непокретности потеклом од прекомерних имисија са суседне непокретности. Затим, могућа је ситуација да буде закључен уговор о закупу, закупац још увек није засновао фактичку власт на ствари, а на њој за то време настане штета од прекомерних имисија.¹⁶

Када је реч о пасивној легитимацији, о том питању се последња изјаснила судска пракса, тако да пасивно легитимисани субјект из законског текста, у судској пракси постаје један од чланова круга пасивно легитимисаних. У чл. 679 ССС-а је предвиђено да је власник непокретности одговоран према суседима за екцес у вршењу свог права. Уколико непокретност ефективно користи друго лице које је власник на то овластио, у судској пракси се препознаје могућност да власник непокретности одговара за екцес у вршењу права тог лица на односној непокретности, чак иако је просто толерисао такво понашање.¹⁷ Међутим, теорија је пледирала за то, а судска пракса је прихватила, и могућност непосредне одговорности титулара ограничених стварних права на непокретности са које потичу прекомерне имисије.¹⁸ Такође, у судској пракси се сматра да и титулари облигационих права која подразумевају ефективно и трајно господарење непокретношћу, могу бити одговорни за екцес у вршењу тих права по чл. 679 ССС-а.¹⁹

4. Експропријација суседског права

У праву Швајцарске суседска права могу бити експропријасана. Швајцарским Федералним законом о експропријацији из 1930. године (*Loi*

¹⁴ P.Tercier, op.cit., стр. 163.

¹⁵ G. Bovey, op.cit., стр. 64-65; D. Piotet, op.cit., стр. 96; ATF 127 II 257, 2002, ATF 104 II 15, 1978, ATF 119 II 411, 1993, ATF 109 II 304, 1983, ATF 83 II 375, 1957, ATF 88 II 252, 1962, ATF 104 II 15, 1978, ATF 106 Ib 241, 1980, ATF 109 II 304, 1983, ATF 111 II 236, 1985, ATF 114 II 230, 1988, ATF 119 II 411, 1993, ATF 120 II 15, 1994, www.bger.ch, приступ: 01.04.2024. г., 08.30.

¹⁶ D. Piotet, op.cit., стр. 96.

¹⁷ D. Piotet, op.cit., стр. 92; ATF 120 II 15, 1994, www.bger.ch, 01.04.2024. г., 08.47.

¹⁸ G. Bovey, нав. дело, стр. 66; D. Piotet, op.cit., стр. 92-93; P.Tercier, op.cit., стр. 163; ATF 88 II 252, 1962, ATF 91 II 287, 1965, ATF 93 II 230, 1967, ATF 111 II 236, 1985, ATF 132 II 689, 2007, www.bger.ch, 01.04.2024., 08.40.

¹⁹ ATF 101 II 248, 1975, ATF 104 II 15, 1978, ATF 109 II 304, 1983, ATF 107 II 134, 1981, ATF 111 II 245, 1985, www.bger.ch, 01.04.2024. г., 08.49.

fédérale sur l'expropriation),²⁰ предвиђено је да објект експропријације могу бити стварна права на непокретностима, права која произилазе из законских одредаба о праву својине на непокретностима у материји суседских односа (суседска права), као и права закупца и најамника на непокретности (чл. 5, ст. 1).

Експропријација суседског права подразумева лишавање, уз накнаду, овлашћења суседа да примењује заштиту од шкодљивог екцеса у вршењу права својине другог субјекта, посебно од шкодљивих прекомерних имисија, у јавном интересу. Иако, по закону, објект експропријације могу бити сва овлашћења из суседског права регулисана у ССС-у, у пракси се експропријација редовно односи на право забране прекомерних имисија, односно право суседа да се правно супротстави шкођењу прекомерним имисијама.²¹

На експропријацију суседског права се примењују правила формалне експропријације, будући да је оно у самом закону предвиђено као један од њених могућих објеката. По правилу, за експроприсана поједина овлашћења из суседског права дугује се накнада. Међутим, када је реч о прекомерним и неизбежним²² имисијама од јавне инфраструктуре (као што је нпр. бука од аеродрома или од ауто-пута), у судској пракси, у пресуди швајцарског највишег суда (*Tribunal Fédérale*) у случају „Werren”, утврђени су јако строги услови за остваривање права на накнаду. У овом случају, дошло је до експропријације одређених непокретности које су се налазиле у суседству виле „Werren”, сопственика Jean Werren-а, тужиоца у овом случају,²³ да би потом на њима била изграђена траса ауто-пута. Тужилац је трпео имисије буке, прашине, гасова, ими-

²⁰ <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19300026/index.html>, 09.04.2024. г., 10.35.

²¹ А. Jomini, Expropriation formelle: quelques développements récents dans le cadre du droit fédéral, La garantie de la propriété a l'aube du XXI siècle, Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine, (éd.) В. Föex - М. Hottelier, Chambre genevoise immobilière, Schulthess, Genève, 2009, стр. 16.

²² Ако се имисије могу избећи без већих трошкова, нема места експропријацији суседског права, већ сусед може применити правну заштиту регулисану у грађанском законнику. Уколико то није случај, ако их је могуће избећи само уз несразмерно велике трошкове, сусед нема могућност одбране применом тужбених захтева за заштиту од прекомерних имисија регулисаних ССС-ом. Његово суседско право се у том случају суспендује. Има право на обештећење. В. Р. Vuillod, Gestion des nuisances dans le cadre des grands projets, La garantie de la propriété a l'aube du XXI siècle, Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine, (éd.) В. Föex -М. Hottelier, Chambre genevoise immobilière, Schulthess, Genève, 2009, : стр. 83.

²³ ATF 94 I 286, 1968, ww.bger.ch. 11.10.2024. г., 08.40.

сије интензивне светлости током целе ноћи, опструкцију видика итд. У овом случају је у судској пракси био заузет став, који се од тада примењује као правило на све случајеве експропријације суседских права првих суседа – адјацената,²⁴ и других суседа јавне (саобраћајне) инфраструктуре. Суд је формулисао правило по ком непокретности које припадају јавним колективитетима имају једнак третман, у области суседског права, са третманом непокретности у приватном власништву. То значи да и јавни колективитет одговара, по правилима из чл. 684 и 679 ССС-а, за имисије од непокретности којима управља, без обзира да ли у конкретном случају јавни колективитет иступа као носилац суверенитета или као власник непокретности. Уколико прекомерне имисије потичу од коришћења тих непокретности, које је у складу са њиховом наменом, и ако се штета од имисија не може избећи, или се може избећи само уз несразмерне трошкове, њихови суседи губе право на грађанске тужбе из чл. 679 ССС-а. Њима се признаје право на накнаду, по правилима јавног права, у складу са поменутиим Законом о експропријацији и његовим чл. 5, којим су одређени могући објекти експропријације.²⁵ У таквим ситуацијама, када су у питању прекомерне, а неизбежне имисије од јавне инфраструктуре, надокнада се дугује само уз кумулативно испуњење три услова. То су: (1) да је претрпљена штета специјална, (2) непредвидива и (3) тешка.²⁶

1) *Услов специјалности* је испуњен када је штета ненормална, када је прекорачена граница до које се такве штете, по уобичајеном току ствари, могу сматрати нормалним.²⁷ По Федералном Трибуналу, специјалност може бити везана за саме имисије, за начин употребе суседне непокретности погођене имисијама, као и за посебан положај непокретности јавног домена, од које потичу имисије. У првом случају, специјалност штете потиче од нарочитог интензитета или нарочите шкодљивости имисија. Затим, специјалност се може огледати у томе што су имисије спорадичне (стохастичне) и непредвидиве. То је најчешће случај непод-

²⁴ *Ad jaceo* - лежати уз нешто, стајати или бити до нечега; први суседи, тзв. граничници (Anlieger), јавних добара “се служе јавним добрима много више него остали дестинатери. Али, са правног гледишта, они немају никакав повлашћени положај према другим корисницима; захваљујући само фактичким околностима они се интензивније служе јавним добрима и појачано вуку од њих користи” Л. М. Костић, Административно право, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936. Француски израз за прве суседе је *riverains*, који значи обални, гранични, који је на самој обали реке.

²⁵ ATF 94 I 286, 1968, ww.bger.ch. 11.10.2024. г., 08.50.

²⁶ А. Jomini, *op.cit.*, стр. 16-18.

²⁷ G. Bovey, *op.cit.*, стр. 156.

ношљиве буке коју трпе адјакенти великих саобраћајница и која у свим тим случајевима интензитетом премашује прописане нивое.²⁸

2) *Под тежином повреде* треба разумети висину проузроковане штете, која се, у првом реду, процењује кроз проценат умањења економске вредности непокретности. Тешком штетом се сматра умањење вредности већ од 10%.²⁹

3) *Од сваког се очекује да може разумно предвидети могући обим развоја краја у ком је настањен или у ком обавља делатност.* Сусед ауто-пута, железничке инфраструктуре, аеродрома или луке, требало би да предвиди и очекује њихов развој и то да ће свако нормално и предвидиво увећавање и развијање тих инфраструктура водити и увећању имисија које од њих потичу.³⁰ Власници и корисници непокретности смештених у великим агломерацијама, нарочито у зонама одређене намене, са већом допуштеном изложеношћу одређеним типовима имисија, не могу испуњавати услов непредвидивости штете, чије се присуство неизоставно тражи за исплату надокнаде за експропријацију.³¹

Постављањем наведених услова готово да је обесмишљен институт експропријације суседског права, а суседско право лишено своје супстанце, посредством чега се и право својине подвргава потенцијално несразмерним теретима, који могу водити чак и до забрањене повреде супстанце овог права.³² „Захтевати да штета буде специјална, тешка и чак и непредвидива, значило би, заправо, да јавни колективитет готово никад не дугује накнаду својим суседима. Дакле, и онда када имисије изазову специјалну и тешку штету која, по дефиницији, прекорачује прихватљиве границе. Управо кумулација ових услова чини суседска права илузорним.”³³

²⁸ ATF 101 Ib 405, 1975, ATF 102 Ib 271, 1975, ATF 106 Ib 381, 1980, ATF 110 Ib 340, 1984, ATF 119 Ib 348, 1993, ATF 121 II 317, 1995, www.bger.ch, 11.10.2024. г., 08.50. У швајцарском праву су дозвољени нивои буке предвиђени у Анексима 3 и 4 Ордонансе о заштити од буке (Ordonance sur la protection contre le bruit, <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19860372/index.html>, 11.10.2024. г., 09.30.), с обзиром на осетљивост на буку појединих наменских зона, имајући у виду врсту буке и период дана.

²⁹ ATF 101 Ib 405, 1975, ATF 102 Ib 271, 1975, www.bger.ch, 11.10.2024. г., 08.48.

³⁰ Ibidem.

³¹ G. Vovey, op.cit., стр. 163-165.

³² В., ст. 3 и 4 чл. 36 Устава Швајцарске (Constitution fédérale du 18 avril 1999), www.admin.ch, приступ: 09.11.2024. г., 09.00: «Свако ограничење основног права мора бити сразмерно циљу тог ограничења». «Супстанца основних права је неповредива.»

³³ G. Vovey, op.cit., стр. 178.

Услед свега наведеног, сусед који, по описаним критеријумима, не испуњава услове за исплату накнаде, фактички се налази у позицији материјалне експропријације или у положају *Sonderopfer*-а, те се у правној теорији сматра да се накнада може остварити по том основу, и то, како за материјалну штету, због повреде гаранције својине, тако и за нематеријалну штету, због повреде гаранције личне слободе.³⁴

Материјална експропријација је случај таквих ограничења наметнутих праву својине, која се, по последицама, изједначавају са експропријацијом у формалноправном смислу.³⁵ У оваквом случају, власник има право на правично обештећење.³⁶

О материјалној експропријацији је реч онда када је дошло до нарочито тешког ограничавања или спутавања садашње или предвидиве будуће употребе ствари, услед чега је власник лишен основних овлашћења из права својине.³⁷ Такође, повреда мањег значаја може представљати један вид материјалне експропријације уколико погађа једног власника или мањи, ограничени број власника, на начин који, уколико им се не досуди одговарајућа накнада, доводи до тога да они морају трпети нарочиту жртву у корист заједнице.³⁸

„*Sonderopfer*” или „нарочита жртва” је кованица чијим се творцем сматра немачки теоретичар управног права, *Otto Mayer*. У позицији нарочите жртве налази се лице чије је право својине, мерама државне управе, или њиховим индиректним последицама, ограничено, толико интензивно и тешко, да се тај власник налази у много тежој позицији него остатак популације у одређеној заједници. У основи обавезе накнаде за нарочиту жртву стоји идеја и врховно морално и правно начело, начело једнакости, и, у том погледу, обавеза на обештећење нарочите жртве представља јавноправни еквивалент обавезе враћања стеченог

³⁴ *Ibidem*, стр. 179-182, 345-350.

³⁵ Чл. 26, ст. 2 Устава Швајцарске, чл. 5, ст. 2 Федералног закона о просторном планирању - *Loi fédérale sur l'aménagement du territoire*, www.admin.ch, приступ: 18.09.2024. г., 09.00. М. Hertig Randall, *L'expropriation matérielle à l'aune de la jurisprudence récente, La garantie de la propriété à l'aube du XXI siècle, Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*, (éd) В. Föex - М. Hottelier, *Chambre genevoise immobilière, Schulthess*, 2009, стр. 29.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ А. Jomini, *op.cit.*, стр. 3; L. Lazzarotto, *La protection du patrimoine, La garantie de la propriété à l'aube du XXI siècle, Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*, (éd) В. Föex - М. Hottelier, *Chambre genevoise immobilière, Schulthess*, 2009, стр. 133.

³⁸ L. Lazzarotto, *op.cit.*, стр. 135.

без основа, у грађанском праву. Исплатом ове накнаде, „генерализује” се специјална жртва, јер се накнада исплаћује из „заједничке касе” (*la indemnité versé par la caisse commune*).³⁹

5. Заштита личности од прекомерних имисија

У швајцарској правној теорији су присутна схватања да систем грађанскоправне заштите од прекомерних имисија, који чине чл. 679 и 684 ССС-а, као и са њима повезана судска пракса, представља погодан инструмент за реализацију, на плану приватног права, права човека на здраву и уравнотежену животну средину. То се постиже посредним путем, у сваком поједином случају који се нађе пред парничним судом, у поступку покренутом неком од тужби из чл. 679, где је чињенично стање директно у вези са колективним интересом за заштиту животне средине.⁴⁰ Поред овог, неки аутори сматрају да је у чл. 679, ст.1 ССС-а имплицитно садржан и захтев за накнаду нематеријалне штете узроковане прекомерним имисијама, о ком треба одлучивати по правилима о објективној одговорности за штету.⁴¹ Други су мишљења да се појам прекомерних имисија, у смислу чл. 684, ст. 2, поклапа са појмом незаконите повреде личних добара из чл. 28 ССС-а⁴² и да, уколико је у конкретном случају дошло до повреде личних добара суседа прекомерним имисијама, наведена правила могу омогућити комплементарну грађанскоправну заштиту и имовине и личности суседа.⁴³

Иако у швајцарском праву не постоји изричита формулација права човека на здраву животну средину, сматра се да је оно признато у програмској форми, кроз формулацију чл. 74 Федералног Устава Швајцарске⁴⁴ и да се може, на плану приватног права, сматрати делом корпуса права личности (чл. 28 ССС-а), односно интегралним делом личне слободе, на плану јавног права.⁴⁵ Консеквентно, као део корпуса права личности, право на здраву и уравнотежену животну средину се насупрот

³⁹ O. Mayer, *Le droit administratif allemand*, V. Giard & E. Brière, Libraires - Editeurs, Paris, 1906, извор: bnf.gallica.fr, приступ: 20.04.2018. г., 08.50, стр. 221-223.

⁴⁰ R. Tercier, *op.cit.*, стр. 156 и даље.

⁴¹ *Ibidem*, стр. 164-165.

⁴² „Свако лице чија су лична права незаконито повређена може захтевати судску заштиту од свега што узрокује ту повреду”.

⁴³ G. Vovey, *op.cit.*, стр. 226-227.

⁴⁴ Чл. 74, <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19995395/index.html>, приступ: 09.11.2024. 09.00.

⁴⁵ ATF 89 I 92, 1963, ATF 120 Ia 147, 1994, ATF 121 I 22, 1995, ATF 122 I 360, 1996.

прекомерним имисијама које производе приватноправни субјекти, реализује индиректно, путем чл. 679 и 684 ССС-а, а директно, путем одредаба чл. 28 ССС-а, којим се установљава општа грађанскоправна заштита личности и чл. 28а ССС-а, којим су регулисане грађанскоправне тужбе за заштиту права личности. На плану јавног права, као део личне слободе, може пружити заштиту од прекомерних имисија у контексту правила о експропријацији суседског права. Ако не може да се добије надокнада за експрописано право на заштиту од прекомерних имисија, због нарочито тешких услова постављених у судској пракси, онда сусед може тражити надокнаду штете због повреде личне слободе прекомерним имисијама, јер „сусед није само власник, већ је и личност.”⁴⁶

6. Закључна разматрања о грађанскоправној заштити од прекомерних имисија у праву Швајцарске

У праву Швајцарске, грађанскоправна заштита од прекомерних имисија регулисана је у оквирима суседског права, као законског ограничења права својине. Овом виду заштите права на непокретностима намењене су две посебне стварноправне тужбе, различите од петиторних и од посесорних тужби, и једна тужба за накнаду штете, која је подвргнута правилима о каузалној одговорности. Негаторна тужба се не примењује у заштити од прекомерних имисија. То решење сматрамо оригиналним и добрим. Увођењем посебних тужби за заштиту од имисија шири се круг лица која могу имати страначку легитимацију у поступку поводом имисионог спора. Негаторна тужба је јасно разграничена од суседских тужби и по томе што се примењује само у случајевима директних повреда, односно угрожавања права својине, које нису последица повреде правила суседског права, и то, како на непокретним, тако и на покретним стварима. Тиме је унета неопходна прецизност у систем стварноправне заштите права својине, на једној страни, и вршења права на непокретностима, на другој страни.

Правила ССС-а о суседским односима налазе се у његовом делу који је посвећен регулативи садржине, обима и начина вршења права својине на непокретностима. Међутим, ове одредбе чине део једног ширег склопа правила, међусобно различитих по правној природи, али повезаних циљем. Тај циљ је уређење правног статуса непокретности на начин

⁴⁶ M. Hottelier, La garantie constitutionnelle de la propriété en droit fédéral suisse: Fondement, contenu et fonctions, *Revue internationale de droit comparé*, Vol. 49, no.1, Janvier-mars, 1997, стр. 114; A. Auer - G. Malinverni - M. Hottelier, *Droit constitutionnel suisse*, II, Les droits fondamentaux, Staempfli Editions SA, Berne, 2000, стр. 133-134.

да се помири потреба за што потпунијим искоришћавањем потенцијала непокретних ствари, са потребом уравнотеженог вршења права на овим стварима, под једнаким условима за све титуларе тих права.

Битна карактеристика стварноправне заштите од прекомерних имисија у швајцарском праву огледа се, најпре, у обједињавању реактивног и превентивног приступа. Одредбама ССС-а предвиђена је и тужба за превенцију опасности повреде права на непокретности, услед прекорачења граница права својине, која се може користити и за превенцију прекомерних имисија. Једно од врховних начела права заштите животне средине је начело превенције. Оно мора прожимати целокупну правну политику једне државе у којој се поштују и чувају основне друштвене вредности. Грађанско право, кроз регулативу и заштиту приватноправних односа, чини важан саставни део такве правне политике. Кроз превентивну грађанскоправну заштиту од прекомерних имисија, остварује се допринос заштити животне средине. Тај допринос не мора увек бити скроман.

Заслужује похвалу и храброст судске праксе у афирмисању грађанскоправне заштите од идеалних имисија. Заправо, у швајцарском грађанском праву никада се није ни постављало питање, да ли су идеалне имисије „праве” имисије. С друге стране, негативне имисије су у швајцарском праву наилазиле на отпор, због бојазни од погубних последица усвајања тужбених захтева због негативних имисија – честог рушења грађевина и уклањања вегетације. Ипак, и оне су добиле признање и законску регулативу, иако је њихово прихватање као врсте имисија потенцијално контроверзно са становишта заштите животне средине.

Постоји једна област сусретања јавног и приватног права у сфери грађанскоправне заштите од имисија, где се може рећи да суседско право, а посебно његов сегмент који се односи на заштиту од имисија, трпи огроман притисак јавног интереса. То је експропријација суседског права и случај неизбежних прекомерних имисија од јавне инфраструктуре, првенствено јавне саобраћајне инфраструктуре. Анализа решења у овој области указује на недопустиву релативизацију вредности, и основних права човека (међу којима је право својине), и основних постулата заштите животне средине, кроз потпуно „пражњење” корпуса заштите права на непокретностима, садржаног у грађанском суседском имисионом праву. Овај проблем би се могао решавати путем института материјалне експропријације, како је и предложено у швајцарској правној теорији.

По нама, експропријација није прихватљиво решење у случају спорова због прекомерних имисија, било да је усмерена на право својине, било да се односи на суседска права. Њена примена никад не може довести супротстављена права и интересе у стање правичне равнотеже. То се може постићи једино интегралном накнадом претрпљене штете, независно од чињенице да у таквим случајевима насупрот приватном стоји јавни интерес. Штавише, можемо пледирати за превентивну одговорност као најприхватљивији вид одговорности у савременом добу, које је непрекидно суочено са еколошким проблемима.

Поред тога, можемо се и запитати, у којој мери је приватни интерес везан за непокретности заиста приватан, и да ли је оправдано да се он повуче пред јавним интересом? Уколико је, примера ради, због лоше урбанистичке праксе, током дугог низа година, простор једног читавог насеља, пољопривредног карактера, изложен девастирајућим прекомерним имисијама од градске депоније, не можемо пољопривредно земљиште препустити деградацији због тога што је оно у приватној својини, док депонија спада у јавну комуналну делатност, дакле, у јавном је интересу. Адекватно управљање отпадом јесте јавни интерес, али не и такво управљање којим ће се угрозити управо тај јавни интерес, тиме што ће се допустити деградација пољопривредног земљишта (поред закона који власницима пољопривредног земљишта намећу низ обавеза и ограничења у вршењу права својине на овим, за свако друштво, драгоценим, непокретностима). Експропријација би овакву праксу само потврдила.

Напоменимо, на крају, још неколико, по нама, добрих црта швајцарског грађанског права заштите од прекомерних имисија. Најпре, ССС-ом је предвиђено да, у случају претрпљене штете од прекомерних имисија сусед има право на потпуну новчану накнаду те штете. Нису постављена ограничења која би одражавала нарочит општи или јавни интерес за заштиту појединих делатности, што је охрабрујуће за жртве прекомерних имисија, осим онда када се нађу као суседи јавне саобраћајне инфраструктуре.

Похвале је вредно и настојање правне теорије да се обједињавањем одговарајућих одредаба ССС-а у заштити од имисија, омогући свеобухватна заштита правних субјеката од прекомерних имисија – како имовинских вредности, тако и личних добара, имајући у виду наведену констатацију да „сусед није само власник, већ и личност”.

Литература

Auer, A. Malinverni, G. Hottelier, M. (2000). *Droit constitutionnel suisse, II, Les droits fondamentaux*. Berne: Staempfli Editions SA

Bovey, G. (2000). *L'expropriation des droits de voisinage*. Berne : Staempfli Editions SA

Vuillod, P. (2009). Gestion des nuisances dans le cadre des grands projets, La garantie de la propriété a l'aube du XXI siècle. Föex, B. Hottelier, M. (éd.). *Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*. Genève: Chambre genevoise immobilière, Schulthess

Jomini, A. (2009). Expropriation formelle: quelques développements récents dans le cadre du droit fédéral, La garantie de la propriété a l'aube du XXI siècle. Föex, B. Hottelier, M. (éd.). *Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*. Genève: Chambre genevoise immobilière, Schulthess

Костић, Л. М. (1936). *Административно право*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон

Lazarotto, L. (2009). La protection du patrimoine, La garantie de la propriété a l'aube du XXI siècle. Föex, B. Hottelier, M. (éd.). *Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*. Genève: Chambre genevoise immobilière, Schulthess

Mayer, O. (1906). *Le droit administratif allemand*. Paris: V. Giard & E. Brière, Libraires – Editeurs

Piotet, D. (2007). Les principales difficultés d'application de l'article 679 du Code civil. *Servitudes, droit de voisinage, responsabilités du propriétaire immobilier*. Genève: Faculte de droit

Rossel, V. Mentha, F. H. (2009). Manuel du droit civil suisse. Tome deuxième. Lausanne: Faculte de droit

Tercier, P. (1976). Rapport Suisse. La protection du voisinage et de l'environnement. *Travaux de l'Association Henri Capitant*. Paris: Association Henri Capitant

Steinauer, P-H. (1985). *Les droits réels. Tome premier*. Berne: Editions Staempfli & Cie SA

Foex, B. (2007). La jurisprudence récente de la Cour de Justice de Genève en matière de droits réels immobiliers. *Servitudes, droit de voisinage, responsabilités du propriétaire immobilier*. Genève: Faculté de droit

Hertig Randall, M. (2009). *L'expropriation matérielle à l'aune de la jurisprudence récente, La garantie de la propriété à l'aube du XXI siècle*. Föex, B. Hottelier, M. (éd.). *Expropriation, responsabilité de l'Etat, gestion des grands projets et protection du patrimoine*. Genève: Chambre genevoise immobilière, Schulthess

Hottelier, M. (1997). La garantie constitutionnelle de la propriété en droit fédéral suisse: Fondement, contenu et fonctions. *Revue internationale de droit comparé*. (49),(1). Janvier-mars

Пронучу

Code Civil Suisse. www.admin.ch.

Constitution fédérale du 18 avril 1999. www.admin.ch.

Loi fédérale sur l'aménagement du territoire. www.admin.ch.

Ordonance sur la protection contre le bruit. <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19860372/index.html>.

Règlement genevois sur la conservation de la végétation arborée du 4 novembre 1999 - L. 4.05.04. www.ge.ch.

Судска пракса

ATF 80 II 216, 1954, www.bger.ch.

ATF 83 II 375, 1957, www.bger.ch.

ATF 88 II 252, 1962, www.bger.ch.

ATF 88 II 10, 1962, www.bger.ch.

ATF 89 I 92, 1963, www.bger.ch.

ATF 91 II 474 (484) 1965, www.bger.ch.

ATF 91 II 287, 1965, www.bger.ch.

ATF 93 II 230 (234), 1967, www.bger.ch.

ATF 94 I 286, 1968, www.bger.ch.

ATF 94 I 286, 1968, www.bger.ch.

ATF 94 I b 286, 1968, www.bger.ch.

ATF 95 II 397, 1969, www.bger.ch.

ATF 95 I b 490, 1969, www.bger.ch.

ATF 100 II 307, 1974, www.bger.ch.
ATF 101II 248,1975, www.bger.ch.
ATF 101 I b 405, 1975, www.bger.ch.
ATF 101 II 248, 1975, www.bger.ch.
ATF 101 I b 405, 1975, www.bger.ch.
ATF 102 Ib 271, 1975, www.bger.ch.
ATF 104 II 15, 1978, www.bger.ch.
ATF 104 II 166, 1978, www.bger.ch.
ATF 106 Ib 241, 1980, www.bger.ch.
ATF 106 Ib 381, 1980, www.bger.ch.
ATF 107 II 134,1981, www.bger.ch.
ATF 108 Ia 140, 1982, www.bger.ch.
ATF 109 II 304, 1983, www.bger.ch.
ATF 110 Ib 340, 1984, www.bger.ch.
ATF 111 II 236, 1985, www.bger.ch.
ATF 111 II 245, 1985, www.bger.ch.
ATF 112 I b 526, 1986, www.bger.ch.
ATF 110 I b 43, 1986, www.bger.ch.
ATF 111 I b 233 (235), 1987, www.bger.ch.
ATF 114 II 230, 1988,www.bger.ch.
ATF 119 II 411, 1993, www.bger.ch.
ATF 119 Ib 348, 1993, www.bger.ch,
ATF 120 II 15, 1994, www.bger.ch.
ATF 120 Ia 147, 1994, www.bger.ch.
ATF 121 II 317, 1995, www.bger.ch.
ATF 121 I 22, 1995, www.bger.ch.
ATF 122 I 360, 1996, www.bger.ch.
ATF 126 III 452, 2000, www.bger.ch,

ATF 126 III 452, 2000, www.bger.ch.

ATF 127 II 257, 2002. www.bger.ch.

ATF 132 II 689, 2007, www.bger.ch.

Prof. Milica Vučković, LL.D.,
Associate Professor,
Faculty of Law, University of Niš

CIVIL PROTECTION AGAINST IMMISSIONS IN SWISS LAW

Summary

In Swiss law, civil protection against nuisance (excessive immissions) regulated by the provisions of the Civil Code of Switzerland (CCS), in Chapter 2 dealing with the substance and restrictions on the real property ownership right (Articles 679, 679a and 684 CCS). Pursuant to the CCS, in exercising their ownership rights and particularly when performing a commercial activity involving their real estate, property, real property owners are obliged to refrain from any nuisance (excessive immissions) that may be harmful to neighboring properties. In particular, Article 684 CCS prohibits any harmful activity or impact that is not justified by location, the nature of property or local custom, such as immissions of harmful fumes, noise, vibrations, radiation, or denial of the right to light or view. The CCS is one of the few civil codes where protection against immissions is comprehensively regulated, starting from the general prohibition of harming neighbors through immissions to special lawsuits where the injured party may seek protection from harmful effects. This is reason enough for research on civil law protection against excessive immissions in Swiss law.

Keywords: nuisance, excessive immissions, neighborhood law, lawsuits for protection against immissions.

ТРЖИШНА ПОТВРДА ПОСЛОВНЕ ИДЕЈЕ У КОНЦЕПТ ФАЗИ СТАРТАПА**

Апстракт: У овом веку развој предузетништва све више усмерава своје напоре на пружање подршке стартап заједници. Пословне идеје стартап компанија обухватају иновативне производе или услуге које имају за циљ решавање одређених проблема крајњих корисника. Иновативност у стартап пословним идејама нераздвојно је повезана с неизвесношћу око тога да ли ће ове идеје бити прихваћене на тржишту. Велики број стартап компанија доживи пословни неуспех услед пропуста у почетној фази, као што су недовољно истражено тржиште, погрешно креирана пословна идеја или некомпатибилан тим. Због тога је концепт фаза, која се бави овим прелиминарним активностима, од изузетне важности као предуслов за успех стартап компаније на глобалном тржишту. У првом делу рада, аутор разматра основне карактеристике концепт фазе у развоју стартап компаније. У другом делу рада акценат је стављен на значај испитивања пословне идеје, компатибилности стартап тима, као и на важност истраживања локалног и глобалног тржишта. Након тога, истичу се предности примене SWOT и PEST(EL) анализа при избору тржишта за први пласман производа или услуге стартап компаније. У завршном делу рада, аутор анализира кључни моменат концепт фазе који се односи на представљање идеје стартап тима на такмичењима и пред инвеститорима.

Кључне речи: стартап компанија, концепт фаза, стартап тим, пословна идеја, иновативни производ и услуга, испитивање тржишта, SWOT и PEST(EL) анализа.

*savo@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-9308-6258

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

1. Увод

Нека од обележја стартап компаније је висок ниво иновативности њених производа или услуга и потенцијал за изразито брз раст на тржишту. Ова обележја су допринела да се стартап често поистовети са развојем ИТ сектора и нових компанија у овој области, што свакако и јесте случај. Разноликост стартап заједнице указује да компанија не мора бити заснована на технолошкој иновативности да би била сврстана у категорију стартапа.

Јединствене дефиниције стартапа нема,¹ али можемо, начелно, рећи да је стартап „тим”² који развија иновативни производ или услугу, за који постоји висок ризик пословања, али и велика вероватноћа остваривања успеха на тржишту. Стартап тим у концепт фази има велике трошкове и ограничена средства, али и висок потенцијал за освајање глобалног тржишта. Из самог дефинисања можемо уочити да је примарни недостатак стартапа висок ризик пословања,³ док као главну предност видимо вероватноћу за брз раст и потенцијал освајања глобалног тржишта.⁴

Стартап је предузетнички експеримент његовог тима који ствара прилику за развој и реализацију необичних, иновативних, а самим тим и ризичних идеја. Ово је разлог зашто се велике компаније не упуштају у овакав инвестициони подухват, јер не постоји сигурност у крајњи исход, а такође и претећа лоша репутација која би уследила у случају неуспеха. Због тога, стартап тимови који самостално раде и развијају своје пословне идеје користе сопствени капитал, уз помоћ, најчешће, пословних анђела⁵ или неке друге инвестиционе платформе.⁶

Неопходно је на самом почетку разграничити стартап од предузетништва. Наиме, под предузетништвом подразумевамо производну или услужну делатност која претежно послује на локалном тржишту, док стартап развија иновативну пословну идеју са високим потенцијалом и амбицијом за освајање глобалног тржишта. Поред тога што развија иновативне производе или услуге, стартап се може посматрати и као фаза у развоју велике компаније која тражи пословни модел погодан за реализацију своје идеје. Предузетништво може да понуди новитет пословања у погледу већ постојећих производа и услуга на тржишту,⁷ али не и иновативност која је присутна код стартапа. Што се тиче финан-

⁷ Иновативност можемо сагледати као увођење новог производа или услуге који су до тада били непознати на тржишту и крајњим корисницима, док је новитет позитивна модификација већ постојећег производа или услуге.

сирања, за разлику од предузетништва које своје финансије црпи из сопствених ресурса, стартап тим се у великој мери ослања на екстерне изворе, с обзиром на то да има велике трошкове на самом почетку и да су сопствени ресурси недовољни. Лукративни циљ је присутан и код предузетништва и код стартапа, међутим, стартап као свој основни циљ пословања наводи допринос глобалном тржишту кроз разраду иновативне идеје која ће решити проблеме крајњих корисника широм света. Сублимирајући наведене разлике између стартапа и предузетништва, можемо рећи да није сваки предузетнички подухват уједно и стартап, али сваки стартап пружа прилику, односно идеју, за покретање нових предузетничких подухвата.

2. Концепт фаза стартапа

Постоји неколико предуслова на основу којих се може иницијално препознати остваривање успеха на тржишту при самом покретању стартап компаније. Неки од њих су: добро структуриран тим, јасна визија и пословна идеја, стратегија за брз раст, као и спремност за презимање пословног ризика. Иако су многе стартап компаније имале ова и слична обележја на самом почетку, али су доживеле неуспех на тржишту. Бројни су разлози за пословни неуспех, и у том контексту је неопходно сагледати сваку стартап компанију понаособ. Један од важнијих разлога који је у узрочно-последичној вези са неуспехом стартап идеје на тржишту јесте значајан пропуст у почетној, концепт фази развоја стартап компаније.

На самом почетку концепт фазе, појединац разматра идеју за покретање стартап компаније. Након тога, окупља људе различите професионалне оријентације ради формирања тима, с надом да ће исти бити компатибилан у свом раду. Чланови тима затим самостално испитују иновативност одабране пословне идеје. Уколико су успешно завршене претходне етапе, на стартап тиму је да у концепт фази спроведе истраживање тржишта и анкетирање крајњих корисника како би испитао осмишљену пословну идеју. На основу претходно добијених информација, стартап тим доноси одлуку о томе на ком ће тржишту првенствено пласирати иновативни производ или услугу, као и која ће група корисника представљати њихову циљну популацију.

Спровођење наведених етапа има квалитативни и квантитативни значај приликом испитивања предности и недостатака одабраног тржишта. Пропуштање било које од ових етапа може довести до ситуације у којој

стартап компанија понуди идеју (производ или услугу) у нади да ће бити исказано интересовање од стране корисника на тржишту. Међутим, таква нада стартап тима представља обориву претпоставку, јер није заснована на резултатима испитивања потреба корисника. Одсуство систематизованог рада и етапног праћења сваке фазе у концепт фази представља један од главних разлога за неуспех већине стартап компанија, јер нуде производе или услуге за које крајњи корисници на тржишту не исказују интересовање.

У циљу проналажења иновативности, стартап тимови теже да развију пословну идеју која ће импресионирати кориснике на тржишту, пружајући им решење које је значајно боље од постојећих опција.⁸ Неретко се дешава да тимови успешно савладају све етапе у концепт фази, укључујући испитивање тржишта и потреба крајњих корисника, али да на крају не остваре позитиван пословни резултат. Овај исход може се објаснити чињеницом да крајњи корисници често нису у стању да идентификују своје потребе и проблеме пре него што иновативни производи или услуге постану доступни на тржишту. Њихова свест о значају и функционалној примени нових решења обично долази тек са њиховом појавом, што значи да понекад тржиште није одмах спремно да препозна вредност нових иновација.

Очекивања почетне, концепт фазе стартапа огледају се у преиспитивању пословне идеје стартап тима путем низа истраживања у вези са њеном иновативношћу, као и анализом потреба крајњих корисника на тржишту. Сублимирајући претходно добијене резултате, на стартап тиму је да припреми своју идеју за презентовање инвеститорима. Да би се стартап тимови и њихове идеје квалификовали за разговор са инвеститорима, они ће претходно учествовати на стартап такмичењима и конференцијама. Након тога би уследило њихово обраћање инкубаторима и акцелераторима.⁹ Успешним савладавањем претходних етапа и добијањем потврде пословне идеје на тржишту, уз истовремено добијање одговарајуће инвестиције, стартап тим ће бити спреман за прелазак у наредну, стартап фазу.

⁸ Ries, E. *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom*. Beograd: Ilearn, 2018, стр. 69.

⁹ Акцелератор помаже стартап тиму да развије и дефинише свој почетни производ, обезбеђује му почетни капитал у мањим износима, као и радне просторије. Поред тога, акцелератори нуде мноштво могућности за умрежавање, менторство и едукацију тима (Cohen, S. What do accelerators do? Insights from incubators and angels. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 8(3), 2013. р. 19). За разлику од акцелератора, инкубатори не пружају стартап тиму финансијску подршку, већ се фокусирају искључиво на едукацију и развој тимова кроз подршку у раним фазама пословања.

3. Тржишна потврда

Један од главних ресурса компаније на тржишту јесте њен људски капитал. Потенцијал и успешност запослених директно се одражавају на вредност и позицију компаније на тржишту. Уколико менаџер осмисли и реализује нову пословну идеју, производ или услугу који остваре значајан успех, то често доводи до његовог напредовања у хијерархији управљања компанијом. С друге стране, доношење лоших одлука или покретање пројеката који не испуне очекивања може негативно утицати на његову каријеру и позицију у компанији.¹⁰ Идентична судбина може задесити и стартап компанију чија пословна идеја не успе да пронађе одјек међу крајњим корисницима на тржишту. Ризик пословања је значајно израженији код стартап компанија, јер обично располажу ограниченим финансијским ресурсима,¹¹ за разлику од већих компанија које могу поднети губитке од неуспелих пројеката и наставити своје пословање ослањајући се на постојеће активности. Да би се минимизирао ризик неуспеха приликом иницијалног изласка на тржиште, примарни задатак стартап тима је да спроведе детаљно истраживање потреба тржишта и крајњих корисника, односно да тржишно потврди своју пословну идеју.

Добијање одговора на питање – да ли на циљном тржишту постоји стварна потреба крајњих корисника за иновативним производом или услугом – представља суштину тржишне потврде пословне идеје коју стартап тим намерава да понуди. Прикупљање повратних информација од крајњих корисника, као резултат директних разговора и истраживања, представља значајан изазов за стартап тим, али је тај процес од кључног значаја. Добијене информације омогућавају тиму да критички преиспита своју пословну идеју, усклади је са стварним потребама тржишта и повећа шансе за успешно пласирање производа или услуге на тржиште.¹²

¹⁰ Christensen, C. M. *Dilema inovatora: kada nove tehnologije dovedu do propadanja uspešnih kompanija*. Beograd: Finesa, 2020, стр. 94.

¹¹ Неуспех пословне идеје стартапа представља инвестициони промашај из ког чланови тим уче, на жалост, кроз сопствене грешке. Истовремено, овај неуспех представља губитак и за инвеститоре који су безуспешно уложили у ту идеју. Упркос томе, и стартап тим и инвеститори добијају вредна искуства која могу бити кључна за будуће пословне подухвате.

¹² Неопходно је направити анкету која се састоји од три једноставна питања, чији је циљ преиспитивање кључних претпоставки: 1) Да ли људи заиста имају проблем који стартап тим покушава да реши? 2) Како они данас приступају решавању тог проблема? 3) Да ли је концепт стартап тима боља алтернатива за њих? (Ries, E. *Startup*

На самом почетку, неки стартап тимови су склони изради претенциозних планова о расту, развоју компаније и њеном позиционирању на тржишту у наредним годинама, без претходно добијене потврде од крајњих корисника о интересовању за њиховом иновативношћу. Иако није погрешно документовати такве планове и визије, далеко је важније да се у почетним фазама стартап тим усмери на прикупљање релевантних информација од првих корисника.¹³ Резултати ових почетних испитивања представљају путоказ за стартап тим у одређивању шта понудити, којим корисницима и на којем тржишту. Међутим, није реткост да ове почетне претпоставке буду занемарене, јер су чланови тима уверени да раде праву ствар и да ће њихова идеја сигурно успети. Овакав приступ може довести до ризика од пословног неуспеха услед игнорисања стварних потреба тржишта.

Универзални циљ сваког стартап тима је да развије нови производ или иновативну услугу која ће задовољити потребе крајњих корисника и за коју ће они бити спремни да плате.¹⁴ Почетни ентузијазам чланова тима често је заснован на уверењу да ће изградити успешну компанију способну да утиче на свет.¹⁵ Да би ова амбициозна визија постала стварност, неопходно је да стартап тим од самог почетка спроводи систематично и етапно испитивање тржишта. Овај процес је кључан за добијање одговора на основно питање – да ли је њихова пословна идеја прихватљива и потребна тржишту.

3.1. Пословна идеја

Покретање стартап компаније подразумева развој иновативне пословне идеје. До такве идеје стартап тим може доћи препознавањем потреба

način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom. Beograd: Ilearn, 2018, стр. 92-93).

¹³ Ries, E. *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom.* Beograd: Ilearn, 2018, стр. 92-93.

¹⁴ Eric Ries у својој књизи *Lean Startup* наводи пример једног послодаваца за којег је радио, који је имао несрећу да је предвидео продају свог производа милионима купаца. Друштво је произвело и пласирало производ, али је интерес купаца изостао. Што је још горе, компанија је толико уложила у огромну инфраструктуру, запослила велики број људи и обавезала се на такве ресурсе да није могла на време да се прилагоди чињеници да нема купце. Као резултат тога, компанија је доживела неуспех, јер је уместо да се ослони на тржишно испитивање, разрадило план без довољног претходног истраживања потреба и интересовања потенцијалних купаца (Ries, E. *Lean startup: kako današnji preduzetnici koriste neprestanu inovativnost za stvaranje u potpunosti uspešnih poslova.* 2. izd. ed. Beograd: iLearn, 2019, стр. 87-89).

¹⁵ Ries, E. *Lean startup: kako današnji preduzetnici koriste neprestanu inovativnost za stvaranje u potpunosti uspešnih poslova.* 2. izd. ed. Beograd: iLearn, 2019, стр. 20-22.

крајњих корисника на тржишту. Пословна идеја стартапа, у том смислу, заснива се на прогресивном решавању неког постојећег проблема. Приликом разматрања пословних идеја, стартап тимови праве разлику између два облика прогресије: хоризонталне и вертикалне.

Хоризонтални или екстензивни прогрес подразумева копирање постојеће идеје која је већ доказала своју делотворност на тржишту (*померање од један до n*). Насупрот томе, вертикални или интензивни прогрес означава стварање потпуно нове идеје, до тада непознате тржишту (*померање од нуле до један*). Кључна разлика између ова два облика прогреса је у сложености: вертикални прогрес је теже замислити и реализовати јер подразумева креирање нечег што до тада није постојало.¹⁶ Када је реч о пословним идејама стартап компанија, оне су углавном засноване на вертикалном напретку. Овај прогрес може бити реализован у два облика: иновативност и новитет.

Иновативна пословна идеја представља концепт који се први пут појављује на тржишту, док новитет подразумева позитивну модификацију већ постојеће идеје.¹⁷ Иновативност се може сагледати из два аспекта. Прво, иновативна идеја представља нови изум који је до тада био непознат тржишту. Друго, иновативност се односи и на комерцијализацију тог изума. Стога, предуслов за успех стартап компаније јесте способност њеног тима да развије нови производ или услугу, а затим их успешно комерцијализује на тржишту уз прихватање од стране крајњих корисника.

Тежња да се изнедри нешто ново и јединствено, што ће донети промене крајњим корисницима широм света, оправдана је, с обзиром на то да је стартап компанија обично мале величине и непозиционирана на тржишту. Њена једина шанса за освајање глобалног тржишта јесте у иновативности пословне идеје. Насупрот томе, велике компаније које већ имају профитабилну делатност често нису склоне иновативном размишљању као стартап тимови, већ будућност свог пословања

¹⁶ Masters, B., Thiel, P. *Od nule do jedan: beleške o startup kompanijama ili kako graditi budućnost*. Beograd: Laguna, 2017, стр. 12-13.

¹⁷ Иновативност представља револуционарно откриће, као што су откриће пеницилина, развој интернета, вакцина или авиона, који у потпуности мењају начин на који функционишемо или решавамо одређене проблеме. С друге стране, новитет представља напреднију верзију већ постојећег производа, као што је нова серија мобилног телефона са побољшаним конфигурацијама, безжичне слушалице, нова серија фотоапарата и слично, која додаје нове функције или побољшава перформансе постојећих решења.

виде кроз позитивну модификацију постојећих идеја. Међутим, великим променама којима тежи стартап компанија не смеју се мотивисати решавањем проблема чланова њеног тима, већ пре свега потребама тржишта и крајњих корисника. Из тог разлога, на стартап тиму је да испита иновативност своје идеје како на локалном, тако и на глобалном тржишту. Уколико се утврди да је идеја већ постојећа, потребно је да анализирају њен положај на тржишту, уоче предности и мане, те размотре могућности за модификацију постојеће идеје како би увели новитете које ће крајњи корисници радо прихватити.

Неретко се дешава да нека пословна идеја има иновативно-револуционарни карактер, али да је преурањено пласирана на тржиште, те да њене производе или услуге крајњи корисници не желе да купе. Крајњи суд о свакој пословној идеји даје само тржиште, односно крајњи корисници. Из тог разлога, излажење стартап компаније са својом иновативном пословном идејом можемо посматрати као својеврсни експеримент.¹⁸

Иновативна идеја има вредност само када произлази из посвећеног рада тима који неуморно ради на њеном развоју, остаје веран визији експеримента, али је истовремено довољно флексибилан да направи заокрет како би на крају открио њен истински и пун потенцијал. Прављење заокрета подразумева промену у стратегији, али без измене у визији. Визија представља неповредиви део мисије којој стартап компанија тежи. На стартап тиму је да своју визију искристалише током изградње компаније, суочавајући се са бројним изазовима и тешким одлукама о томе шта и у којој мери да модификује своју пословну идеју.¹⁹ Управо се доследност једног стартап тима својој визији огледа у његовој спремности да радије прихвати неуспех свог пословног подухвата, него да прави „труле“ компромисе са идејом која их је првобитно окупила. Та посвећеност и одлучност да се не одустане од основних вредности и циљева, чак и када се суочава са великим изазовима, често је оно што разликује успешне стартапе од оних који не успевају да постигну свој пуни потенцијал.

¹⁸ О појединим експериментима стартап компанија, више вид. Denning S. *Something New In Innovation: Lean Startups*. Forbes, (<https://www.forbes.com/sites/stevedenning/2011/06/24/something-new-in-innovation-lean-startups/?sh=504f13d913ef>, приступљено 13.10.2024. године).

¹⁹ Ries, E. *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom*. Beograd: Ilearn, 2018, стр. 82.

3.2. Подобност тима

Идеја најчешће потиче од појединца који има визију о иновацији која би могла револуционарно да утиче на потребе тржишта. Да би ту идеју спровео у дело, потребно је да формира тим који ће радити на њеној реализацији. Оптималан број чланова стартап тима обично се креће од три до пет особа, при чему, иницијално сагледавање стартап тима не укључује бројне саветнике из различитих области или *ad hoc* сараднике који се ангажују по потреби у одређеним сегментима пословања.

Пожељно је да су чланови стартап тима различите професије како би били компатибилни у свом раду.²⁰ Независно од тога, најважнији фактори за успешан рад тима су кохезија, тимски дух и поверење међу члановима. Људски ресурс представља највећу вредност стартап компаније, која је често важнија од саме пословне идеје. Ово је зато што ће на развоју идеје и њеној имплементацији радити управо чланови стартап тима, који својим знањем, способностима и посвећеношћу могу да обликују и унапреде саму идеју.²¹

Инвеститори у Силицијумској долини најчешће доносе одлуку о инвестицијама на основу састава стартап тима, а не само на основу пословне идеје. Првенствено анализирају компетентност и кохезију тима, јер сматрају да тим који је јак и има чврсту визију има веће шансе за успех. Инвеститори не морају нужно да се слажу са идејом или стратегијом коју тим представља, али верују да ће, уколико тим има потребну стручност и флексибилност, бити у стању да прилагоди своју стратегију и начине како би постигли своје циљеве и остварили визију.²²

Од значаја за развој стартап тима је и присуство других стартап компанија у његовој близини. Поред исказане конкуренције која подстиче

²⁰ Уколико тим ради на развоју иновативног производа и састављен је искључиво од инжињера, неизбежно ће се суочити са проблемима који превазилазе њихов стручни домен. Ови изазови могу обухватити аспекте као што су маркетинг, продаја, правни и финансијски аспекти, као и управљање тимом. Стартапи који имају довољно финансијских средстава могу ангажовати стручњаке из других области који ће решавати те проблеме, али већина тимова, услед ограничених ресурса, принуђена је да се сама носи са овим изазовима, што често подразумева учење на путу и адаптацију различитих стручних приступа.

²¹ Приликом развоја пословне идеје, значајну улогу играју знање, искуство и сналажљивост чланова стартап тима. Ови фактори ће бити кључни у превазилажењу изазова који ће се појавити у новонасталим ситуацијама, било да се ради о прилагођавању производа тржишту, оптимизацији процеса, или реаговању на промене у конкурентном окружењу.

²² Ries, E. *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom*. Beograd: Ilearn, 2018, стр. 64-65.

тимове да дају свој максимум, присуство више стартап тимова на истом тржишту такође омогућава узајамну сарадњу и размену искустава. Ово је важно јер тимови могу заједно решавати изазове и проблеме с којима се сусрећу, чиме се убрзава развој и побољшава иновација.²³ У вези с тим, предуслов за успех стартап компаније налази се у досетљивости и креативности њеног тима при стварању и каснијој разради нове иновативне идеје. Људски ресурси су кључни фактор који има потенцијал да из корена промени свет, јер управо тимови са својим знањем, вештинама и стваралачким духом покрећу иновације које обликују будућност.

3.3. Истраживање и одабир тржишта

Стартап тим приликом испитивања иновативности његове пословне идеје истражује и где је најподобније да пласира прве производе или услуге. На одабир тржишта утичу бројни фактори, а један од њих је и област којој припада стартап идеја.²⁴ С једне стране, уколико се ради о идеји из области прехранбене индустрије претпоставља се да ће пласман бити усмерен на локално тржиште.²⁵ С друге стране, уколико је у питању идеја из дигиталне области, иновативни производи или услуге који из ње произлазе неретко ће на самом почетку пословања бити доступни глобалном тржишту.

Првим пласманом иновативне идеје, стартап тим настоји да успостави „ново” тржиште, односно да идентификује и ангажује групу крајњих корисника као потрошаче иновације коју нуди. Стартап компанија би

²³ Xavier Damman, оснивач и директор стартап компаније Storify, наглашава значај сарадње између чланова различитих стартап тимова у Силицијумској долини. Захваљујући овим везама, нови стартап тимови могу да напредују и тако дођу до купаца, саветника, технолошких партнера или сарадника (Keese, C. *Silicon Valley*. Beograd: Laguna, 2016, стр. 19).

²⁴ Пословни инкубатор у Новом Саду сваке године организује EIT Pre-Jumpstarter такмичење за стартап тимове који имају идеје из следећих области: 1. Сировине (EIT RawMaterials); 2. Здравства (EIT Health); 3. Пољопривредно-прехранбене индустрије (EIT Food); 4. Енергетике (EIT InnoEnergy); 5. Производње (EIT Manufacturing); 6. Градске мобилности (EIT Urban Mobility); 7. Новог европског Баухауса (одрживост, естетика и инклузивност). Више вид. <http://inkubator.biz/eit-pre-jumpstarter-radionica-2022/>, приступљено 18.10.2024. године.

²⁵ Индикације првог пласмана представљају повратне информације које стартап тим добија од првобитних крајњих корисника на тржишту на које је производ или услуга првенствено пласиран. Том приликом, стартап тим сазнаје похвале и критике, односно главне предности и недостатке свог производа или услуге од стране првих корисника. На основу ових индикација, тим ће модификовати свој производ или услугу како би будућа понуда била прихватљивија за крајње кориснике.

на том „новом” тржишту имала монополски положај, с обзиром на то да би само она нудила дате производе или услуге. У наредном периоду, са појавом конкурената који би прихватили идеју стартап тима и понудили исте или сличне производе, стартап компанија би имала доминантан положај над свим осталим конкурентима, а што би јој омогућило да настави са експанзијом свог пословања. Да би успела у томе, са ограниченим средствима на почетку пословања, потребно је да стартап идеја буде усмерена на адекватну циљну групу крајњих корисника. То би била она лица која одликују заједничке карактеристике и слични разлози за куповину производа или услуга које нуди стартап компанија.²⁶

Једна од кључних карактеристика стартап пословања је излазак на тржиште са иновативним производом или услугом који су до тада били непознати крајњим корисницима. Овај корак носи са собом значајне предности, али истовремено представља и бројне изазове за стартап компанију. Највећи изазов је излазак на тржиште са новим производом или услугом за које не постоји утврђена потражња, уз ризик и неизвесност у погледу тога да ли ће их крајњи корисници прихватити.

За откривање одговарајућег тржишта, кључно је препознати и разумети крајње кориснике и њихове потребе кроз директно и темељно истраживање тржишта. Уколико се стартап тим ослони на информативне претпоставке или анализе које су спровели други, то може довести до претенциозног планирања будућег пословања, заснованог на недовољно утемељеним претпоставкама.²⁷ Дакле, циљ постоји и он је свима јасан, али пута нема. На стартап компанији је да пронађе пут и остави траг за собом.

3.4. Проналажење потенцијалних крајњих корисника

Сценарио који свака стартап компанија настоји да избегне, али који се често дешава, је понуда производа или услуга за које ниједан крајњи корисник није спреман да плати. Тај ризик стално прати стартап тим све до момента изласка на тржиште. Овај проблем произлази из чињенице да се креирање иновативног производа често заснива на решавању проблема самог тима, уз претпоставку да ће се тај производ допасти крајњим корисницима и побољшати им живот, а да претходно нису спровели истраживање како би разумели стварне потребе и изазове корисника.

²⁶ Aulet, B. *Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup*, John Wiley and Sons, Hoboken, 2013, pp. 25-26.

²⁷ Aulet, B. *Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup*, John Wiley&Sons, Hoboken, 2013, p.26.

Ако стартап тим настоји да њихова циљна група обухвати „све” кориснике на тржишту, велика је вероватноћа да на крају неће имати ниједног купца. Након избора тржишта за пласман своје иновације, кључни корак је прецизан одабир циљне групе. У том контексту, стартап компанија ће имати више успеха ако се фокусира на уску, специфичну нишу, јер је „боље ускочити у малу бару него у велики океан”.²⁸

Одабир фокус групе на тржишту захтева посвећен и детаљан рад стартап тима на прикупљању релевантних података. Ови подаци се добијају кроз истраживање потреба и проблема тржишта, односно циљне групе, путем анкета, али и директних разговора са потенцијалним корисницима. Циљ ових истраживања је да се што боље упозна крајњи корисник – његове потребе, проблеми, начини на које тренутно решава те проблеме, као и његове навике у потрошњи, како личне тако и у домаћинству. На основу тих информација, стартап тим може креирати детаљан потрошачки профил, који ће им омогућити да развију производ или услугу у складу са стварним потребама тржишта.²⁹ Креирање профила потенцијалног крајњег корисника, засновано на претходном истраживању иновативне пословне идеје, значајно помаже стартап тиму у одабиру одговарајућег тржишта за пласман својих производа или услуга. Ипак, сваки процес испитивања тржишта и анализе прихватања производа или услуга на којима стартап већ ради може резултирати и откривањем нових идеја. Те идеје могу постати основа за покретање потпуно новог стартап подухвата, што чини истраживање не само алатом за усмеравање постојећих напора, већ и потенцијалним извором будућих прилика.

Из темељног истраживања тржишта, усмереног на проналажење потенцијалних корисника, стартап тим очекује да добије одговоре на кључна питања која се односе како на саме карактеристике тржишта, тако и на погодности и прихватљивост њиховог производа или услуге.³⁰ Од

²⁸ Jacob F. *Veliki saveti za mali biznis*. Beograd: Društvo za unapređenje marketinga, 2019, стр. 15.

²⁹ При испитивању тржишта истражују се потребе „крајњег корисника”, а не „купца”. Наиме, крајњи корисник је истовремено и потрошач, док купац може бити потрошач, али је чешће лице које купује производ или услугу ради даље продаје. Стога, крајњи корисник при одабиру производа или услуге руководи се сопственом потребом, што, узрочно-последично, опредељује и купца (препродавца) који се, пак, руководи само интересом остваривања профита.

³⁰ Нека од тих питања могла би бити: 1. Ко ће конкретно користити иновативан производ? Крајњи корисник није нужно и купац (на пример, уколико се креира видео игра за децу, крајњи корисници су деца, али су купци њихови родитељи). 2. Зашто

истраживања, стартап тим не може очекивати прецизне одговоре на постављена питања нити савршен профил крајњег корисника. Уместо тога, добија широк спектар тржишних могућности које могу допринети усмеравању и развоју пословне идеје. Резултат истраживања често су бројне претпоставке које тим мора анализирати.

Како би пословна идеја нашла своје кориснике и место на тржишту, неопходно је да се тим усмери на мањи број кључних претпоставки. Ово се постиже елиминацијом мање релевантних претпоставки кроз систематско преиспитивање и тестирање. Одабрана група претпоставки, у коју тим полаже највише поверења, постаће основа за стратегију развоја и пласмана. Управо те претпоставке ће имати пресудан утицај на успех или неуспех стартап компаније у наредним фазама пословања.

3.5. Разговор са потенцијалним корисницима

Приликом испитивања потреба и проблема крајњих корисника на тржишту, стартап тим спроводи различита истраживања која пружају квантитативне резултате, који су лако мерљиви и могу се брзо анализирати.³¹ Међутим, квалитативни резултати, који представљају прави циљ сваког истраживања и имају далеко већу вредност, настају из директних разговора са корисницима. Иако маркетиншке агенције обично спровode тржишна истраживања, стартап тимови, услед ограничених ресурса, не могу себи приуштити такве услуге и често се ослањају на самостално спровођење истраживања.

Самостално спровођење истраживања има вишеструки значај. Поред финансијске уштеде, стартап тим такође добија јасније разумевање

би крајњи корисник користио нови производ? Шта би побољшао коришћењем новог производа? 3. Која је стварна вредност коју ће крајњи корисник остварити употребом новог производа? Ово се не односи на својства и функцију производа, већ на то шта конкретно крајњи корисник стиче од производа. Да ли је то уштеда времена? Уштеда трошкова? Додатни профит? 4. Ко су најутицајнији купци на које остали гледају ради усвајања нових технологија? Њих називају „купцима саветницима“, јер када они нешто купе, други се на њих угледају и следе их, или „раним усвајачима“ због њиховог раног прихватања нових технологија на тржишту. 5. Хоће ли то тржиште помоћи или ометати усвајање нове технологије? 6. Да ли на постојећем тржишту постоје друштва са којима стартап може да сарађује? 7. Колико потенцијалних корисника има на постојећем тржишту? 8. Да ли постоји неко ко производи сличан производ? 9. Које још производе је потребно да корисник купи како би имао пуну функционалност новог производа? (Aulet, B. *Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup*, John Wiley and Sons, Hoboken, 2013, p. 34).

³¹ Као методе анкетања можемо навести: телефонски интервју, разговор лицем у лице, папирни упитник и електронски упитник.

потрошачког духа, што му помаже да боље схвати потребе, навике и ставове крајњих корисника. Ова искуства не само да доприносе развоју производа, већ и граде чвршћу везу између стартап компанија и његових потенцијалних корисника. У разговорима са корисницима, важно је поставити питања која су од интереса за стартап тим, али притом је потребно бити што уопштенији како разговор не би постао напоран за саговорнике. Овакав приступ помаже да се добију корисни одговори, а истовремено се очува позитиван тон и искрено учешће корисника у истраживању.

Питања која се постављају током разговора са корисницима треба да се односе на њихов живот, проблеме, бриге, ограничења и циљеве. Прикупљањем што више информација и њиховим пажљивим анализирањем, стартап тим треба да изведе визионарски корак ка решавању проблема крајњих корисника. Основна претпоставка сваког разговора је да стартап тим не може јасно рећи кориснику у чему се састоји његов проблем, као ни да корисник може да наведе шта тим треба да предузме. Другим речима, крајњи корисници имају проблем који треба решити, а стартап тим треба да понуди решење.³² Ако разговори са крајњим корисницима изнедре бројне и различите проблеме, то указује на то да стартап тим није довољно прецизно поделио своје тржишно испитивање. У овом случају, чланови тима треба да сублимирају добијене повратне информације, ревидирају план истраживања и усмере се на нове приступе за додатно сегментирање тржишта.³³

³² Fitzpatrick, R. *Mamin test: Kako da razgovarate s klijentima i da otkrijete da li je vaša ideja za pokretanje biznisa dobra ili nije*. Beograd: Laguna 2017, стр. 34-35.

³³ Додатну поделу тржишта стартап тим постиже након што сам одговори на следећа питања: 1. *У оквиру дате групе, који тип корисника то највише жели?* – Који специфични корисници унутар групе имају највећу потребу или жељу за овим производом/услугом? 2. *Да ли би сви из дате групе то купили и користили или само неки?* – Разматрање да ли целокупна група потенцијалних корисника има интересовање за производ или услугу или само одређени сегмент. 3. *Зашто дати подкуп то жели?* (Шта конкретно представља њихов проблем?) – Испитивање разлога због којих овај сегмент има интересовање, односно који конкретан проблем решава производ или услуга. 4. *Имају ли сви корисници исти мотив или је заједнички само некима?* – Да ли постоји универзални мотив међу свим корисницима или се мотиви разликују у зависности од дела тржишта? 5. *Које додатне мотивације ту још постоје?* – Да ли постоје додатне мотиве који подстичу овај сегмент да купи или користи производ или услугу? 6. *Који други типови корисника имају исте такве мотивације?* – Разматрање других група корисника који могу имати сличне потребе и мотивације као онај сегмент који је већ идентификован (Fitzpatrick, R. *Mamin test: Kako da razgovarate s klijentima i da otkrijete da li je vaša ideja za pokretanje biznisa dobra ili nije*. Beograd: Laguna 2017, стр. 144-145).

Потврда да је стартап тим успешно поделио тржиште и фокус групу којој ће пласирати свој производ или услугу захтева испуњење три основна услова: да сви корисници на одређеном тржишту купују сличне производе, да имају сличан систем вредности и очекивања од новог производа, као и да постоји добра сарадња између корисника, која укључује и узајамно саветовање при одабиру нових иновативних производа и услуга на тржишту.³⁴ Испуњавањем ових услова, претпоставља се да је стартап тим пронашао циљну групу која ће бити заинтересована за куповину њихових производа или услуга, заснованих на иновативној пословној идеји. Међутим, неизвесност и даље постоји све док се крајњи корисници не упознају са новим производом или услугом и не донесу коначни суд о вредности и прихватљивости те пословне идеје.

Главна предност испитивања тржишта путем разговора са крајњим корисницима је дубоко разумевање њихових проблема и потреба. Уколико чланови стартап тима не развију емпатију према крајњим корисницима чије потребе и проблеме желе да реше, суочиће се са два кључна проблема. Први проблем је немогућност препознавања, дефинисања и разумевања стварних проблема крајњих корисника. Други проблем настаје када тим, уместо решавања стварних потреба корисника, направи производ или понуди услугу засновану на својим сопственим жељама и претпоставкама.³⁵ Имајући у виду важност и комплексност испитивања тржишта, закључак који се може извући из разговора са крајњим корисницима јесте да чланови стартап тима не могу успешно развити иновативну идеју коју би прихватило тржиште, ако не уђу у „ципеле крајњих корисника“. Само ако посматрају свет њиховим очима и разумеју њихове стварне потребе, могу створити решење које ће бити прихваћено, прво од стране циљног, а касније и глобалног тржишта.

4. Спровођење анализа

Како би компанија одржала и унапредила свој ниво пословања на тржишту, периодично спроводи различите анализе које омогућавају преглед интерног и екстерног пословања. Ове анализе помажу компанији да идентификује своје главне предности, али и да усмери и отклони недостатке који могу представљати препреке за даљи напредак. Слично томе, стартап тимови, како би преиспитали своје пословне

³⁴ Aulet, B. *Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup*, John Wiley&Sons, Hoboken, 2013, p.53.

³⁵ Jevtić, M., Dekić, M. *Design thinking: kako da stvarate proizvode koje ljudi žele*. 4. izd., Beograd: Finesa, 2020, стр. 52.

идеје на тржишту, спроводе анализе у оквиру претходног истраживања (пословне идеје, тржишта и крајњих корисника), и на основу резултата извлаче закључке који ће им помоћи да уоче предности, али и недостатке дотадашњег рада.

Разлика између анализа које спроводе компаније и оних које спроводе стартап тимови се огледа у томе што компаније своје анализе базирају на претходном пословању и тренутном положају на тржишту, док стартап тимови искључиво на претпоставкама које произлазе из претходно спроведених истраживања и рада самог тима. У концепт фази, тимови стартап компанија најчешће користе *SWOT* анализу (анализу снага, слабости, могућности и претњи) и *PEST(EL)* анализу (анализу политичких, економских, социјалних, технолошких, еколошких и правних фактора) како би добили јасну слику о спољним и унутрашњим факторима који утичу на њихову пословну идеју.

4.1. *SWOT* анализа³⁶

SWOT анализа пружа свеобухватан преглед на којем тржишту привредно друштво може да се позиционира, користећи анализу интерних снага и слабости, као и екстерних могућности (прилика) и ризика (претњи).³⁷ Ова анализа такође обухвата заједнички рад чланова стартап тима током спровођења претходних истраживања у концепт фази стартапа. Анализу најчешће спроводе сами чланови тима, али у неким случајевима могу бити укључени и стручни консултанци који су упућени у специфичности њиховог пословања.

Из интерног аспекта *SWOT* анализе произлазе предности и недостаци у досадашњем раду стартап тима, који се идентификују као снаге и слабости. Највећа снага стартап тима огледа се у људским ресурсима, посебно у вештинама и способностима чланова тима да своју иновативну пословну идеју претворе у стварност. Снаге такође обухватају све што је под контролом стартап тима, укључујући потенцијални положај на тржишту, способност суочавања са конкуренцијом и приступ крајњим корисницима. Имајући у виду да анализа у концепт фази стартапа почива на претпоставкама добијеним претходним истражи-

³⁶ *SWOT* (енг. *Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*) је англо-амерички акроним који означава снаге, слабости, прилике и претње (Eickenberg, V. *Versicherungsmarketing: Schritte zur erfolgreichen Marktpositionierung mit der SWOT-Analyse*. Karlsruhe, 2009, p. 5).

³⁷ Schawel, C., Billing, F. *SWOT-Analyse: (Strategische Unternehmensanalysekonzepte). Top 100 Management Tools: Das wichtigste Buch eines Managers Von ABC-Analyse bis Zielvereinbarung*, Springer Gabler, Wiesbaden, 2018, pp. 331-333.

вањем, не можемо са сигурношћу утврдити које су њене кључне снаге, јер стартап компанија још увек није изашла на тржиште нити понудила своје производе или услуге корисницима.

Слабости стартап тима представљају супротност његовим снагама. Њихова идентификација је кључна, јер је на тиму да осмисли стратегије за њихово превазилажење. На тај начин, слабости се могу ублажити или елиминисати, чиме ће се додатно подржати и ојачати постојеће снаге саме стартап компаније.³⁸

Интерна анализа представља темељ за успех стартап тима, али његов будући просперитет у великој мери зависи од екстерног аспекта анализе, који обухвата прилике и претње. Прилике, као спољни фактори, представљају могућности које стартап тим може искористити за постизање пословног успеха. За стартап тим, прилике могу подразумевати понуду нових производа или услуга корисницима, које се издвајају својом иновативношћу и доносе конкурентску предност. Почетни монополски положај на тржишту, који произлази из јединствености њихове идеје, такође представља значајну прилику. Овај статус биће трансформисан у доминантну позицију са појавом првих конкурената, под условом да стартап тим настави да унапређује свој производ или услугу. Додатно, потенцијал за брзо ширење на друга тржишта представља још једну важну прилику. Он омогућава стартапу да унапреди своју позицију, прошири базу корисника и осигура дугорочни успех, што је кључно за његов раст и развој.

Претње су неизбежан пратилац прилика и представљају ризике који могу ометати пословање стартап тима и умањити могућности за постизање успеха. За разлику од интерних фактора, снаге и слабости, над којима стартап тим има директну контролу, то није случај и са екстерним факторима, односно приликама и претњама, што им даје одређени степен неизвесности и апстрактности. Претње могу укључивати неповољне промене у регулативи, појаву јаких конкурената, непредвидиве економске услове или промене у потребама корисника. Суочавање са оваквим ризицима захтева од стартап тима стратегијски приступ и спремност на прилагођавање.

³⁸ Слабости које произлазе из *SWOT* анализе примарно се огледају у недостатку знања, вештина и искуства чланова стартап тима, али и у пропустима приликом спроведеног испитивања тржишта. Ове слабости могу довести до неуспеха у развоју пословне идеје, јер тим може бити неприпремљен за реалне изазове на тржишту, као и за неадекватно прикупљене или анализирани повратне информације од потенцијалних корисника.

Једини ефикасан начин да се тим супротстави потенцијалним претњама је израда одговарајућег плана управљања ризицима. Такав план треба да обухвати мере за ублажавање последица непредвиђених ситуација, брзо реаговање на промене и флексибилност у пословним односима. Ова проактивност омогућава тиму да претње претвори у изазове који се могу решити и тако минимизира њихов негативан утицај на пословање.

Спровођење *SWOT* анализе представља прекретницу и важан корак за напредак стартап тима у концепт фази развоја. Њен основни циљ је да стартап тим, на основу прикупљених података и спроведене анализе, креира стратегију која ће омогућити очување постојећих снага, отклањање слабости, искоришћавање повољних прилика и ефикасно управљање потенцијалним ризицима. Поред тога, од суштинске је важности да стартап тим идентификује могућности за трансформацију одређених слабости и екстерних претњи у снаге и прилике које могу допринети његовом пословном напретку. Овакав приступ захтева креативност, флексибилност и проактивност у планирању.

На основу добијених информација, стартап тим треба да реорганизује и прилагоди свој досадашњи рад у складу са параметрима из *SWOT* анализе. Ова реорганизација ће унапредити процес тржишног потврђивања идеје стартап тима и поставити чврсту основу за будући успех на тржишту.

4.2. PEST(EL) анализа³⁹

Уколико је стартап тим успешно спровео *SWOT* анализу и идентификовао потенцијалне могућности за развој своје пословне идеје, следећи неопходан корак је детаљна *PEST* анализа. За разлику од *SWOT* анализе, која обухвата и екстерне и интерне факторе, *PEST* анализа се фокусира искључиво на екстерне факторе у односу на пословно окружење стартапа. *PEST* анализа омогућава стартап тиму да процени тржишне прилике и потенцијалну прихватљивост своје пословне идеје из четири кључна аспекта: политичког, економског, социолошког и технолошког. Овај приступ помаже у разумевању како различити фактори окружења могу утицати на будући успех њихове понуде на тржишту. Кључни аспект ове анализе је идентификовање свих релевантних сегмената окружења циљних корисника, како би се разумела њихова заинтересованост и прихватљивост пословне идеје на тржишту. Овај увид је

³⁹ *PEST* (енг. *political, economic, social, and technological*) је акроним који описује политичке, економске, социолошке и технолошке факторе.

неопходан за стварање основа како би се увидела заинтересованост и тржишна прихватљивост њихове будуће понуде на тржишту.⁴⁰

Политички, односно законски фактор у оквиру *PEST* анализе обухвата процену политичке уређености и стабилности државе, као и мере подстицајне политике које Влада спроводи ради подршке развоју стартапа. Ове мере укључују повлашћене законске оквире и финансијску подршку, који су од великог значаја за чланове стартап тима како у концепт фази покретања, тако и у каснијем процесу оснивања стартап компаније. Осим домаћих законодавних оквира, анализа политичког фактора обраћа пажњу и на међународне прописе, посебно оне из области спољне трговине које је држава ратификовала. Ово је од кључног значаја за стартап идеје које имају амбицију да се прошире и на глобално тржиште, чиме се осигурава њихова конкурентност и усклађеност са међународним регулативама.

Анализа економског фактора у оквиру *PEST* модела омогућава стартап тиму да сагледа тржишне прилике које могу утицати на њихово будуће пословање. Значај овог фактора је вишеструк, јер обухвата процену свих релевантних субјеката на одабраном тржишту, као и економских параметара који утичу на њихово функционисање. Приликом спровођења анализе, стартап тим настоји да прикупи податке о стопи инфлације, нивоу незапослености и систему опорезивања на конкретном тржишту. Поред тога, у обзир се узимају показатељи као што су бруто домаћи производ (БДП), куповна моћ потрошача, ниво каматних стопа, као и флукуација валута и девизних курсева. С обзиром на иновативност пословне идеје и намеру стартап тима да прошири своје пословање на нова тржишта, економска анализа укључује и испитивање међународно-домаћих економских кретања. Оваква свеобухватна процена омогућава стартап тиму да предвиди изазове и искористи могућности које економски фактори пружају на одабраном тржишту.

Социолошки фактор у оквиру *PEST* анализе има за циљ да испита друштвене услове на одабраном тржишту и боље разуме крајње кориснике као потенцијалне купце стартапових производа или услуга. Одлуке корисника о куповини значајно су условљене друштвено-културним вредностима, обичајима, страховима и уверењима који су карактеристични за одређено подручје. У том контексту, социолошки фактор обухвата анализу друштвеног поретка и културолошких карак-

⁴⁰ Koumparoulis, D. N. *PEST Analysis: The case of E-shop. International Journal of Economy, Management and Social Sciences*, 2(2), 2013, pp. 31-36.

теристика популације,⁴¹ старосне структуре, обрасца потрошачких навика, мобилности становништва, као и нивоа образовања. Такође, значајан аспект ове анализе је процена животног стандарда становништва, што укључује њихову куповну моћ.

За стартап тим је посебно важно да сагледа ставове становништва према иновативним производима и услугама како би проценио прихватљивост своје пословне идеје. На овај начин тим добија вредне информације које могу бити кључне за прилагођавање стратегије и повећање шанси за успех на тржишту.

Нераздвојива веза између иновације и технолошког развоја захтева да се одабрано тржиште анализира с аспекта технолошког фактора. За иновативну пословну идеју стартапа, развијена тржишта са напредном технологијом и инфраструктуром су много прихватљивија. У овом делу анализе, важно је сагледати степен развоја технологије на одређеном тржишту, као и ниво застарелости постојећих решења, присуство нових проналазака и иновација, финансирање технолошких истраживања, као и поступке лиценцирања и патентирања. Технолошки развијена тржишта пружају веће шансе за успех идеје стартап тима, али и смањују трошкове у концепт фази, чиме се повећава конкуретност и потенцијал за раст.

Уколико се поменути факторима додају еколошки и правни, *PEST* анализа се модификује у *PESTEL* (политичка, економска, социолошка, технолошка, еколошка и правна) анализу.⁴² Еколошким фактором се сагледава животна средина, климатске промене, као и еколошка свест становништва на конкретном подручју. Овим фактором анализирају се топографски положај тржишта, доступност природних ресурса, стопа емисије штетних гасова, постојање система за рециклажу, као и прописи и стандарди који се односе на заштиту животне средине. Значај еколошког фактора за развој стартапа зависи пре свега од области из које долази њихова пословна идеја.⁴³

⁴¹ Под културолошким карактеристикама подразумевају се елементи као што су језик, писмо, друштвене норме и ставови, али и религија, националност, као и други аспекти који обликују начин живота, вредности и уверења одређене групе људи. Ове карактеристике имају значајан утицај на пословну комуникацију, маркетинг стратегије и прилагођавање производа или услуга различитим тржиштима.

⁴² Yüksel, I. Developing a multi-criteria decision making model for PESTEL analysis. *International Journal of Business and Management*, 7(24), 2012, p. 52.

⁴³ Видети напомену бр. 25.

Правни фактор анализира правну сигурност, која је *conditio sine qua non* за покретање пословања. Из анализе устава, закона и обичаја који се примењују на конкретном тржишту, произлази оцена поштовања имовинског, уговорног права, права осигурања, као и посебних области права, као што су право конкуренције, пореско право, радно право, еколошко право, као и свих других који директно или индиректно утичу на пословање стартап компаније.

Након спроведене *PEST(EL)* анализе, односно испитивања сваког тржишног сегмента који екстерно утиче на пословање стартапа, на тиму је да процени да ли је одабрано тржиште погодно за прво пласирање стартап иновације, или ће, ипак, бити потребно да се први план изврши на неком другом тржишту, након поновног спровођења истраживања.

5. Представљање стартап идеје⁴⁴

Истраживање тржишта и спровођење анализа најчешће се финансирају из сопствених средстава чланова стартап тима. Неретко је за прелазак у наредну фазу, односно за пласирање иновативних производа или услуга на одабрано тржиште, неопходно обезбедити одговарајућу инвестицију која ће, првенствено, бити искоришћена за финансирање израде минимално одрживог производа (МВП).⁴⁵ Добијање инвестиције подразумева да је иновативна идеја стартап тима препозната од стране инвеститора.⁴⁶ Међутим, оно што инвеститори највише вреднују

⁴⁴ Стартап пич (енг. *startup pitch*) означава кратко и јасно презентовање пословне идеје стартап тима инвеститорима или другим заинтересованим странама. Ова презентација обухвата кључне аспекте као што су проблем који се решава, решење које тим нуди, потенцијал тржишта, конкурентске предности и финансијска предвиђања. С обзиром на то да језик напредује спорије од привреде, овај англицизам је постао широко прихваћен и у нашем језику, као и у стартап заједници у окружењу.

⁴⁵ МВП (енг. *minimal viable product*) је рана верзија новог производа коју стартап тим израђује након прикупљених претпоставки и спроведених анализа. Као резултат претходног рада чланова тима, МВП представља уштеду трошкова, времена и напора на путу до израде производа високог квалитета. МВП брзо претвара идеју у нешто стварно, али несавршено, након чега следи процес његовог преиспитивања и тестирања. Стартап тим мора да рачуна на израду више верзија МВП-а, све док не нађе опцију која ће одушевити крајње кориснике. Циљ је да се додатним испитивањем стекну нова сазнања која ће довести до стварања најуспешнијег могућег процеса или производа уз минималну потрошњу ресурса и отпада (Ries, E. *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom*. Beograd: Ilearn, 2018, стр. 96-100).

⁴⁶ Свака фаза пословања стартапа има свог инвеститора који му припада. Према

код једног стартапа није само његова пословна идеја, већ и састав тима који стоји иза те идеје. Представљањем своје идеје, као и спроведених истраживања и анализа, чланови тима представљају и свој тим, који се одликује спектром различитости, вештина и способности да прилагоди и модификује постојећу идеју у складу с потребама и жељама крајњих корисника.

Да би стартап тим привукао инвеститоре, неопходно је да се претходно укључи у различита стартап такмичења и конференције на којима се тимови етапно селекују. Одабрани тимови, који су успели да се квалификују, добијају прилику да представе своју идеју потенцијалним инвеститорима. Представљање идеје обично траје од три до пет минута, што захтева да тим буде јасан, концизан и убедљив у преношењу своје визије и потенцијала.⁴⁷ На члановима тима је да у датом временском оквиру заинтригирају инвеститоре представљањем кључних информација о пословној идеји, као и о тиму који ће ту идеју спровести у дело. Представљање стартапа биће одлучујуће за тимове који не успеју да убедљиво представе своју идеју и потенцијални тржишни успех. Међутим, представљање није коначан фактор у одлуци о инвестицији, већ ће служити као шанса за одабране тимове који ће имати прилику за конструктивније разговоре са инвеститорима. Током ових разговора, инве-

подацима са портала *StartupNation*, инвеститори се деле у пет различитих група: 1. *банке* – традиционални извор финансирања, који пружају кредите за развој пословања; 2. *анђели инвеститори* – појединци који пружају капитал у раним фазама развоја стартапа у замену за власнички удео или конвертибилне обавезнице; 3. *peer-to-peer зајмодавци* – платформи који омогућавају издавање зајмова од појединаца другим појединцима или стартапима без посредовања банке; 4. *инвеститори високог ризика* – компаније или појединци који улажу капитал у високо ризичне пројекте са потенцијалом за велики профит; 5. *лични инвеститори* – појединци који користе свој лични капитал за инвестиције у стартапе. Више о њима на <https://startupnation.com/sponsored-content/types-investors-startups/>.

⁴⁷ На стартап тиму је да првенствено одлучи ко ће презентовати идеју, а потом да одговори на питања која су од највећег интереса за инвеститора приликом слушања стартап пича. Та питања укључују: 1. *Опис проблема који се решава* – које проблеме на тржишту или у животима крајњих корисника стартап решава? 2. *Како тај проблем решава стартап* – који је иновациони приступ или решење које тим нуди? 3. *Колико је тржиште* – колика је величина тржишта за овај производ или услугу? Да ли има потенцијал за раст? 4. *Који је бизнис план стартапа* – како ће стартап генерисати приходе и остварити профит? 5. *Ко им је конкуренција и зашто су бољи од њих* – која су конкурентска решења и како се стартап разликује од њих по својој понуди? 6. *Колико инвестицију траже и како ће потрошити тај новац* – који износ инвестиције је потребан и на који начин ће бити распоређен? 7. *Ко је у стартап тиму* – које вештине и искуства имају чланови тима и како доприносе развоју стартапа? Добро припремљени одговори на ова питања значајно повећавају шансе за привлачење инвеститора.

стители ће добити све релевантне информације које су им потребне пре него што донесу коначну одлуку о инвестицији.

Инвестирање у раној фази стартапа пружа потенцијалну могућност инвеститорима да остваре значајан профит уколико стартап временом постане успешна компанија.⁴⁸ Ипак, важно је напоменути да чак 90% стартапова који су добили инвестицију не успеју, што за инвеститора представља губитак уложеног капитала.⁴⁹ Инвеститори ће доносити одлуку о инвестицији тек након што проведу значајно време истражујући потенцијал улагања у одабрани стартап тим. Без обзира на то колико разговарају са члановима тима, истражују њихову идеју и процењују њен потенцијални успех, никада не могу бити потпуно сигурни да ће се њихова инвестиција исплатити. Кроз процес етапне елиминације, одобриће инвестицију одабраним тимовима, али оно што не могу да елиминишу је неизвесност која прати пословање стартап компанија након његовог изласка на тржиште.⁵⁰

Стартап пич, односно представљање идеје инвеститорима у потрази за инвестицијом, представља последњу етапу у концепт фази стартапа. Добијање инвестиције је сигнал који додатно потврђује потенцијал успеха пословне идеје стартап тима. Иако велики број стартапова траже инвестиције, само ће их мали број и добити. У случају да инвеститори не покажу интересовање за неку стартап идеју, то не треба да обесхрабри тим. Напротив, то би требало да буде подстрек да се поново прегледају и побољшају претходно спроведена истраживања и анализе, као и да се боље припреми сам стартап пич. Уколико стартап тим посвећено ради на испитивању и конкретизацији своје пословне идеје и верује у њен успех, инвестиција ће сигурно уследити.

6. Закључак

Већина новооснованих стартап компанија доживи пословни неуспех јер тим не може да пронађе тржиште за своју иновативну пословну идеју, али и због недостатка новца и некомпатибилности самог тима. Бити

⁴⁸ Huang, L., Pearce, J. L. Managing the unknowable: The effectiveness of early-stage investor gut feel in entrepreneurial investment decisions. *Administrative science quarterly*, 60(4), 2015, pp. 637-639.

⁴⁹ Rose, D. S. *Angel Investing: The Gust Guide to Making Money and Having Fun Investing in Startups*. Hoboken New York: John Wiley & Sons, 2014.

⁵⁰ Clingingsmith, D., Shane, S. Training aspiring entrepreneurs to pitch experienced investors: Evidence from a field experiment in the United States. *Management Science*, 64(11), 2018, pp. 5167-5169.

члан стартап тима захтева спремност да се одговори на бројне изазове и одлучност при доношењу одлука које ће имати пресудан утицај на даљи развој пословне идеје. Концепт фаза је управо она у којој су јасно исказане снаге и слабости стартап тима. Изазови с којима се стартап тим суочава у концепт фази, иако мањи у односу на оне који их чекају касније, представљају тест којим се процењује њихова способност да визионарску мисао о пословној идеји претворе у реалност, односно у компанију која ће крајњим корисницима понудити иновативне производе или услуге.

Да би смањили ризик од неуспеха, искористили своје вештине при креирању иновативних производа или услуга и избегли непотребне трошкове, стартап тиму је неопходан план који ће предвидети све потребне активности у концепт фази. План успешних стартап компанија подразумева детаљно спровођење свих истраживања, при чему ниједна чињеница не сме бити прихваћена као „подразумевана”. Овакав приступ одликује одговоран и спреман стартап тим који верује у потенцијални тржишни успех своје пословне идеје.

На тиму је да, у складу са својим стартап подухватом, идентификује све сегменте које ће истраживати у овој фази, а затим започне са тржишном потврдом сваког понаособ.⁵¹ Прво је неопходно преиспитати иновативност пословне идеје стартап тима, односно утврдити да ли је њихова идеја већ присутна на глобалном тржишту. Сагледавање глобалног тржишта произлази из претензија стартап тима да освоји исто, али ће први пласман своје идеје извршити на одабраном, локалном тржишту.

Након тога следи проналажење тржишта које ће бити најпогодније за њихове иновативне производе или услуге. Одабир тржишта ће зависити од области из које потиче стартап идеја, али и од обављених разговора и анкета са крајњим корисницима. Током тих разговора, тим ће уочити да ли постоји интересовање крајњих корисника на одабраном тржишту за њихову иновацију. На основу тога, тим ће приступити модификацији своје идеје у складу са потребама и критичким мишљењем крајњих корисника.

Након спроведених истраживања, на тиму је да свеобухватно интерно и екстерно анализира своје претходне кораке и радње, а затим додатно модификује своју идеју на основу резултата добијених из анализа. Сублимирајући све претходно, тим припрема кратку презентацију о

⁵¹ Слично вид. Eldin, H. Startup company Business Concept Validation Methodology. *Segal Graduate School of Business*, 2012, pp. 47-48.

својој идеји и одабира члана тима који ће је представити на разним стартап конференцијама и такмичењима, а на крају и инвеститорима. Представник стартап тима излагањем треба да кратко и суштински представи идеју инвеститору, како би он исказао интересовање и затражио додатни разговор са члановима тима за више информација о њиховој идеји. Ако тим добије инвестицију, обезбеђује средства за израду МВП-а, чиме се окончава почетна, концепт фаза стартапа.

Претходно наведене радње имају за циљ да помогну стартап тиму да превазиђе тржишне замке које стоје на путу свакој стартап компанији при креирању иновативних производа или услуга. Стварање стартап идеје која ће имати изгледа за успех на тржишту захтева од тима да у овој фази развије организовани начин критичког размишљања о свом пословању. То подразумева да стартап тим анализира сваки сегмент свог рада, а на крају и сам себе, односно своју компатибилност, како би увидео који су то недостаци које чланови тима морају да поправе и на којим областима морају да раде како би били спремни за наредну, стартап фазу.

Литература

Aulet, B. (2013). *Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup*. John Wiley and Sons, Hoboken

Christensen, C. M. (2020). *Dilema inovatora: kada nove tehnologije dovedu do propadanja uspešnih kompanija*. Beograd: Finesa

Clingingsmith, D., Shane, S. (2018). Training aspiring entrepreneurs to pitch experienced investors: Evidence from a field experiment in the United States. *Management Science*. 64 (11). 5164-5179.

Cohen, S. (2013). What do accelerators do? Insights from incubators and angels. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*. 8 (3). 19-25.

Denning S. (2012) *Something New In Innovation: Lean Startups*. Forbes, 2012. (<https://www.forbes.com/sites/stevedenning/2011/06/24/something-new-in-innovation-lean-startups/?sh=504f13d913ef>, приступљено 13.10.2024. године).

Eickenberg, V. (2009). *Versicherungsmarketing: Schritte zur erfolgreichen Marktpositionierung mit der SWOT-Analyse*. Karlsruhe

Eldin, H. (2012). Startup company Business Concept Validation Methodology. *Segal Graduate School of Business*

Fitzpatrick, R. (2017). *Mamin test: Kako da razgovarate s klijentima i da otkrijete da li je vaša ideja za pokretanje biznisa dobra ili nije*. Beograd: Laguna

Huang, L., Pearce, J. L. (2015). Managing the unknowable: The effectiveness of early-stage investor gut feel in entrepreneurial investment decisions. *Administrative science quarterly*. 60 (4). 634-670.

Jacob, F. (2019). *Veliki saveti za mali biznis*. Beograd: Društvo za unapređenje marketinga

Jevtić, M., Dekić, M. (2020). *Design thinking: kako da stvarate proizvode koje ljudi žele*. 4. izd., Beograd: Finesa

Keese, C. (2016). *Silicon Valley*. Beograd: Laguna

Koumparoulis, D. N. (2013). PEST Analysis: The case of E-shop. *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*. 2 (2). 31-36.

Kronenberger C. (2021). *How the Startup Studio Business Model is Changing the Startup Economy as We Know It*. Startup Studio Insider, 2021 (<https://medium.com/startup-studio-insider/how-the-startup-studio-business-model-is-changing-the-startup-economy-as-we-know-it-4a121a670007>) (приступљено 17.10.2024. године)

Masters, B., Thiel, P. (2017). *Od nule do jedan: beleške o startap kompanijama ili kako graditi budućnost*. Beograd: Laguna

Ries, E. (2018). *Startup način: kako moderne kompanije koriste preduzetnički menadžment da transformišu kulturu i upravljaju dugoročnim rastom*. Beograd: iLearn

Ries, E. (2019). *Lean startup: kako današnji preduzetnici koriste neprestanu inovativnost za stvaranje u potpunosti uspešnih poslova*. 2. izd. ed. Beograd: iLearn

Rose, D. S. (2014). *Angel Investing: The Gust Guide to Making Money and Having Fun Investing in Startups*. Hoboken New York: John Wiley & Sons

Schawel, C., Billing, F. (20189). SWOT – Analyse: (Strategische Unternehmensanalysekonzepte). *Top 100 Management Tools: Das wichtigste Buch eines Managers Von ABC-Analyse bis Zielvereinbarung*, Springer Gabler, Wiesbaden. 331-333.

Yüksel, I. (2012). Developing a multi-criteria decision making model for PESTEL analysis. *International Journal of Business and Management*. 7 (24), 52-66.

Savo Vešković, LL.B.,
Teaching Assistant,
Faculty of Law, University of Niš

MARKET VALIDATION OF A BUSINESS IDEA IN THE CONCEPT STAGE OF A STARTUP

Summary

The development of entrepreneurship in the 21st century increasingly focuses on supporting startup communities. The business ideas of startup companies encompass innovative products or services aimed at solving specific end-user problems. The innovation in startup business ideas is inherently linked to uncertainty regarding whether these ideas will be accepted in the market. A significant number of startup companies experience business failure due to shortcomings in the initial phase, such as insufficient market research, poorly designed business ideas, or incompatible teams. Therefore, the concept stage, which addresses these preliminary activities, is of critical importance as a prerequisite for the success of a startup company in the global market. In the first part of the paper, the author explores the fundamental characteristics of the concept stage in the development of a startup company. The second part focuses on the importance of business idea validation, team compatibility, and the role of local and global market research. Subsequently, the paper highlights the advantages of using SWOT and PEST(EL) analyses in selecting a market for the initial launch of a startup company's product or service. In the final part, the author analyzes the key aspect of the concept phase involving the presentation of presenting the startup team's idea to investors and in open calls/competitions.

Keywords: *startup company, concept stage, startup team, business idea, innovative product and service, market research, SWOT analysis, PESTEL analysis.*

ЦИЉЕВИ ОПОРЕЗИВАЊА И МОДАЛИТЕТИ ЊИХОВЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ У САВРЕМЕНИМ ПОРЕСКИМ СИСТЕМИМА**

Апстракт: Највећи део буџетских прихода савремене државе обезбеђује се наплатом пореза, па се она неретко назива пореском државом. Значај пореза за несметано функционисање државе је од огромне важности. Порезима, као битним инструментима пореске политике, реализују се различити циљеви опорезивања, који су предмет разматрања у овом раду. Фискални циљ, усмерен ка обезбеђивању финансијских средстава потребних ради финансирања јавних потреба, примарни је циљ опорезивања. Поред фискалног циља, порезима се остварују и значајни нефискални циљеви. Аутор у раду посебну пажњу посвећује модалитетима реализације циљева опорезивања у савременим пореским системима и њиховој манифестацији у виду примене разноврсних пореских облика и мера пореске политике.

Кључне речи: опорезивање, пореска политика, циљеви опорезивања, модалитети реализације циљева опорезивања.

1. Увод

Порези су инструмент пореске политике којима држава од субјеката под својом пореском влашћу принудно узима средства, без непосредне противуслуге, у сврху покривања својих финансијских потреба и постизања осталих јавних, првенствено економских и социјалних циљева.¹

Историја опорезивања показује да је доминација фискалног циља опорезивања одувек била правдана потребом државе да обезбеди довољно

* m.katarina@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0002-1716-0487

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

¹ М. Анђелковић, *Јавне финансије и финансијско право*, Ниш, 2023, стр. 77.

финансијских средстава, за финансирање обављања својих функција. Зато је фискални циљ првенствени циљ опорезивања. У савременим условима остварење овог циља пре свега зависи од тога који порески облици су имплементирани унутар пореских структура и да ли задовољавају критеријум издашности.

Током времена порези су, поред примарне финансијске функције, добијали и нове функције, па у актуелним условима, поред фискалног циља, егзистирају и нефискални циљеви опорезивања.

Предмет анализе у раду су циљеви опорезивања, у свим њиховим појавним формама, као и модалитети реализације ових циљева у савременим пореским системима. Разлог за истраживање предметне теме проналасимо у потреби да се укаже на значај и присутну разноврсност како циљева опорезивања, тако и модалитета њиховог достизања, преко одговарајуће употребе пореза, као најважнијих дажбина. Циљ рада огледа се у настојању да се презентовањем битних одлика циљева опорезивања и модалитета њихове реализације у савременим пореским системима истакне њихов позитиван утицај на значајне сегменте живота, појединаца и друштва у целини.

Почетни део рада посвећен је обради проблематике циљева опорезивања као компоненте пореске политике. У наставку рада посебна пажња је, најпре, посвећена фискалном циљу опорезивања а, потом, и нефискалним циљевима опорезивања (економским, социјалним, политичким и осталим циљевима). Завршни део рада, садржи закључна разматрања у којима су изнети сажети ставови о циљевима опорезивања и модалитетима њихове реализације у савременим пореским системима.

2. Циљеви опорезивања као компонента пореске политике

Пореску политику чини неколико основних компонената: субјекти, циљеви и средства, инструменти и мере. Оне ближе одређују њен појам и садржину указујући истовремено на сву комплексност економских процеса у друштву и сложеност управљања њима. Све ове компоненте стоје у међусобној условљености и зависности изражавајући садржину и стварно значење пореске (економске) политике као друштвено-економске праксе.²

У основи циљева опорезивања налази се будуће жељено стање у економији које се не може остварити спонтаним процесима и променама, већ подразумева деловање субјеката пореске политике. Постављени

² М. Божић, С. Голубовић, И. Божић-Милковић, *Економска политика*, Ниш, 2013, стр. 14.

циљеви повезују садашњост и будућност опорезивања јер се дефинишу за одређени временски период. Они подразумевају достизање неког новог стања у привреди и друштву које се разликује од садашњег по томе што оно подразумева остварење вишег нивоа друштвеног благостања.³ Овако дефинисан, *појам циља* указује да је у њему садржан одређени интерес носилаца пореске (економске) политике.⁴

Сложеност друштвених и економских развојних процеса у свакој земљи условљава формирање система циљева пореске политике. Уколико је конкретна земља привредно развијенија и уколико је њена друштвена структура сложенија, то су и циљеви сложенији. То подразумева истовремено постојање великог броја циљева у актуелним пореским системима који су међусобно условљени и зависни.⁵ С тим у вези, циљеви опорезивања се могу поделити применом различитих критеријума. Према критеријуму важности разликују се *примарни* и *секундарни* циљеви. Уколико се за критеријум разликовања користи приоритет остваривања једног циља над другим, разликују се *главни* и *споредни* циљ. Главни циљ опорезивања је фискални циљ. Да би се ефикасно остварио, овај циљ се усклађује са другим циљевима. Циљеви опорезивања се могу поделити и према томе у којој мери остварење два или више циљева стоји у некој корелацији. Тако се разликују *конкурентни* (супротстављени), *комплементарни* (допуњујући) и *индиферентни* (неутрални) односи до којих долази при остварењу двају или више циљева опорезивања.⁶ Приликом анализе циљева опорезивања може се говорити о *садржају циља* – шта се остварењем одређеног циља жели постићи; о *жељеном домашају циља* – у којој мери се жели и очекује да циљ буде остварен: у максимално могућој мери, у задовољавајућој мери, у примереној мери; о *временској димензији циља* – када се одређени циљ треба остварити, до када и у ком временском интервалу; о *просторној димензији циља* – где се (на ком простору) циљ опорезивања треба остварити; о *степену приоритета остваривања циља* – да ли средства одређене намене имају предност у односу на средства која су намењена за нешто друго.⁷

Све до двадесетог века опорезивање је било једнодимензионална активност државе која се огледала у обезбеђивању довољних средстава за

³ *Ibid.*, str. 18.

⁴ D. Popović, *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997, str. 318.

⁵ M. Božić, S. Golubović, I. Božić-Miljković, *op.cit.*, str. 18-19.

⁶ M. Анђелковић, *op.cit.*, 86.

⁷ B. Jelčić, O. Lončarić-Horvat, J. Šimović, H. Arbutina, N. Mijatović, *Financijsko pravo i financijska znanost*, 2008, str. 206.

финансирање утврђених јавних расхода. Неспорно, примарни, практично једини циљ опорезивања био је *фискални циљ*. Почев од двадесетог века уобличава се модерна економска политика, а у оквиру ње и пореска политика, па се све више почиње размишљати и о остваривању других циљева опорезивања. Дакле, опорезивањем се може реализовати читав низ циљева који се могу назвати *нефискалним циљевима опорезивања*.⁸ Такође, треба имати у виду и околности да се: једним те истим порезом може остварити више циљева; један те исти циљ може се остварити применом различитих пореза; један те исти циљ се може остварити не само опорезивањем него и/или применом других мера из богатог арсенала мера којима располаже држава.⁹ Сходно друштвено-економским променама порези су на себе преузели улогу инструмента путем кога се могу остварити како фискални, тако и нефискални циљеви. Одабиром различитих пореских облика и њиховом применом реализују се економски, социјални, политички, демографски, културни и други циљеви. На тај начин, савремене државе могу добро осмишљеном пореском политиком утицати на различите аспекте друштвеног и економског живота.

3. Фискални циљ опорезивања – доминантан циљ опорезивања

Фискални циљ опорезивања се огледа у потреби државе да се обезбеде финансијска средства која су неопходна за њено функционисање.

Историјски посматрано, порези су у значајној мери пратили развој државе али за њено финансирање нису били од пресудног значаја, како показује финансијска пракса ранијих држава. Зато је историјски развитак пореза уско везан за историјски развој државе и њених функција. У зависности од развијености државних функција и општих политичких, економских и социјалних односа порези, као инструмент прикупљања државних прихода, попримали су различита обележја и добијали специфичан саржај.¹⁰ Порезе у правом смислу срећемо тек у 13. веку у развијеним земљама континенталне Европе, са ограничавањем финансијске самовоље владара од стране сталешких скупштина, мада су у то време средства прикупљена путем пореза представљала нередовне и повремене приходе.¹¹ Француска револуција, која је срушила феудални поредак и утврдила ново грађанско друштво, имала је доста

⁸ М. Radičić, В. Raičević, *Javne finansije-teorija i praksa*, Beograd, 2011, str. 82.

⁹ В. Jelčić, О. Lončarić-Horvat, Ј. Šimović, Н. Arbutina, Н. Mijatović, *op.cit.*, str. 205.

¹⁰ М. Анђелковић, *op.cit.*, стр. 80.

¹¹ М. Анђелковић, *Пореско право*, Ниш, 1999, стр. 19.

утицаја и на даљи развој пореза, не само у Француској него и у другим земљама. Велики значај Француске буржоаске револуције огледао се у отпору према систему средњовековних дажбина старог режима јер је он био пун неправичности, привилегија и неједнакости. У центру таквог система била су ослобођења од дажбина племства и свештенства.¹² Од тада порези су доживели снажну еволуцију у смислу бројности и разноврсности пореских облика, проширења круга пореских обвезника и повећања пореских терета,¹³ што је недвосмислено утицало на начин реализације фискалног циља опорезивања.

У савременој држави порез је обавеза плаћања настала услед припадности државној заједници. Држава има своје функције, велике и све веће: њој су потребни обимни новчани приходи ради извршења пре свега фискалних циљева које жели да постигне и стога она има безусловно право да од сваког лица захтева нужна средства која у крајњој линији њима на неки начин користе.¹⁴ Са развојем економских односа оправдано се може тврдити да везу политичке природе између држављана и државе потискује економска повезаност. Отуда држава данас своју пореску јурисдикцију проширује и на странце који на њеној територији поседују имовину, стичу доходак или обављају трансакције.¹⁵

Упоредо са развојем економске мисли, мењао се поглед на ставове са којим циљем треба уводити порезе. Чињеница је да су порези били увођени као инструмент којим је држава (робовласничка и феудална) захватала део оствареног дохотка код својих поданика. Тај првобитни циљ који се огледа у прикупљању средстава за финансирање јавних потреба остао је као један од разлога установљавања пореза. Међутим, са јачањем националне државе и развојем свести да је неопходно водити смислену пореску политику, развијала се и економска мисао, а место пореза а самим тим и фискалног циља у теорији и економско-политичкој пракси се прилагођавао садашњости.¹⁶

Услов издашности испуњавају одређени порески облици као што су: порез на доходак физичких лица, порез на промет, акцизе, доприноси за обавезно социјално осигурање, и, донекле, порез на добит корпорација.

¹² М. Матејић, Приходи државе и фискалне теорије у њиховом развоју – Фискално-историсјки есеј, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 1980, стр. 39.

¹³ М. Анђелковић, Пореско право, *op.cit.*, стр. 19.

¹⁴ Ј. Ловчевић, *Институције јавних финансија*, Београд, 1997, стр. 78.

¹⁵ М. Анђелковић, Јавне финансије и финансијско право, *op.cit.*, стр. 86.

¹⁶ Љ. Јовић, *Порески систем и политика опорезивања-теорија и пракса*, Нови Сад, 2018, стр. 34.

ција. Применом ових пореских облика се на најпогоднији начин реализује фискални циљ опорезивања.

Евидентно је да порез на промет у виду нето-свефазног пореза на промет-пореза на додату вредност заузима примарно место у остварењу фискалног циља опорезивања. Порез на додату вредност (ПДВ) је кључни облик прихода за државе чланице у Европској унији. Приход од ПДВ-а чинио је између 14% и 33,8% укупних буџетских прихода у 2020. години.¹⁷ Земље Европске уније (ЕУ) са највишим стандардним стопама ПДВ-а су Мађарска (27%) и Хрватска, Данска и Шведска (25%). Луксембург има најнижу стандардну стопу (16%), а следе га Малта (18%), Кипар, Немачка и Румунија (19%). Просечна стандардна стопа ПДВ-а у ЕУ је 21%, што је 6% више од минималне стандардне стопе коју захтева регулатива ЕУ. Генерално, порези на потрошњу (порез на промет, акцизе) су ефикасан начин за повећање пореских прихода. Међутим, да би се економска дисторзија свела на минимум, идеално би било да постоји једна стандардна пореска стопа која се наплаћује на сву финалну потрошњу, са што мање изузетака.¹⁸

Акцизе, као посебни порези на потрошњу, уведене су пре свега ради остварења фискалног циља и ту карактеристику су задржале до данас. И поред растућег ослањања на порез на промет (порез на додату вредност), савремене државе задржавају ове селективне порезе на потрошњу због издашних и лако наплативих прихода, уз ниске трошкове обрачунавања и наплате,¹⁹ а такође и због могућности да се њима остваре и неки нефискални циљеви опорезивања.

По својој финансијској издашности приходи по основу доприноса за социјално осигурање, као најзначајнијих парафискалних прихода (парафискалитета), заузимају истакнуто место у систему јавних прихода савремених држава. У земљама чланицама ЕУ, доприноси за социјално осигурање у просеку чине трећину укупних фискалних прихода.²⁰

У претходним годинама, у развијеним државама, порезом на доходак физичких лица су повећани укупни приходи за 8,6% БДП-а. У погледу издашности, у земљама у развоју са ниским приходима, улога пореза на доходак остаје скромнија, са просечним приходом од 2,1% БДП-а. У

¹⁷ K. Lóránd-István, S. Erzsébet, An investigation of the influencing factors of value added tax collection effectiveness in EU Member States, *Acta Oeconomica*, Vol. 73, No. 4, 2023, p. 506.

¹⁸ C. Enache, *VAT Rates in Europe, 2023*, Tax Foundation, taxfoundation.org

¹⁹ М. Анђелковић, Јавне финансије и финансијско право, *op.cit.*, стр. 227.

²⁰ *Ibid.*, стр. 256.

тржишним привредама у развоју приходи од пореза на доходак грађана износе 3,1% БДП-а.²¹

Неспорно је да је фискални циљ опорезивања и даље доминантни циљ опорезивања. Пратећи константне промене у друштвено-економском систему, порези су, уз задржавање фискалног карактера, током времена добили и улогу инструмента путем кога се могу остварити и други, тзв. нефискални циљеви опорезивања.

4. Нефискални циљеви опорезивања

Порезима се може на различите начине успешно утицати на економску снагу пореског обвезника, како грађанина тако и правног лица, и то применом појединих пореза или применом пореског система и пореске политике у целини. Увођењем разних пореских облика, променама у врсти и висини пореских стопа, пореским подстицајима (пореским ослобођењима и олакшицама), проширивањем пореске основице и круга пореских обвезника и сл., могу се, уз фискалне циљеве, остварити и политички циљеви опорезивања и циљеви економске, социјалне, демографске, здравствене, еколошке и др. политике. Другим речима, порезима као инструментима опорезивања и пореским мерама изводљиво је реализовати бројне *нефискалне циљеве опорезивања*.²²

4.1. Економски циљеви опорезивања

Економски циљеви опорезивања реализују се кроз способност пореског система да утиче на алокацију ресурса. Једна врста таквих циљева је *микроекономске* а друга *макроекономске* природе. Док се микроекономским циљевима опорезивања настоји утицати на понашање привредних субјеката, макроекономским циљевима опорезивања се тежи остварити утицај на основне макроекономске агрегате и њихове односе. Модалитети достизања наведених циљева су различити.

Микроекономски циљеви опорезивања се могу постићи нпр. фаворизовањем аутомобилске индустрије преко високих заштитних царина и оштријег опорезивања промета увозних аутомобила, подстицањем страних директних улагања увођењем пореских ослобођења добити остварене ангажовањем страног инвеститора, подстицањем равномернијег регионалног развоја одобравањем пореских подстицаја за

²¹ D. Benedek, J. Carlos-Benítez, C. Vellutini, *Progress of the Personal Income Tax in Emerging and Developing Countries*, WP/22/20, 2022, International Monetary Fond, p. 2.

²² М. Радичић, В. Раићевић, *op.cit.*, стр. 83.

оснивање предузећа на привредно недовољно развијеним подручјима, пружањем законске могућности преношења пословних губитака из првих година пословања на терет добити у наредним годинама и др. Супротно, могућност остваривања макроекономских циљева опорезивања, односно утицаја пореза на основне макроекономске агрегате, као што су стабилност цена, пуна запосленост и уравнотежени платни биланс, послужила је савременим државама у вођењу политике државног интервенционализма.²³ Када су у питању прва два циља (стабилност цена и пуна запосленост) они се остварују деловањем пореза на промене агрегатне тражње. Повећањем пореског оптерећења (путем увођења новог пореза, увећања стопа постојећих пореза или редукције постојећих пореских олакшица) утиче се на њено смањење и у том случају говоримо о рестриктивној пореској политици. Ако на тржишту постоји вишак агрегатне тражње над агрегатном понудом, који, са своје стране, доводи до појаве инфлације, рестриктивна пореска политика може (у садејству са рестриктивном монетарном политиком) да доведе до стабилизације цена. Ако, пак, на тржишту постоји мањак агрегатне тражње, наступиће дефлација, пад националног дохотка и пад запослености. Тада би пореска политика требало да буде експанзивна. Њен задатак је да допринесе повећању агрегатне тражње тако што би пореским обвезницима оставила на располагању већи доходак. То ће се постићи укидањем пореза, смањивањем њихових стопа или проширењем пореских олакшица. Када је у питању уравнотежење платног биланса, порезима се делује пре свега на спољнотрговински биланс.²⁴

Порези су веома битан инструмент стабилизационе пореске политике, тако да држава прибегава њеним различитим мерама у зависности од стања у коме се налази привреда. Водећи рестриктивну или експанзивну пореску политику држава на више нивоа утиче на остварење економских циљева опорезивања.

Уколико је пореска политика рестриктивна то, са становишта пореске политике, подразумева увећање пореских захватања, што ће даље резултирати смањењем агрегатне тражње, а самим тим и производње. У дугом року, оваква политика осим стабилизационих утиче и на изазивање стагнационих ефеката. У случају експанзивне оријентације пореске политике, пореска захватања ће бити мања, што ће се позитивно одразити на повећање производње и укупног привредног раста.

²³ J. Gorčić, M. Anđelković, *Javne finansije, finansijsko pravo i ekonomija javnog sektora*, Beograd, 2005, str. 659.

²⁴ D. Popović, *op.cit.*, str. 321.

Међутим, експанзивна пореска политика може да има снажан дестабилизујући ефекат на привреду, тј. да утиче на покретање инфлације. Дакле, пореском политиком може се снажно утицати на промене главних макроекономских параметара и на промене микроекономског карактера. Она има различите економске ефекте на привреду и на становништво.²⁵

4.2. Социјални циљеви опорезивања

Социјални циљеви опорезивања огледају се у настојањима државе да смањи разлике у материјалном положају пореских обвезника. Једна од главних карактеристика пореза је општост (универзалност) пореске обавезе. Држава уводи порезе за сва физичка и правна лица на својој територији на основу свог фискалног суверенитета. Неспорно је да то ствара различите ефекте, међу којима су социјални ефекти у великој мери изражени.

Изражене социјалне разлике између пореских обвезника, настале као резултат њиховог неправилног (неправичног) опорезивања, поседују потенцијал да раније или касније, са различитим интензитетом и опсегом, услове нежељене политичке импликације, што се пуно пута у дугој историји опорезивања и потврђивало реалним. Зато је, из перспективе пореске власти и јавног интереса посматрано, правично опорезивање заправо мудро опорезивање, јер универзалност пореске обавезе и равномерна расподела пореског терета у популацији пореских обвезника, у приличној мери, јемче несметану наплату потребних пореских прихода за буџет и доводе до позитивних социјалних манифестација.²⁶ Са једне стране, равномерна расподела пореског терета представља услов правичног опорезивања, која се може јавити у две димензије. *Хоризонтална правичност* подразумева једнак третман лица под истим или сличним економским околностима. Са друге стране, захтев да лица у различитим економским условима треба да подлежу различитом пореском третману представља *вертикалну правичност*. Остварење вертикалне правичности је условљено одређивањем који обвезници би плаћали порез по вишим пореским стопама, формулисањем одговарајућих прописа и утврђивањем износа средстава који, на има пореза, ти обвезници треба

²⁵ М. Ђорђевић, *Контроверзе опорезивања дохотка физичких лица*, докторска дисертација, Економски факултет Универзитета у Нишу, 2008, стр. 11.

²⁶ М. Dimitrijević, *Socijalne implikacije savremenog oporezivanja*. U: J. S. Perović Vujačić (Ur.), *Primena prava i prava sigurnost*, Zbornik radova 34. Susreta Kopaoničke škole prirodnog prava-Slobodan Perović, 2021, str. 379.

да плате. Вертикална правичност резултира одређеним социјалним учинцима, а може се спровести непосредно путем опорезивања дохотка и имовине, која је додатни показатељ пореске снаге, али и посредно преко опорезивања потрошње. У принципу, вертикална правичност се у пракси остварује установљавањем одговарајућих пореских облика. Највећи потенцијал за достизање правичности у опорезивању имају порез на доходак физичких лица и порези на имовину. Хоризонтална правичност је широко прихваћена у стручним и друштвеним круговима, док је вертикална правичност, у највећој мери, резултат субјективних друштвених вредности. Општи је став да порески обвезници са већим пореским капацитетом треба да плаћају порез по вишим пореским стопама и тиме субвенционишу сиромашније делове друштва и стимулишу друштвену кохезију.²⁷

У савременим условима, државе покушавају да ублаже несразмеру у материјалном положају пореских обвезника пружањем пореских погодности које се називају *порески подстицаји*. Оваква пореска стимулација се јавља у виду пореске олакшице или пореског ослобођења. Док се под *пореском олакшицом* подразумева ослобађање од плаћања дела пореза, *пореско ослобођење* је потпуно одсуство обавезе плаћања пореза. Пореска ослобођења могу бити дата из економских, политичких, социјално-политичких разлога и, сходно томе, доприносити реализацији различитих нефискалних циљева.

Разноврсне социјалне импликације се јављају услед имплементације различитих пореских облика у савременим пореским системима. Тако тзв. негативни порез на доходак представља спону између пореске и социјалне политике, док се код пореза на промет предузимају бројне мере којима се утиче на смањивање регресивног дејства овог пореза и доприноси остварењу социјалних циљева опорезивања.

Под негативним порезом на доходак подразумевају се заправо облици социјалних давања, исплаћени најчешће у новцу, лицима или појединцима чија је економска снага испод егзистенцијалног минимума. Износ средстава који појединци добијају од државе на име негативног опорезивања зависи само од висине њиховог дохотка. Негативни порез ће бити онолики колико је доходак неког појединца испод нивоа егзистенцијалног минимума.²⁸ Дакле, код негативног опорезивања оства-

²⁷ М. Димитријевић, Правичност и актуелно моделирање пореских система у свету, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, бр. 70, 2015, стр. 279-280.

²⁸ М. Анђелковић, Јавне финансије и финансијско право, *op.cit.*, стр. 211.

рује се интеграција система опорезивања дохотка и система социјалне помоћи.²⁹

Регресивно дејство пореза на промет, претходно у тексту споменуто, представља најслабију страну овог пореског облика. Наиме, пошто се везује за акт промета, овај порез је деперсонализован, па при његовом убирању није могуће узети у обзир пореску способност (пореску снагу) пореског дестинатара, који сноси терет овог пореза. Због тога се њиме сразмерно више оптерећује лица са мањим дохотком, што за последицу има неповољне социјалне ефекте.³⁰ Из тог разлога, у савременим државама се предузимају мере у циљу ублажавања или елиминисања регресивног дејства пореза на промет. Ове мере могу бити уведене: 1) у систем пореза на промет; 2) у порески систем али изван система опорезивања промета и 3) изван пореског система. Пре свега, смањење социјално неповољног дејства опорезивања промета унутар пореза на промет могуће је или ослобађањем од опорезивања производа масовне потрошње, односно применом нижих стопа приликом опорезивања ових производа или применом повишених пореских стопа код опорезивања промета луксузних производа. Затим, будући да су ове мере релативно ограничене, решења се траже изван система пореза на промет кроз примену прогресивног пореза на доходак физичких лица. Коначно, државе покушавају да ублаже регресивно деловање пореза на промет и применом одређених мера социјалне политике, као што су: дечији додаци, стипендије, могућност набавке и употребе неких добара и услуга бесплатно или уз умањену накнаду и др.³¹

4.3. Политички циљеви опорезивања

Пореска политика је важан сегмент деловања владе сваке земље. Њоме се детерминише ниво прихода за финансирање активности државе и утиче на одређивање пореских обвезника који ће сносити терет опорезивања. Држава својом пореском политиком може деловати стимулативно или дестимулативно на привредне активности. У демократским друштвима, политика опорезивања је предмет анализе разних политичких струја у земљи и спроводи се на основу економског разматрања

²⁹ С. Cvjetković, *Specifičnosti oporezivanja dohotka fizičkih lica u evropkom i domaćem pravu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, vol. 44, br. 1, 2010, str. 192.

³⁰ М. Radičić, В. Raičević, *op.cit.*, str. 147.

³¹ М. Анђелковић, *Јавне финансије и финансијско право, op.cit.*, стр. 218.

и политичких мотивација,³² што указује да различите мере пореске политике могу имати значајне политичке консенквенце.

Пореска историја нам пружа податке о непрекидном утицају пореза на економске и политичке догађаје у државама различитих времена и са другачијом друштвеном структуром. Овај утицај није био у толикој мери снажан да би променио саму основу производних односа, али корени неких значајних цивилизацијских догађаја леже у слабостима тадашњих система опорезивања и незадовољству обвезника, као што су: пропаст Римске империје, *Magna carta libertatum* из 1215. године, Америчка и Француска буржоаска револуција у 18. веку.³³ Радикално ублажујући оштро прогресивно опорезивање, које је постојало у периоду владавине лабуриста, конзервативна влада у Великој Британији је после 1979. године задобила широку подршку средњих слојева, што јој је, у крајњој линији, донело четири узастопне изборне победе. Такође, ванредни порези на имовину, увођени у многим земљама после Другог светског рата, имали су за циљ да се *de facto* конфискује добит ратних профитера.³⁴ Различити историјски догађаји указују да политички циљ опорезивања, и ако ретко транспарентно дефинисан, и те како утиче на односе у једном друштву и усмерава њихов даљи развој.

4.4. Остали циљеви опорезивања

У групу осталих циљева опорезивања спадају демографски, здравствени, еколошки и други циљеви.

Ако се као примарни циљ актуелне демографске политике постави повећање наталитета и обезбеђивање оптималних услова за подизање деце, порезима се, у садејству са другим инструментима јавних прихода, може битно допринети остварењу тог циља. Потребно је нагласити да све врсте пореза немају подједнак значај за остваривање *демографских циљева*. Највећи допринос реализацији ових циљева имају следећи порески облици: порез на доходак грађана, порези на имовину и порез на промет.³⁵

³² M. Hallerberg, J. Von Hagen, Economic and Political Determinants of Tax Policies in OECD Countries. In: V. Gaspar, S. Gupta, C. Mulas-Granados (Ed.), *Fiscal politics*, International Monetary Fund, 2017, p. 83.

³³ М. Анђелковић, Јавне финансије и финансијско право, *op.cit.*, стр. 83.

³⁴ D. Popović, *op.cit.*, стр. 322.

³⁵ В. Раићевић, В. Гагић, Д. Пантић, System and Policy of Public Revenues in Serbia in the Function of Demographic Policy: Possibilities and Ranges-Rewiev, *Stanovništvo*, 38(1-4), 2000, p. 94.

У домену остваривања циљева здравствене политике путем акциза најчешће се опорезују производи који штете људском здрављу и животној околини и декларишу се неретко као луксуз у односу на намирнице које су од кључне важности за људску егзистенцију. Тако, један од циљева примене високих акциза јесте одвраћање људи од потрошње одређених производа (дуван, алкохол), који могу да штете њиховом здрављу, и од коришћења појединих услуга (коцкање, игре на срећу) и, на тај начин, елиминисање непожељних последица на потрошаче, кориснике услуга, домаћинства и друштво у целини.³⁶ „Здравствени порези” се, стога, све више позиционирају као ефикасан инструмент пореске политике за остваривање *здравствених циљева*, тј. за сузбијање разних болести, побољшање здравља али и повећање државних прихода.³⁷

Еколошки порези могу бити важан инструмент еколошке политике, односно служити остварењу *еколошких циљева*. То су порези на загађивање околине и робе чија употреба ствара загађења. Економска теорија сугерише да ће еколошки порези загађење животне средине на најеконичнији начин умањити, и то постицањем промена у понашању компанија и домаћинства која могу да створе загађење. У пракси, тзв. „зелени” порези, чак и они који индиректно утичу на емисије штетних гасова или сродне робе, су ретки.³⁸ Ипак, од ових пореза се очекује да утичу на понашање произвођача и потрошача у погледу рационалнијег коришћења природних ресурса и употребе еколошки чистијих супститута. Еколошки порези могу допринети извесном повећању пореских прихода у земљи и могу се користити за смањење терета осталих пореза (пореза на доходак).³⁹

У складу са напред наведеним, постојеће пореске структуре савремених држава треба да се прилагоде утврђеним еколошким циљевима. Такав приступ има за циљ примену релативних цена, тако што се у цену одређених производа укључује износ еколошког пореза. Постојећи порези на потрошњу (порез на додату вредност, акцизе и др.) проширују се на производе који евентуално могу да угрозе животну средину

³⁶ T. Vesić, M. Nikolić, J. Petronijević, The fiscal character of the excise and its influence on the consumption and social politics in the Republic of Serbia. In: Živan Živković (Ed.), *Book of Proceedings*, Bor: XIII International Ma Conference on Strategic Management, 2017, p. 555.

³⁷ A. D-Koon, R. Marten, Framing health taxes: a scorpung view, *BMJ Global Health*, 8, 2023, p. 1.

³⁸ E. Nadžaković, Efekti ekoloških poreza na javne prihode i ekologiju Evropske unije, *BH ekonomski forum: časopis Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, God. 5, br. 6, 2014, str. 37.

³⁹ М. Анђелковић, Јавне финансије и финансијско право, *op.cit.*, стр. 246.

(нпр. батерије, амбалажа, мазива уља и др.). Сем тога, у највећем броју земаља чланица ОЕЦД-а постоји диференцирано опорезивање оловног и безоловног бензина, у намери да се подстакне употреба оне врсте моторних горива која је мање штетна за животну средину. Промене у понашању потрошача условљене су бројним факторима, укључујући општу пореску структуру (нпр. укупно пореско оптерећење моторног горива које се опорезује), као и постојање адекватних супститута (тј. да ли су потрошачу пружене могућности да изабере између више алтернативних производа са различитим еколошким обележјима као нпр. оловни бензин, безоловни бензин, дизел гориво).⁴⁰

На основу претходно реченог, несумњиво можемо констатовати да су порези веома погодан инструмент за остваривање бројних нефискалних циљева опорезивања. Без обзира што су, у односу према фискалном циљу опорезивања, они секундарни, њихов значај и улога су од велике важности. Разноликост циљева опорезивања, који се могу реализовати у пракси, потврђује да порези имају круцијалну вредност и врше фундаментални утицај на унапређење различитих области савременог друштвеног живота.

5. Закључак

Бројност циљева опорезивања произилази из сложености пореза као финансијског феномена. Порези су се током времена мењали одражавајући, на особени начин, друштвену димензију конкретног временског периода. Сагласно томе, и циљеви опорезивања као и модалитети њихове реализације, били су подложни променама.

Основни циљ опорезивања одувек се тицао прикупљања потребних финансијских средстава за задовољење одређених јавних потреба. Држави је, за успешно извршавање многобројних задатака и послова, потребно обезбедити довољно новчаних средстава. У том смислу фискални циљ опорезивања је приоритетан.

Напуштањем опредељења да је искључиви циљ опорезивања фискални циљ а, такође, и ширењем схватања да се опорезивањем могу остварити утицаји и ефекти ван фискалне сфере, у савременим условима, креирају се ради имплементације и различити нефискални циљеви опорезивања (економски, социјални, политички, демографски, здравствени, еколошки и др.). Модалитети њихове реализације се конти-

⁴⁰ Г. Илић-Попов, *Еколошки порези*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2000, стр. 32.

нуирано развијају, што се позитивно одражава на актуелне прилике, економски и укупни друштвени амбијент.

Сумарно посматрано, можемо закључити да су комплексност пореза као финансијског инструмента и улога коју имају узрочно-последично повезани са реализацијом различитих циљева опорезивања у савременим пореским системима. Спроведена анализа у раду је показала да су модалитети њиховог остварења детерминисани структуром пореских система, као и потенцијалом и спремношћу пореске власти да препозна погодност примене појединих пореских облика и мера пореске политике у ту сврху. Како су порези корисни и потребни држави и друштву, реално је очекивати да ће циљеви који се остварују опорезивањем и модалитети њихове реализације бити тема есенцијалне важности и у годинама које долазе.

Литература

Анђелковић, М. (2023). *Јавне финансије и финансијско право*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу

Анђелковић, М. (1999). *Пореско право*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу

Вожић, М., Golubović S., Вожић-Милковић I. (2013). *Економска политика*, Ниш: PUNTA

Benedek, D., Carlos-Benítez J., Vellutini Ch. (2022). *Progress of the Personal Income Tax in Emerging and Developing Countries*, WP/22/20. International Monetary Fund

Vesić, T., Nikolić M., Petronijević J. (2017). The fiscal character of the excise and its influence on the consumption and social politics in the Republic of Serbia. In: Ž. Živković (Ed.), *Book of Proceedings*, Bor: XIII International Ma Conference on Strategic Management. 554-562.

Gorčić, J., Anđelković M. (2005). *Јавне финансије, финансијско право и економија јавног сектора*. Београд: Proinkom

Dimitrijević, M. (2021). Социјалне импликације савременог опорезивања, U: J. S. Perović Vujačić (Ur.), *Примена права и правна сигурност*, Зборник радова 34. Susreta Кораоничке школе природног права – Slobodan Perović. 377-390.

Димитријевић, М. (2015). Правичност и акутелно моделирање пореских система у свету. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 70. 277-292.

Ђорђевић, М. (2008). *Контроверзе опорезивања физичких лица*, докторска дисертација. Ниш: Економски факултет Универзитета у Нишу

Enache, C. (2023). *VAT Rates in Europe, 2023*, Tax Foundation, taxfoundation.org

Илић-Попов, Г. (2000). *Еколошки порези*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду

Jelčić, B., Lončar-Horvat O., Šimović J., Arbutina H., Mijatović N. (2008). *Financijsko pravo i finansijska znanost*. Zagreb: Narodne novine

Jović, Lj. (2018). *Poreski sistem i politika oporezivanja-teorija i praksa*. Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija

Koon, A. D., Marten R. (2023). Framing health taxes: a scoping review. *BMJ Global Health*. 8.

Králik, L. I., Szász, E. (2023). An investigation of the influencing factors of value added tax collection effectiveness in EU Member States. *Acta Oeconomica*. 73 (4). 505-517.

Ловчевић, Ј. (1997). *Институције јавних финансија*. Београд: Службени лист СРЈ

Матејић, М. (1980). Приходи државе и фискалне теорије у њиховом развоју – Фискално-историски есеј. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 1980. 25-49.

Nadžaković, E. (2014). Efekti ekoloških poreza na javne prihode i ekologiju Evropske unije. *BH ekonomski forum: časopis Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Zenici*. 5 (6). 35-50.

Popović, D. (1997). *Nauka o porezima i poresko pravo*. Београд: Institut otvoreno društvo / Institut za ustavnu i zakonodavnu politiku

Raičević, B., Gagić B., Pantić D. (2000). System and Policy of Public Revenues in Serbia in the Function of Demographic Policy: Possibilities and Ranges-Review. *Stanovništvo*. 38 (1-4). 93-117.

Radičić, M., Raičević B. (2011). *Javne finansije-teorija i praksa*. Београд: DATA STATUS

Cvjetković, C. (2010). Specifičnosti oporezivanja dohotka fizičkih lica u evropskom i domaćem pravu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. 44 (1). 181-197.

Hallerberg, M., Von Hagen J. (2017). Economic and Political Determinants of Tax Policies in OECD Countries. In: V. Gaspar, S. Gupta, C. Mulas-Granados (Ed.). *Fiscal politics*. International Monetary Fund. 83-110.

Katarina Milošević, LL.M.,
Teaching Assistant,
Faculty of Law, University of Niš

TAXATION OBJECTIVES AND THEIR IMPLEMENTATION MODALITIES IN CONTEMPORARY TAX SYSTEMS

Summary

In the contemporary states, the largest portion of budgetary revenues is secured through tax collection. Thus, states are often designated as “tax states”. Taxes are of vital importance for the smooth functioning of the state. As crucial instruments of tax policy, they serve to achieve various taxation objectives, which are the subject matter of this paper. The primary goal of taxation is the fiscal objective, aimed at ensuring financial resources necessary for financing public needs. In addition to the fiscal objective, taxes also achieve significant non-fiscal goals. In this paper, the author particularly focuses on the modalities of implementing taxation objectives in contemporary tax systems which are embodied in the application of various forms of taxes and tax policy measures.

Keywords: *taxation, tax policy, taxation objectives, implementation modalities.*

НАСЛЕДНОПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ УСВОЈЕЊА**

Апстракт: *Наследноправни однос између усвојеника и усвојиоца, уз одређена одступања, готово да је идентичан односу између детета и његовог биолошког родитеља. Управо кроз наслеђивање долази до изражаја то да сродство засновано усвојењем није у потпуности изједначено са крвним сродством. У овом раду се анализира наследноправни положај усвојеника у односу на усвојиоца и његове сроднике, усвојиоца у односу на усвојеника, усвојеника у односу на своје биолошке родитеље и њихове сроднике и биолошких родитеља у односу на усвојеника, како у домаћем тако и у законодавству других земаља.*

Кључне речи: *усвојење, усвојеник, усвојитељ, наследно право, потпуно усвојење, непотпуно усвојење.*

1. Уводна разматрања

Установа усвојења постоји готово од самог настанка људског друштва, пре појаве права и правног поретка. У зависности од циља који се усвојењем желео постићи, од најширих друштвених и политичких циљева, па до најужих породичноправних и наследноправних, ова установа је мењала своје облике. У складу са циљем коме је у том тренутку служило, усвојење је имало шири или ужи домашај у праву.

У првобитним гентилним заједницама, интерес генса је био испред интереса појединца. Генс је, поготово када је услед ратова или глади изгубио пуно својих чланова, усвајао припаднике других племена, а све из разлога што племе има веће шансе да опстане уколико има више чланова. Племена која остану без чланова, била су лак плен. Стога су усвајани и ратни заробљеници и бегунци.¹

* masa@prafak.ni.ac.rs, ORCID ID 0000-0001-5962-107X

** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу, у периоду 2021-2025. године.

¹ Прокоп, А. (1948), *Усвојење по законодавству ФНРЈ*, Накладни завод Хрватске,

Са настанком првих цивилизација установа усвојења постаје и правно уређена. А стицањем приватне својине од стране појединца, ова установа добија и нову сврху – очување стечених добара и останак истих у породици која их је стекла. Тада се по први пут сусрећу усвојење и наслеђивање, а та веза остаје нераскидива до данашњих дана.

Вавилонско право је уређивало усвојење, али оно што привлачи посебну пажњу је чињеница да је још Хамурабијев законик садржао норме о наследноправним последицама усвојења. Наиме, код нераскидивог усвојења, дете је прекидало све везе са својом претходном породицом, укључујући и наследна права. А код добровољног и некажњивог раскидања усвојења, другим постојећим обликом ове установе, усвојитељ ће дати усвојенику трећину наследног дела покретне имовине која би му припала да је у тој породици остао до оставиочеве смрти, писало је у Хамурабијевом законуку.²

Римско право познавало је два облика усвојења, *adoptio* и *adrogatio*.³ Осврнућемо се само на циљ ове установе у то време и наследноправне последице. У Риму се великом несрећом за претке сматрало изумирање породице јер су тиме били лишавани жртава које би им приносило потомство. Осим тога, чињеница да су у Риму најчешће усвајане одрасле особе мушког пола, које су често имале и своје породице и потомство, јасно говори да је циљ био породици без потомства наћи наследника који ће осим култа предака наследити и имовину породице у коју ступа.⁴

Усвојење је имало овај циљ, да породици без потомства обезбеди наследника, све до прошлог века. Два велика рата оставила су за собом много сирочади којима је требало наћи дом. Тада се основна сврха усвојења мења и дете без родитељског старања долази у фокус. Државе једна за другом забрањују усвојење пунолетних особа и најбољи интерес детета постаје једино битан.

2. Наследноправне последице усвојења у домаћем праву – осврт на ранија решења

Српски грађански законик из 1844. год. предвиђао је два облика усвојења, потпуно и непотпуно усвојење. Осим два основна облика,

Загреб, стр. 7-9.

² Николић, Д. (2011), *Историја права: стари и средњи век*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, стр. 58.

³ Више о томе: Китановић, Т., Игњатовић, М. (2013), *Еволуција установе усвојења од римског до савременог права*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 4/2013.

⁴ *Ibid.*

законик је предвиђао и трећи облик који је само носио такав назив, а заправо је представљао оно што ми данас називамо хранитељством.⁵ Потпуним усвојењем између усвојоца и усвојеника настајала су сва правна дејства идентична оним код односа између родитеља и детета. За разлику од потпуног усвојења каквог данас познајемо, где се успоставља сроднички однос између усвојеника и усвојоца и његових сродника, у то време је сродство настајало само између усвојеника и усвојоца. Код непотпуног усвојења су могла бити уговорена различита одступања у складу са вољом страна уговорница, под условом да су ова одступања била у складу са моралом, јавним поретком и природом усвојења.⁶

Усвојење по овом законуку у великој мери се разликовало од усвојења какво су нормирала буржоаска законодавства тога доба. Чињеница да није прописано да усвојилац мора бити без властите брачне деце, што је другим законцима било предвиђено, као и да нису одређене високе године старости за усвојоца, може се тумачити на више начина. Сматрало се да тиме што је изоставио да као претпоставку за усвојење одреди чињеницу да усвојилац нема властитих потомака законодавац наноси штету управо брачним потомцима усвојоца. Наиме, услед усвојења се брачним потомцима умањивао наследни део, али је постојала и могућност, с обзиром на неравноправност полова, да женско дете усвојитеља остане и без свог законског наследног дела услед усвојења особе мушког пола.⁷

Према Српском грађанском законуку наследна права из односа насталог потпуним усвојењем у свему одговарају наследним правима између крвних сродника. Усвојеник и његови потомци заједно са осталим мушким крвним потомцима усвојоца наслеђивао је у првом наследном реду. Међутим, иако ово питање није било изричито регулисано у Српском грађанском законуку, по свему судећи, усвојилац није стицао наследна права према усвојенику и његовим потомцима, нити су они могли наслеђивати усвојоцеве крвне сроднике. Наследна права између усвојеника и његових биолошких родитеља и њихових сродника није престајала заснивањем усвојења, те су и они имали међусобно право наслеђивања.⁸

⁵ Видети: Српски грађански законик из 1844. год. (СГЗ).

⁶ Чл. 136 СГЗ.

⁷ Прокоп, А., *Породично право- Усвојење*, Школска књига, Загреб, 1963. год., стр. 38.

⁸ Видети: Ђеранић, Д., *Наследноправна дејства усвојења*, докторска дисертација одбрањена на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2015. год.

Чланом 410 Српског грађанског законика уређено је како треба поступити у случају да наступи смрт усвојеника који иза себе није оставио потомство. Сву заоставштину наследили би потомци његових усвојилаца, а тек ако они нису могли или нису хтели да наследе, заоставштина би се делила на два дела. Бестеретно стечена добра припала би усвојиоцу и његовим сродницима, а оно што је стекао сам припало би његовим крвним сродницима.⁹

Код непотпуног усвојења су се, између осталих права, могла ограничити и наследна права усвојеника према усвојиоцу. Тада су уместо законских одредби о наследноправним дејствима усвојења важиле уговорне одредбе.¹⁰ Закоником је била предвиђена и могућност да усвојилац покрене поступак усвојења у самом тестаменту. У форми своје последње воље завешталац је могао изјавити да жели да усвоји одређено лице. Само лице назначено у тестаменту морало се сагласити са усвојењем, па тек ако се сагласи, ову одлуку разматрају кмет и месни парох, док је коначну одлуку доносио суд.¹¹

Правила о усвојењу предвиђена Српским грађанским закоником примењивала су се читав један век, све до 1946. године када је социјалистичка Југославија донела Закон о неважности предратних правних прописа и оних донетих за време окупације којим је омогућена примена Законика све док се не донесу нови прописи. Нови закон којим је на јединствен начин регулисана област усвојења донет је већ наредне године под називом Закон о усвојењу.¹² У послератном времену, када је немали број деце остао без родитеља, главни циљ усвојења престаје бити продужење породице већ збрињавање незбринуте деце. У складу

⁹ „Дете усвојено има право на наследство поочима и поматере своје. У случају смрти без деце и потомства не само од поочима и поматере наслеђено, но и оно, што сам стече и приплоди, прелази на потомке поочима и помајке. Ако ли ових нема, онда је у тековини и приплоду његовом преча његова него ли поочима и помајчина родбина. Наслеђено пак добро од поочима и помајке прелази на родбину њихову по законом реду, а не на родбину његову.“, чл. 410 Српског грађанског законика.

¹⁰ „...са погодбом и на неке услове, који се или с родитељима малолетника, или с тудором и заступником и судом или са самим пунолетником учинити могу. И права овога усвојења тумаче се од чести по изложеним основама горњим од чести по природи посла и погодбе. У случају сумње прече је тумачење на корист усвојенога него усвојитеља.“, чл. 143 Српског грађанског законика.

¹¹ „Ако би ко посредством тестаментa кога усвојити желео, то се онда сматра као једноставна воља поочима и помајке, за које савршену снагу изискује се још и саизвољење друге стране, којим је оно условљено.“, чл. 146 Српског грађанског законика.

¹² Видети: Закон о усвојењу, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30/47 и 24/52. Касније преименован у Основни закон о усвојењу (ОЗУ).

са новим циљем усвојења законодавац прописује да је могуће усвојити само малолетно лице и да усвојење мора бити корисно за усвојеника.¹³

Овај закон је предвиђао само непотпуно усвојење, које је било заступљено у својој ужој и широј варијанти. Разлика између ова два подоблика непотпуног усвојења била је у могућности искључења или ограничења наследних права усвојеника према усвојиоцу, као и у могућности задржавања сопственог или узимања презимена усвојиоца. Заснивањем усвојења се између усвојеника и његових потомака, са једне, и усвојиоца, са друге стране, стварају права и обавезе која по закону постоје између родитеља и деце. Међутим, однос сродства, па тако ни права и обавезе, не настају између усвојеника и сродника усвојиоца. Истовремено, усвојење ни на који начин не утиче на права и дужности усвојеника према својим биолошким родитељима и другим сродницима.¹⁴ По правилу, усвојеник и његови потомци стичу наследна права према усвојиоцу, али према његовим сродницима не. У односу на своје крвне сроднике усвојеник је задржавао наследна права, док је право усвојиоца према усвојенику било у потпуности искључено.¹⁵

Уставном реформом из 1971. год., односно Уставом из 1974. год. дошло је до значајних реформи и прерасподеле надлежности између федерације и република, што је резултирало доношењем нових закона који уређују област усвојења од стране федералних јединица. Ипак, већина нових закона преузела је концепт усвојења из Основног закона о усвојењу.

Једина значајнија новина била је, уз задржавање непотпуног, раскидивог усвојења, увођење потпуног усвојења у сва законодавства федералних јединица. Заснивањем овог облика усвојења између усвојеника и усвојиоца настајала су сва права и обавезе као између детета и родитеља, а усвојено дете у потпуности је изједначено са биолошким дететом усвојиоца. Потпуним усвојењем усвојеник стиче наследноправани положај природних потомака усвојиоца, док оба облика непотпуног усвојења у свим федералним јединицама имају следећа заједничка обележја: непотпуно усвојење не дира у права наслеђивања између усвојеника и његових крвних сродника, усвојеник и његови потомци немају право наслеђивања усвојичевих сродника и сродници усвојиоца не могу наследити усвојеника и његове потомке.¹⁶

¹³ Ђуретић, Н., *Усвојење – теорија и законодавна пракса*, Аугуст Цесарец, Загреб, 1892. год., стр. 53.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Видети: чл. 19 Основног закона о усвојењу.

¹⁶ Више о томе: Ђуретић, стр. 137-141.

3. Наследноправне последице усвојења у важећем домаћем законодавству

Усвојење је правна установа којом се вештачким, правним путем формирана родитељски однос између туђег малолетног детета (усвојеника) и пунолетне пословно способне особе (усвојитеља). Заснивањем усвојења конституише се трајна и нераскидива веза између усвојеника и његових потомака, са једне стране, и усвојоца и његових сродника, са друге стране. Настају сва права и обавезе која постоје између детета и биолошких родитеља и њихових сродника. У тренутку заснивања усвојења усвојеник потпуно напушта породицу својих крвних сродника, са којима га више не везују никаква права и обавезе, и улази у породицу усвојитеља као да је његов биолошки потомак.¹⁷ Установа усвојења данас је регулисана Породичним законом из 2005. год.¹⁸

За пуноважно заснивање усвојења потребно је испунити одређене законом прописане претпоставке. Ове претпоставке се могу сврстати у три сукупине, а то су: претпоставке које се односе на усвојеника (општа подобност усвојеника), претпоставке које се односе на усвојитеља (општа подобност усвојитеља) и претпоставке које се односе на форму усвојења.¹⁹

Усвојити се може само дете у чијем је најбољем интересу да буде усвојено.²⁰ Приликом заснивања усвојења орган старатељства има обавезу да објективно процени најбољи интерес детета у сваком конкретном случају. Уколико орган старатељства процени да, из било ког разлога, усвојење није у дететовом најбољем интересу може одбити захтев за усвојење. Само малолетно дете се може јавити у улози усвојеника, под условом да није одлуком суда стекло потпуну пословну способност и пре пунолетства. Осим горње старосне границе, наш законодавац је предвидео и доњу старосну границу. Наиме, не може се усвојити дете пре него наврши трећи месец живота.²¹ Одредба о доњој старосној граници постоји како би се спречиле непромишљене и исхитрене одлуке родитеља. Законодавац даље изричито наводи да се усвојити може само дете које нема живе родитеље, чији родитељи нису познати или је

¹⁷ Драшкић, М. (2018), *Породично право- друго измењено и допуњено издање*, Службени гласник, Београд, стр. 147-148.

¹⁸ Породични закон, *Сл. гласник РС*, бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015.

¹⁹ Драшкић, М. *Породично право – друго измењено и допуњено издање*, *op. cit.*, стр. 148.

²⁰ Чл. 89 Породичног закона.

²¹ Чл. 90 Породичног закона.

непознато њихово боравиште, чији су родитељи лишени родитељског права или потпуно лишени родитељске способности и дете чији су се родитељи сагласили са усвојењем.²² Забрањено је усвајање детета које је потенцијалном усвојитељу крвни сродник у правој линији без обзира на степен сродства, или се ради о рођеном брату или сестри, односно брату или сестри по оцу или мајци, детета које је штићеник потенцијалног усвојитеља као и детета које је већ усвојено.²³ Уколико природни родитељи детета нису лишени родитељског права или пословне способности, потребна је и њихова сагласност.²⁴

Усвојитељ у нашем праву не сме бити старији од усвојеника мање од 18 година, односно више од 45 година.²⁵ У улози усвојоца се не може јавити особа која је потпуно или делимично лишена родитељског права, потпуно или делимично лишена пословне способности, лице оболело од болести која може штетно деловати на усвојеника, као и лице осуђено за кривично дело против брака и породице, против полне слободе и против живота и тела.²⁶ Усвојити могу супружници или ванбрачни партнери заједно, а само изузетно, уз дозволу министра надлежног за породичну заштиту и када за то постоје нарочито оправдани разлози и лицу које нема брачног или ванбрачног партнера.²⁷ Надамо се да ће се одредбе нашег закона по питању усвојења од стране особа које немају брачног или ванбрачног партнера ускоро мењати и усагласити са светским трендом где све више држава дозвољава овакво усвојење без посебних дозвола. Подсетимо да је у нашој земљи омогућена биомедицинска оплодња жена које живе саме и без медицински потврђене неплодности, осим, како то професор Поњавић назива „социјалне неплодности“.²⁸ Стога нема оправдања, а посебно узевши у обзир и околност да је све више једнородитељских породица услед све веће стопе развода бракова, да за усвојење детета и даље имамо на снази тако строге норме. Закон даље прописује да лица која су држављани Републике Србије имају предност у односу на стране држављане,²⁹ али

²² Чл. 91 Породичног закона.

²³ Чл. 92, 93 и 94 Породичног закона.

²⁴ Чл. 95 и 96 Породичног закона.

²⁵ Чл. 99 Породичног закона.

²⁶ Чл. 100 Породичног закона.

²⁷ Чл. 101 Породичног закона.

²⁸ Поњавић, З. (2022), *Заснивање једнородитељске породице у контексту биомедицински потпомогнуте оплодње*, Дани породичног права, Зборник радова Правног факултета Универзитета „Демал Биједић“ у Мостару, Мостар, стр. 20.

²⁹ Чл. 103 Породичног закона.

остаје знак питања да ли се и у којој мери ова одредба у пракси исправно тумачи и примењује. На крају, усвојитељ мора похађати посебан програм припреме за усвојење, осим ако се у овој улози не јавља супружник или ванбрачни партнер родитеља детета.³⁰

Дете се заснивањем усвојења у потпуности интегрише у нову породицу и стиче сва права и обавезе као да је родитељски однос успостављен рођењем. Истовремено, све правне везе између усвојеника и његових природних родитеља се прекидају. Усвојитељи могу одредити и ново презиме усвојенику. Решење о усвојењу представља основ адоптивног сродства између усвојеника и његових потомака и усвојитеља и њихових сродника са потпуно истим дејством као да је реч о крвном сродству.³¹

Наследноправни положај усвојеника и свих његових потомака и усвојиоца и свих његових сродника идентичан је као и у случају природног родитељског односа као основа законског наслеђивања. Према слову закона,³² усвојеник из потпуног усвојења, његови потомци и његови усвојеници из потпуног усвојења и њихови потомци наслеђују усвојиоца и његове сроднике исто као што деца и њихови потомци наслеђују своје родитеље и њихове сроднике. Усвојеник и његови потомци не наслеђују усвојеникове крвне сроднике, нити ови наслеђују усвојеника и његове потомке.³³ Усвојилац из потпуног усвојења и његови сродници наслеђују усвојеника и његове потомке исто као што родитељи и њихови сродници наслеђују своју децу и њихове потомке.³⁴

Закон о наслеђивању регулише и наследноправна дејства непотпуног усвојења, иако такав облик усвојења више није део домаћег породичног законодавства. Разлог за опстанак ових норми у Закону о наслеђивању иако Породични закон више не предвиђа овај облик усвојења је тај што се непотпуно усвојење могло засновати све до 2005. год. Наиме, пре доношења новог Породичног закона у нашој држави је важио Закон о браку и породичним односима³⁵, који је предвиђао постојање два облика усвојења, потпуно и непотпуно. Обзиром да се овај облик усвојења могао

³⁰Чл. 102 Породичног закона.

³¹Поњавић, З., Влашковић, В. (2022), *Породично право*, Службени гласник, стр. 235.

³²Закон о наслеђивању, *Сл. гласник РС*, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015.

³³Чл. 34 Закона о наслеђивању.

³⁴Чл. 37 Закона о наслеђивању.

³⁵Закон о браку и породичним односима, *Сл. гласник РС*, бр. 22/80, 24/84 - др. закон и 11/88, *Сл. гласник РС*, бр. 22/93, 25/93 - испр., 35/94, 46/95 - др. закон и 29/2001), чл. 151-199.

засновати све до 2005. год., у пракси се може поставити питање законског наслеђивања по основу непотпуног усвојења.

Усвојеник из непотпуног усвојења, његови потомци и његови усвојеници из потпуног усвојења и њихови потомци, наслеђују само усвојеоца исто као што деца и њихови потомци наслеђују своје родитеље ако та права о усвојењу нису ограничена или искључена. Непотпуно усвојење не смета наслеђивању између усвојеника и његових крвних сродника.³⁶

Усвојилац из непотпуног усвојења и његови сродници немају право да наследе усвојеника. Само изузетно, уколико усвојилац нема нужних средстава за живот, а усвојеник нема наследника из првог наследног реда, усвојилац може у року од једне године од смрти усвојеникове захтевати доживотно уживање на делу заоставштине ако при усвојењу нису била искључена усвојеникова наследна права. Суд приликом одлучивања цени дужину трајања усвојења, обим усвојеникових наследних права, вредност заоставштине и имовно стање наследника позваних на наслеђе. Ако усвојилац умре пре остварења права на наслеђивање, то право не прелази на његове наследнике.

Иако избрисана из породичног законодавства, установа непотпуног усвојења ипак наставља свој живот кроз наследноправне норме, а обзиром да је нови Породични закон ступио на снагу не тако давно, у поређењу са просечним трајањем људског века, сва је прилика да ће у Закону о наслеђивању ова установа остати још пар деценија.

4. Наследноправне последице усвојења у упоредном праву

4.1. Француска

Француски грађански законик предвиђа два облика усвојења, потпуно и непотпуно, такозвано обично усвојење. Потпуним усвојењем усвојеник и његови потомци стичу сва права и обавезе према усвојеоцу и његовим сродницима као и деца усвојеоца. Истовремено са заснивањем усвојења престају сва међусобна права и обавезе, укључујући и законско право наслеђивања, између усвојеника и његових крвних сродника.³⁷

За разлику од потпуног, обично усвојење омогућава усвојење малолетног и пунолетног лица, као и лица које је већ било субјекат потпу-

³⁶Чл. 35 Закона о наслеђивању.

³⁷Француски грађански законик/*Code Civil*, чл. 364(1) и 368-1, <https://codes.droit.org/PDF/Code%20civil.pdf>

ног усвојења уколико за то постоје нарочито оправдани разлози.³⁸ Код обичног усвојења, усвојеник задржава сва права према својој природној породици, укључујући и право на наслеђивање.³⁹ Обичним усвојењем, усвојеник постаје законски и нужни наследник усвојитеља, али за разлику од потупног усвојења, усвојеник и његови наследници нису нужни наследници асцендената усвојитеља. У случају смрти усвојеника који није оставио својих потомака, сва добра која је бестеретним путем стекао, дакле наслеђем или поклоном, од усвојица и његових сродника враћају се породици усвојилаца. А добра која је на добротин начин стекао од својих крвних сродника, враћају се биолошкој породици. Оно што од усвојичеве имовине остане дели се тако што половина припада адоптивној, а половина биолошкој породици.⁴⁰

4.2. Немачка

Немачко право познаје само облик потпуног усвојења, а могу се усвојити како малолетна, тако и пунолетна лица.⁴¹ Заснивањем усвојења се прекидају сви односи, као и сва права и обавезе, између усвојеника и његових потомака са једне стране и његових биолошких родитеља и њихових сродника са друге стране. Усвојеник постаје пуноправни члан усвојичеве породице, те стога стиче право законског наслеђивања. Истовремено, право да наследе усвојеника стичу усвојицац и његови сродници. Постоји изузетак од правила да се заснивањем усвојења кидају све, па тако и наследноправне, везе између усвојеника и његових биолошких сродника, а тиче се усвојења рођеног детета другог супружника. Тада престају правне везе само између детета и другог биолошког родитеља и његових сродника. Не долази до престанка правних веза између родитеља чији је супружник усвојио дете и његових сродника и детета, стога не престају ни наследноправне везе између ових лица.⁴² До прекида сродничких веза, па тако ни престанка права на наслеђивање, између детета и сродника природног родитеља детета ипак неће доћи уколико је претходни брак престао смрћу, а преминули супружник је за живота издржавао дете.⁴³ Ко у случају смрти усвојеника има

³⁸ Човић, А. (2013). Усвојење у праву Француске, *Увод у право Француске*, Институт за упоредно право, Правни факултет у Београду, Београд, стр. 478.

³⁹ Чл. 364 Француског грађанског законика.

⁴⁰ Чл. 368 - 368-1 Француског грађанског законика

⁴¹ *BürgerlichesGesetzbuch (BGB)*, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html.

⁴² Чл. 1755 BGB.

⁴³ Чл. 1756 BGB.

предност у наслеђивању, да ли сродници раније преминулог родитеља на чије је место дошао усвојитељ или усвојилац са својим сродницима, на ово питање немачки законодавац не даје одговор.⁴⁴

На усвојење пунолетних особа се аналогно примењују прописи о усвојењу малолетних лица. Међутим, овај је облик усвојења другачији јер су његова правна дејства непотпуна. Наиме, између усвојеника и усвојiocевих сродника не настаје сроднички однос па тако не настаје ни право на наслеђивање.⁴⁵

4.3. Аустрија

Аустријски грађански законик предвиђа специфичан облик усвојења, настао као резултат вишеструког ревидирања одреби о усвојењу које су изворно предвиђале само непотпуно усвојење. Стога овај облик усвојења предвиђен у Аустријском грађанском законнику не можемо сврстати у категорију класичног непотпуног усвојења.⁴⁶

Заснивањем усвојења настаје сроднички однос између усвојеника и његових малолетних потомака, уколико их има, са једне стране и усвојитеља и њихових потомака, док се прекида сроднички однос са биолошким родитељима и њиховим сродницима. Оно што је специфично у аустријском праву је да одређена права и обавезе између усвојеника и биолошких родитеља и њихових сродника ипак остају. Обавеза издржавања детета од стране биолошких родитеља остаје на снази, као и обавеза детета, односно усвојеника, да издржава своје биолошке родитеље, осим у ситуацији када су они у периоду пре заснивања усвојења груго занемаривали своју обавезу издржавања детета. Истовремено са обавезом издржавања биолошких родитеља постоји и обавеза издржавања усвојитеља.⁴⁷

Наследна права и обавезе између усвојеника и усвојитеља настају заснивањем усвојења, а да се притом наслдена права између усвојеника и његових потомака и његових биолошких родитеља и њихових сродника овим чином не гасе.⁴⁸ Предност у наслеђивању имају усвојилац и његови

⁴⁴ Геранић, Д., (2020), *Насљедноправне последице усвојења*, Источно Сарајево, стр. 127.

⁴⁵ Видети: Човић, А., (2014), Усвојење у немачком и аустријском праву, *Страни правни живот*, год. 58 бр. 3, стр. 285-305.

⁴⁶ Видети: AllgemeinesBurgerlichesGesetzbuch(ABGB), доступно на <http://www.iliblio.org/ais/abgbl.htm>.

⁴⁷ Човић, А., *Усвојење у немачком и аустријском праву, op.cit.*, стр. 298.

⁴⁸ Чл. 182 ABGB.

потомци у односу на природне родитеље усвојеника и њихове потомке.⁴⁹ Биолошки сродници усвојеника се позивају на наслеђивање тек уколико усвојилац и његови потомци не могу или не желе да наследе усвојеника и његове потомке. Ако су дете усвојила оба супружника, биолошки сродници могу наследити усвојеника само када нема никога од усвојилаца и њихових потомака ко може или жели да наследи. Када се као усвојилац јавља само један супружник, особа која је ступила у брак са једим од биолошких родитеља детета, тада једна половина заоставштине припада усвојоцу и његовим потомцима, док друга половина припада биолошком родитељу који је у браку са усвојоцем и његовом потомству.⁵⁰

4.4. Швајцарска

У швајцарском праву постоји само облик потпуног усвојења. Тренутком заснивања усвојења престају све правне везе између усвојеника и његових биолошких родитеља и сродника, а са њима престаје и право узајамног законског наслеђивања између ових лица. Једини изузетак од овог правила постоји у ситуацији када се у улози усвојоца јавља супружник биолошког родитеља детета, када правне везе, па тако право законског наслеђивања, престају само у односу на родитеља који није у браку са усвојоцем и сроднике тог родитеља. Успостављају се сва права и обавезе између усвојеника и његових потомака и усвојоца и његових потомака. Усвојеник се у швајцарском праву по свим правима и обавезама у потпуности изједначава са биолошком децом усвојоца, што значи да се могу међусобно наслеђивати по правилима која и важе за крвне сроднике.⁵¹

4.5. Русија

Усвојеници и њихови потомци у односу на усвојоце и њихове сроднике потпуно су изједначени у имовинским и личним правима и обавезама са сродницима по пореклу. Усвојена деца губе сва права и обавезе према родитељима и крвним сродницима.⁵² Једино право које

⁴⁹ Чл. 182(б)-2 ABGB.

⁵⁰ Видети: Чл. 182 ABGB.

⁵¹ Zivilgesetzbuch(ZGB), чл. 264-267, https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/20210101/de/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-24-233_245_233-20210101-de-pdf-a.pdf,

⁵² Семейный Кодекс Российской Федерации, доступно на https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/077f93d2d233131def200436bdeafd727c82cf97/.

усвојеник задржава након заснивања усвојења јесте право на пензију преминулог родитеља.⁵³

Међутим, постоји један изузетак од правила да престаје узајамно законско право наслеђивања између детета и његових биолошких сродника. Наиме, уколико се ради о усвојењу детета свог суприжника од стране очуха или маћехе, биолошки родитељ који је у браку са будућим усвојоцем може захтевати да остану нетакнута сва неимовинска и имовинска права и обавезе, дакле и право наслеђивања, између детета и његовог другог биолошког родитеља. О овом захтеву одлучује суд и то у решењу којим се заснива усвојење.⁵⁴ Чак и да је други биолошки родитељ преминуо, захтев за задржавање права и обавеза између детета и његових крвних сродника могу поднети суду и дететови деда и баба, родитељи преминулог природног родитеља. Суд ће у корист овог захтева одлучити уколико нађе да је то у најбољем интересу детета.⁵⁵ У случају да су приликом заснивања усвојења задржана права и обавезе биолошког родитеља детета, или његових крвних сродника, усвојено дете има право законског наслеђивања према њима, као и они према усвојеном детету. Суд у својој одлуци одлучује и о начину одржавања односа између усвојеног детета и другог родитеља или сродника преминулог родитеља.⁵⁶

Мислимо да овакво законско решење заиста и јесте у најбољем интересу детета и да је, осим у ситуацијама када постоји опасност од било каквог облика насиља у породици, за дете најбоље да има очуване како неимовинске тако и имовинске везе са својим биолошким сродницима. Чињеница да нови партнер биолошког родитеља жели да усвоји дете никако не значи да дете треба изгубити правну везу са својим другим биолошким родитељем. Ипак, ово законско решење по нашем мишљењу има један велики недостатак. Чини се да тиме што је законодавац само једном родитељу, оном чије родитељско право наставља да постоји, дао право да самостално одлучује о судбини односа детета и другог родитеља, чини велику неправду не само биолошком родитељу који то право може изгубити већ пре свега детету.

⁵³ Чл. 138 Породичног закона Русије.

⁵⁴ Чл. 137 Породичног закона Русије.

⁵⁵ Видети чл. 137 ст. 4 Породичног закона Русије.

⁵⁶ Видети: Човић, А., Човић, Д., (2017), *Усвојење у праву Русије, Увод у право Русије*, Београд: Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета у Београду, стр. 329-340.

4.6. Македонија

Македонско право познаје два облика усвојења, потпуно и непотпуно усвојење. Усвојење се дефинише као акт којим се стварају односи који настају чином рађања (потпуно усвојење) или само односи који постоје између родитеља и деце (непотпуно усвојење).⁵⁷

Потпуним усвојењем заснива се однос у коме између усвојеника и његовог потомства са једне стране и усвојитеља и његових сродника са друге стране настају права и дужности која постоје између крвних сродника. Истовремено долази до престанка свих права и дужности између усвојеника и његове матичне породице. Потпуно усвојење је однос трајног карактера и није могуће раскинути га. Наследна права усвојеника и његових потомака, према усвојоцу и његовим сродницима, као и обратно, у потпуности су изједначена са наследним правима крвних сродника.⁵⁸

Непотпуно усвојење подразумева однос сличан оном који постоји између родитеља и деце. Успоставља се између усвојеника и његових потомака са једне стране и усвојоца са друге стране. Усвојеник не раскида односе са својим биолошким родитељима. Наследна права усвојеника према усвојоцу могу бити ограничена ако усвојилац у тренутку закључења усвојења има сопствене деце. Уколико су у тренутку заснивања усвојена усвојеникова наследна права ограничена или искључена, по принципу реципроцитета ће се и право на наслеђивање усвојоца ограничити или искључити. Са друге стране, ако наследна права усвојеника нису била ни ограничена ни искључена, он и његови потомци према усвојоцу имају иста наследна права као и биолошка деца, а усвојилац према усвојенику и његовим потомцима као биолошки родитељ. Занимљиво решење постоји када се у улози усвојилаца јављају брачни другови, а ради се о непотпуном усвојењу, када наследна права усвојеника могу бити за сваког од њих појединачно различито одређена.⁵⁹

5. Закључак

Начин настанка усвојења у одређеном правном поретку увек је усклађен са основном сврхом усвојења. Упоређујући како развијање ове уста-

⁵⁷ Чл. 95 ст. 1 Законзасемејството, доступно на <https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/Zakon%20za%20semejstvo-precisten%20tekst.pdf>.

⁵⁸ Игњатовић, М., Стефановски Љ., (2006), Нови концепт усвојења према Закону о изменама и допунама Закона о породици Републике Македоније, Право – теорија и пракса, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, том 23, бр. 3-4, стр. 31-32.

⁵⁹ *Ibid.*

нове кроз време, како посматрајући како је различити правни системи уређују, готово да јасно можемо наслутити циљ који је сваки од законодаваца желео да постигне. Чини се да наше законодавство не заостаје за правним системима које смо анализирали у овом раду. Наследно-правне последице усвојења се у другим законодавствима које, као и наш закон, познају само установу потпуног усвојења не разликују пуно у односу на право Србије.

Штавише, можемо бити поносни на чињеницу да су писци Српског грађанског законика, готово читав век пре остатка светске правничке јавности, схватили да је важније детету усвојењем обезбедити родитеље од тога да родитељима без билошке деце обезбедимо дете. Идеја заштите детета без родитељског старања родила се управо на нашим просторима. Овде мислимо на одредбе Српског грађанског законика које се односе на то да је дозвољено особи која има биолошких потомака да усвоји дете, које су, иако на почетку тумачене као неправедне према биолошкој деци усвојиоца, биле норме испред свог времена. У прилог овој тврдњи говори чињеница да су правац развоја ове установе који је наш законодавац тада одабрао следила сва остала законодавства.

На основу свега наведеног у овом раду, можемо закључити да, у смислу наследноправних последица, предност модела потпуног усвојења свакако не значи да је то и једино оправдан модел. Одржавање веза, како личних тако и правних, у случају да је то могуће, са својим биолошким родитељима и сродницима од велике је важности за усвојено дете. Упркос ставу многих аутора да би се сврха потпуног усвојења у потпуности обесмислила уколико усвојеник не би прекинуо све везе са матичном породицом и да се никада, услед сталног подсећања на своје порекло, не би у потпуности уклопио у нову породицу, ми смо другачијег мишљења. Осим у ситуацији када родитељи нису живи или нису познати, за дете је, мислимо, корисније да осим што ће имати контакт са биолошким родитељима и сродницима, што може бити од важности за здрав психолошки и емоционални развој детета, одржи и правну везу са истима. Ово поготово када се у улози усвојиоца јавља нови супружник биолошког родитеља детета, а други родитељ је жив.

Литература

Драшкић, М. (2018). *Породично право – друго измењено и допуњено издање*. Београд: Службени гласник

Ђуретић, Н. (1982). *Усвојење – теорија и законодавна пракса*. Загреб: Аугуст Цесарец

Игњатовић, М., Стефановски Љ. (2006). Нови концепт усвојења према Закону о изменама и допунама Закона о породици Републике Македоније. *Право – теорија и пракса*. 23 (3-4). 30-38.

Китановић, Т., Игњатовић, М. (2013). Еволуција установе усвојења од римског до савременог права. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*. 4/2013. 163-184.

Николић, Д. (2011). *Историја права: стари и средњи век*. Ниш: Центар за публикације

Поњавић, З., Влашковић, В. (2022). *Породично право*. Београд: Службени гласник

Поњавић, З. (2022). *Заснивање једнородитељске породице у контексту биомедицински потпомогнуте оплодње*. Дани породичног права, Зборник радова Правног факултета Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару. 13-30.

Прокоп, А. (1948). *Усвојење по законодавству ФНРЈ*. Загреб: Накладни завод Хрватске

Прокоп, А. (1963). *Породично право – Усвојење*. Загреб: Школска књига

Ђеранић, Д. (2020). *Насљедноправне последице усвојења*. Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Ђеранић, Д. (2015). *Насљедноправна дејства усвојења*, докторска дисертација. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

Човић, А., Човић, Д. (2017). *Усвојење у праву Русије, Увод у право Русије*, Београд: Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета у Београду

Човић, А. (2014). *Усвојење у немачком и аустријском праву. Страни правни живот*. 58 (3). 285-305.

Човић, А. (2013). *Усвојење у праву Француске, Увод у право Француске*. Београд: Институт за упоредно право, Правни факултет у Београду

Прописи

Allgemeines Burgerliches Gesetzbuch (ABGB), Austrija; <http://www.ibiblio.org/ais/abgbl.htm>.

Burgerliches Gesetzbuch (BGB), Nemačka; https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html.

Code Civil. Француски грађански законик; <https://codes.droit.org/PDF/Code%20civil.pdf>

Zivilgesetzbuch (ZGB), Швајцарска, https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/20210101/de/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-24-233_245_233-20210101-de-pdf-a.pdf

Семейный Кодекс Российской Федерации, Руска федерација; https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/077f93d2d233131def200436bdeafd727c82cf97/.

Закон за семејството, Republika Severna Makedonija, <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/Zakon%20za%20semejstvo-precisten%20tekst.pdf>.

Српски грађански законик (СГЗ) из 1844. год. (*Законикъ грађанскій за Княжество Србско*), https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf

Закон о браку и породичним односима. *Сл. гласник РС*. Бр. 22/80, 24/84 – др. закон и 11/88, *Сл. гласник РС*. Бр. 22/93, 25/93 – испр., 35/94, 46/95 – др. закон и 29/2001.

Породични закон. *Сл. гласник РС*. Бр. 18/2005, 72/2011 – др. закон и 6/2015.

Закон о наслеђивању. *Сл. гласник РС*. Бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015.

Закон о усвојењу. *Службени лист ФНРЈ*. Бр. 30/47 и 24/52. (преименован у Основни закон о усвојењу (ОЗУ))

Maša Smiljana Šović, LL.B.,
Teaching Assistant,
Faculty of Law, University of Niš

CONSEQUENCES OF ADOPTION IN SUCCESSION LAW

Summary

The succession law relationship between the adoptee and adopter it is almost identical to the relationship between a child and his-her biological parent, with certain exceptions. The right to inheritance is one of the areas demonstrating that the family relationship based on adoption is not completely equated with blood relations. This paper analyzes the succession-law position of the adoptee in relation to the adoptive parents and their relatives, the position of the adopter in relation to the adoptee, the position of the adoptee in relation to his/her biological parents and their relatives, and the position of biological parents in relation to the adopted person. The author examines the legislation of other countries and the Serbian legislation on this subject matter.

Keywords: adoption, adoptee, adopter, succession law, full adoption, incomplete adoption.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
347.4(082)

343.222(082)

172(082)

341.4:347.53(082)

347.7:172(082)

ОДГОВОРНОСТ у правном и друштвеном контексту :
тематски зборник радова Правног факултета у Нишу. Књ.
4 / [главни и одговорни уредник Небојша Раичевић]. - Ниш
: Правни факултет Универзитета, 2024 (Ниш : Медивест). -
312 стр. ; 24 см

Према речи уредника ово је резултат истраживања на...
[истоименом] пројекту који се реализује на Правном факул-
тету у Нишу за период 2021-2025. година. - Тираж 100. - Реч
уредника: стр. 5. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7148-326-1

а) Грађанскоправна одговорност -- Зборници б) Кривична
одговорност -- Зборници в) Друштвена одговорност -- Збор-
ници г) Међународно кривично право -- Одговорност -- Збор-
ници д) Привредно право -- Одговорност -- Зборници

COBISS.SR-ID 160537609